

Domonkosi Ágnes

**Megszólítások és beszédpartnerre utaló
elemek nyelvhasználatunkban**

Lektorálta: Nyirkos István

© *Domonkosi Ágnes 2002*

ISBN 963 472 717 4

ISSN 1588-6433

DEBRECEN, 2002

TARTALOM

Előszó

1. A megszólítás fogalmának értelmezése

2. A megszólítások vizsgálatának módszerei és eredményei

2.1. *Megszólításkutatás a nemzetközi nyelvtudományban*

2.2. *Megszólításkutatás a magyar nyelvtudományban*

3. A kutatás céljai, feladatai és módszerei

3.1. *A megszólítások vizsgálatában elvégzendő feladatok, célkitűzések*

3.2. *A kutatás módszerei, az adatgyűjtés lehetőségei*

4. A megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek típusai és lehetséges funkciói

4.1. *A közlés címzettjére utaló elemek típusai*

4.2. *A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek lehetséges funkciói*

5. A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek változatai a közvetlen kommunikáció szinterein

5.1. *Megszólítások a családban*

5.2. *Megszólítások a nevelés és oktatás szinterein*

5.3. *A baráti, bizalmas viszonylatok megszólításai*

5.4. *Megszólítások a munkahelyeken*

5.5. *Megszólítások a közvetlen lakókörnyezetben*

5.6. *Az utca: ismeretlenek megszólítása*

5.7. *Megszólítások a szolgáltatások szinterein*

5.8. *A hivatalos viszonylatok, a nyilvános kommunikáció megszólításai*

6. A megszólítások változatai a közvetett kommunikációban

6.1. *A megszólítások szerepe a levelezésben*

6.2. *A közlemények, reklámok megszólításai*

7. A megszólítás változatai a kommunikáció átmeneti típusaiban

7.1. *Megszólítások a televíziózás és rádiózás közlőhelyezeteiben*

7.2. *Megszólítások az internet közlőhelyezeteiben*

8. A közlés címzettjére utaló elemek kombinációi mint elkülönülő kapcsolattartási csatornák

8.1. *A tegező formák változatai és funkciói*

8.2. *A nemtegező formák változatai és funkciói*

9. A mai magyar megszólítási rendszer

9.1. *A mai magyar megszólítási rendszer főbb jellegzetességei, a jelenleg zajló változások*

9.2. *A megszólítások használatának általánosítható szabályszerűségei*

10. A megszólításkutatás eredményeinek felhasználási lehetőségei

11. Összegzés

Irodalom

Mellékletek

Előszó

A mai magyar megszólítási rendszer empirikus vizsgálatával a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének doktori ösztöndíjasaként, a magyar szociolingvisztikai alprogram keretében kezdtem el foglalkozni. A megszólítási változatok jellegzetességeinek és változásainak feltérképezése azért tűnt igen lényeges kutatási feladatnak, mert hiányoztak ezen a területen a társadalmunk átalakulásának legújabb fejleményeivel számot vető, módszertani következetességet érvényesítő, a teljes magyar beszélőközösséget vizsgáló és a lehetséges társadalmi kapcsolattípusok sokaságát figyelembe vevő vizsgálatok.

Doktori disszertációm célja ezért megszólítási rendszerünk főbb sajátosságainak és jelenleg zajló változásainak feltárása lett. A megszólítások kérdéskörét dolgozatom alapvetően a szociolingvisztika elméleti keretein belül közelíti meg, feltételezve azt, hogy a megszólítási módok változatai mögött a társadalom sokrétűségével összefüggő, rendszert alkotó szabályok állnak. A kutatás megalapozásaként részletesen feldolgoztam a megszólítások vizsgálatának nemzetközi és hazai eredményeit is.

A beszédpartnerre utaló elemek változatainak vizsgálata során azok a megszólítási formák kaptak kitüntetett szerepet, amelyek strukturálják a megszólítási rendszert, vagyis elsősorban a tegezés és nemtegezés változatai mint a személyhasználatban kötött formák, a névmási megszólítások, illetve az ezekhez gyakran tipikusan kapcsolódó nominális elemek.

A beszédpartnerre való utalás módja a beszélgetőtársak társadalmi paraméterein kívül függ a kommunikációs helyzettől, a nyelvi érintkezés módjától, szóbeli vagy írásos jellegétől is. A vizsgálat során ezért megkülönböztettem az élőszóbeli, vagyis közvetlen kommunikációt, az írásos, vagyis közvetett kommunikációt, illetve a kommunikáció kevert formáit.

Munkám során arra törekedtem tehát, hogy empirikus felmérések eredményeire építve rajzoljak érvényes képet a társadalmilag tipizálható viszonylatokhoz, szituációkhoz rendelhető különböző megszólítási lehetőségekről.

A kutatás eredményeit bemutató, ennek a kötetnek is alapját képező, A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek változatai a mai magyar nyelvhasználatban című doktori disszertációm a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája magyar nyelvészeti alprogramjának keretében készült.

A dolgozat készítése során nyújtott segítségéért köszönettel tartozom témavezetőmnek, Sebestyén Árpádnak; illetve disszertációm hivatalos bírálójának, Nyirkos Istvánnak és Balázs Gézának, akik számos meglátásukkal, szakmai javaslatukkal járultak hozzá munkám végső formájának kialakításához.

A kötet anyaga <http://mnytud.arts.klte.hu/sorozat/megszolitas> címen megtalálható az interneten is.

1. A megszólítás fogalmának értelmezése

Az emberi kommunikáció szabályszerűségeinek, sajátosságainak megteremtésében szerepet játszó tényezők között meghatározó helye van a közlés címzettjének, a kommunikációs partnernek. A kommunikáció folyamata csak a közlést vevő személy vagy személyek révén, a kommunikáló felek tranzakciója által teljesezhet be. A kommunikátor a partner figyelmének felkeltésére és fenntartására törekszik, közléseinek megalkotását befolyásolja az is, hogy milyen képet alkot önmagában a közlésfolyamatban részt vevő felekről, azok viszonyáról.

A tartalmi kommunikációt mindig kíséri valamilyen relációs kommunikáció, amely érzékelteti a közlő viszonyát a közlés befogadójához. „A viszony jelzése ősi promotív kommunikáció, az interakciós partner elhárítását, eltávolítását vagy közelítését, vonzását célozza” (BUDA 1979: 144). A kommunikáló felek közötti kapcsolat jellege a legkülönbözőbb kommunikációs csatornák jelzéseinek együttes hatása révén fejeződik ki. A nem verbális csatornák: a mimika, a tekintet, a gesztusok, a testtartás, a térközszabályozás, a vokális jelzések (vö. BUDA 1979: 102-27) mindig árulkodnak a partnerek érzelmi és társadalmi kapcsolatának minőségéről. Bizonyos nonverbális jelzések pedig egyenesen a partner figyelmének felkeltésére és irányítására specializálódtak. Ilyen sajátos szerepű jelnek tarthatjuk a tekintetnek a címzettre irányítását vagy elfordítását, a hosszas rátekintést, a kacsintást, a mosolyt, a rámutatást, az integetést, a kézzel hívást és elutasítást, az odahajolást és a távolodást, az odafordulást és az elfordulást, az érintést. Ezek a nonverbális eszközök a kommunikációs partnerhez közeledő vagy tőle távolodó magatartás kifejezői, közvetetten tehát magára a közlés címzettjére is utalnak.

A kommunikációs partnerek közötti kapcsolat jellegéről, a partnerhez való viszonyulásról a nonverbális csatornák által közvetített információk mellett a beszélő címzetről alkotott képének számos nyelvi mutatója is létezik. A nyelvi közlés az emberi kommunikáció legspecifikusabb eszközeként bármilyen tartalom hordozására, így a kommunikációs partnerhez fűződő kapcsolat differenciált érzékeltetésére is képes. A beszédalkalmazkodás révén (TRUDGILL 1997: 8) a beszédpartner személyétől függően módosulhat a szintaktikai és lexikai válogatás kiterjedtsége, a megnyilatkozások közvetettségének mértéke és a beszédpartnerre utalás módja is (ERVIN-TRIPP 1997: 521).

A kommunikációs partnerre való verbális utalás, a beszédpartner nyelvi megjelenítése az a kommunikációs eszköz, amely a legegyszerűbben és a beszélő által a leginkább ellenőrizhető módon (vö. ERVIN-TRIPP 1997: 522) jelzi az érintkező felek viszonyát. A címzett jelölésének számos nyelvi lehetősége létezik: ilyenek többek között a második személyre utaló névmások változatai, az ezekkel egyeztetett személyragok és személyjelek, a különböző nevek, címek, rangok, a foglalkozásra, szerepre utaló főnevek.

A beszédpartner nyelvi jelölésére alkalmas elemek használatának vizsgálata azért igen lényeges szociolingvisztikai feladat, mert ezekben mutatható ki leglátványosabban a nyelv társadalmi szerepe. A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek változatossága ugyanis illeszkedik a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez. A partner jelölésére szolgáló nyelvi elemek szociolingvisztikai változóként értékelhetők, rendszerük „az adott társadalom mindenkor belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetülete” (PÉTER 1991: 112). A megszólító névmások, a különböző nominális megszólítások, a másik személyhez forduló közlés személyhasználatának változásai a társadalmi viszonyrendszer alakulásának érzékeny jelölői. A mozgásban lévő társadalmakban ezért gyakori, szinte természetes jelenségnek számítanak a nyelvi kapcsolattartási gondok, válságok is (vö. BROWN-GILMAN 1975: 381).

Dolgozatomban a nyelvi érintkezésformák vizsgálata során a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemeket értelmezem megszólításként, összhangban a kérdéskört tanulmányozó nemzetközi vizsgálatokkal, amelyek az *address forms*, illetve *terms of address* terminusokat a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek mindegyikére vonatkoztatják (vö. BROWN-FORD 1961; FOX 1969; BATES-BENIGNI 1975; LAMBERT-TUCKER 1976; NAKHIMOVSKY 1976; PAULSTON 1976; ALRABAA 1985; BRAUN 1988). TRUDGILL szociolingvisztikai fogalomtárának magyar fordítása is a *megszólítás* terminust használja az *address forms* kifejezés megfelelőjeként, e címszó alatt tárgyalva a tegező és magázó formák közötti választást is (1997: 50).

A megszólítás fogalmának ez az értelmezése eltér *megszólítás* szavunk szótári jelentésétől, annál részben tágabb, részben szűkebb körű. 'A figyelem fölkeltésére való megnevező szó vagy szokásos kifejezés, amelyet ahhoz vagy azokhoz intézünk, aki(k)hez szólni kezdünk, vagy beszélünk' (ÉKsz.) jelentés abban a tekintetben szűkebb a dolgozatomban követett értelmezésnél, hogy csupán a vokatívuszi szerepet foglalja magában, vagyis csupán a beszédpartner figyelmének fölkeltésére szolgáló megnevezéseket tekinti megszólításnak, más célú nyelvi megjelölését viszont nem. Jóval tágabb azonban a szótárban megadott jelentés abból a szempontból, hogy a nem közvetlenül a beszédpartnerre utaló, de figyelemfelhívó, kapcsolatfelvételt és fenntartást célzó nyelvi elemeket (például: *Elnézést! Figyusz! Hé!*) is megszólításnak tekinti.

A *megszólítás* terminust azért használom ebben a megszokottnál részben tágabb, részben szűkebb értelemben, mert a beszédpartnerre utaló elemek elkülönítő vizsgálatára és megnevezésére a magyar szakirodalomban nem született megfelelő és egyértelmű szakkifejezés, ez a fogalom azonban alkalmasnak látszik ennek a nyelvi jelenségnek a jelölésére, sőt ennek az értelmezésének előzményei is vannak a magyar nyelvészetben. LADÓ JÁNOS felfogása szerint ugyanis a megszólítás „nem a beszédbe elegyedést jelenti, hanem beszédársunk személyének szavakkal való megjelölését” (1959: 23), JUHÁSZ JÓZSEF pedig szintén csak a „beszélgető társ aposztrofálását” (1983: 154) tekinti megszólításnak, a beszédpartnert meg nem nevező, figyelemfelkeltő elemeket viszont nem. Az ő fogalomértelmezésüket annyiban bővíti ki kutatásom szempontrendszer, hogy a partnerre utaló összes nyelvi elemet, vagyis az igei személyragokat és a névszói személyjeleket is a vizsgálat tárgyának tekinti, mivel ezek is megmutathatják a beszédpartnerek közötti társadalmi viszonyt, jellegét, a közlésben folyamatossá teszik annak nyelvi jelölését.

Az általam követett értelmezéshez hasonlóan a szociolingvisztika nemzetközi eredményeire építő kutatásában REMÉNYI ANDREA ÁGNES is megszólításnak nevezi a személyragokkal és személyjelekkel való utalást is (2000: 42-3). Ez az egységes szemlélet teheti érthetővé az egyébként szokatlanak tűnő „igei megszólítás” (REMÉNYI 2000: 42) és „puszta személyragos megszólítás” (BALÁZS 2001: 154) terminusokat, amelyek a beszédpartnerre utaló második vagy harmadik személyű igei személyragokra utalnak.

A fogalmak tisztázatlansága az oka annak is, hogy a magyar nyelvészetben sokszor, így például a Nyelvi illemtanban is (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 59-92; 128-48) a megszólításokat elkülönítve tárgyalják a tegezés és magázás kérdéséről, vagyis a beszédpartnerre utalásnak a személyragozásban és személyjelezésben elkerülhetetlenül jelen lévő formájától. Létezik azonban olyan fogalomhasználat is, amely a megszólításon éppen ezeket az elkülönülő kapcsolattartási lehetőségeket érti: „A magyar nyelvben számos különböző megszólítási módot ismerünk, például a tegezés, a magázás, az önözés, a »tetszikezés«” (KENESEI 1984: 152).

A vizsgálati terület terminológiai bizonytalanságait jelzi az a tény is, hogy egyetlen tanulmányköteten belül olvasható olyan írás, amely a megszólítás változatain a magázó és a tetszikelő formák különbségét (RAFFAI 1998: 179-88), illetve amely a névszói megszólítások variációit érti (BEREGSZÁSZI-CSER-NICSKÓ 1998: 171-8).

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE érzékelve a kérdéskör fogalomhasználatának zavarait, a kommunikációs partner nyelvi megjelenítésének minden lehetőségét verbális érintésnek nevezte, és ezen belül két típust különböztetett meg: a vokatívuszi, illetve a névmással és igeragozással jellemezhető, deiktikus kapcsolattartási módot (1994: 8). Ez a terminológia azonban egyrészt metaforikussága, másrészt a két altípus egyértelműen elkülönülő megnevezésének hiánya miatt nem vált közkeletűvé, nem szüntette meg a megfelelő szakkifejezések hiányát.

Egyes értelmezések a megszólítások közé sorolják azokat az említő formákat is, amelyekkel „egy beszédhelyzeten kívül álló, azaz harmadik személyről szólunk a beszédpartnernek” (DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 334). Bár ezek a formák közel állnak a megszólításokhoz, mert szintén van szociális jelentésük, azaz jelezhetik az említett személy és a beszédpartner közötti viszony jellegét, mivel nem a beszédpartnerre, hanem egy harmadik személyre utaló elemek, nem tekinthetjük őket megszólításnak. A névtanban is az indokolja a szólító- és említőnevek megkülönböztetését (ÖRDÖG 1973: 79), hogy más szabályszerűségek érvényesülnek a címzettként és a beszéd tárgyaként való megjelenítésben. A megszólítás beszédhelyzete ugyanis a jelenlét, a deiktikus szerep miatt leegyszerűsíti a nevek legalapvetőbb, megnevező funkcióját, az udvariasság megtartandó maximája révén azonban be is határolja a használható formák körét (vö. ÖRDÖG 1973: 150-1). A szólítás és az említés jelenségét az angol terminológia az *address* és a *reference* kifejezések használatával különíti el egymástól (BRAUN 1988: 14).

Vizsgálatomban a közvetlenül a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek mindegyikét megszólítás-ként értelmezem tehát, az egyéb figyelemfelkeltő udvariassági formákat, felhívásra, megszólításra szolgáló akarati mondatszokat (KELEMEN 1970: 56) pedig csak abban a tekintetben veszem figyelembe, hogy azok a beszédpartner megjelölésének elkerülésére is szolgálhatnak, és ezért a megszólítás egyik változataként is értelmezhetők, mivel: „egy-egy választási lehetőség kerülését a rendszerbe beépített választási lehetőségek sajátos eseteként is számon tarthatjuk” (ERVIN-TRIPP 1997: 522).

A megszólítások vizsgálatát a magyar kutatások gyakran összekapcsolják a köszönésekével (LADÓ 1958, 1959; TÓTH 1983; TOLCSVAI NAGY 1985; KISS 1993; SÁNDOR 1996; DÓRA 1999), elsősorban az őket hasonlónak tévő kapcsolatteremtő szerep miatt. A köszönési formák, üdvözlési módok azonban a forma és a jelentés tekintetében is elkülönülnek a megszólításoktól, mivel nem utalnak közvetlenül a beszédpartnerre. A köszönések használata és rendszere azonban valóban szorosan összefonódik a megszólításokéval, hiszen bizonyos együtt-előfordulási szabályoknak megfelelően (vö. ERVIN-TRIPP 1997: 522-4) az egyes megszólítási módok bizonyos köszönésekkel járhatnak együtt, vagyis eltérő köszönési formák járulnak a tegező és a nemtegező kapcsolattartáshoz (BALÁZS 1993: 39).

A megszólítás speciális eseteként tarthatjuk számon a nem személyközi kommunikációban érvényesülő vokatívuszokat (vö. FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 14): a közlés címzettje a kommunikációs partneren kívül ugyanis lehet még a beszélő maga (*Ó, én szerencsétlen!*), Isten (*Istenem!*), állat (*tyúkanyó, kend*), tárgy (*Terülj, terülj asztalkám!*), megszemélyesített világrészlet (*Ó, én édes hazám!*). A beszélő ezekben az esetekben is hasonló elemkészletből válogat, mintha valós beszédpartnerhez szólna, a megszólítás lehetséges funkciói azonban eltérnek a személyközi kapcsolatokban használt megszólításokétól.

Munkám célja egyrészt a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek vizsgálati eredményeinek és módszereinek áttekintése, és ez alapján a beszédpartnert jelölő elemek változatainak, lehetséges típusainak bemutatása, másrészt pedig empirikus felmérések eredményeire építve egy szociolingvisztikai szempontokat érvényesítő állapotrajz felvázolása, az egyes megszólítási módok jelenlegi használati körének, stílusértékének, megítélésének

feltárása. Arra törekszem tehát, hogy a különböző megszólítási lehetőségek napjaink nyelvhasználatára jellemző állapotáról társadalmilag érvényesnek tekinthető képet rajzoljak, vagyis hogy a társadalmilag tipizálható viszonylatokhoz, szituációkhoz rendelhető különböző nyelvi formák rendszerét a lehetséges befolyásoló tényezők sokaságát figyelembe véve mutassam be.

2. A megszólítások vizsgálatának módszerei és eredményei

2.1. Megszólításkutatás a nemzetközi nyelvtudományban

2.1.1. A megszólításra, a beszédpartner megjelenítésére szolgáló nyelvi elemek vizsgálatát már a történeti nyelvészet klasszikus kutatási területei között is megtaláljuk. A 19-20. század fordulójától kezdve Európa-szerte számos filológiai igényű tanulmány született az egyes nyelvek udvariassági elemeivel, megszólító névmásaival, azok kialakulásával, történetével, használati körével kapcsolatban (vö. SCHLIEBITZ 1886; NAVARRO 1923; GRAND 1930). Ezek részben történeti összefoglalások, részben egy-egy korszak állapotrajzai, részben pedig szépirodalmi művek, levelezések nyelvi anyagára épülő stilisztikai leírások, mint például a 13. századi angol irodalom (KENNEDY 1915) vagy Molière megszólítónévmás-használatának (FAY 1920: 227-86), illetve I. Gergely leveleinek vizsgálata (MULLER 1914: 68-89).

A megszólítások rendszere már ezekben a korai elemzésekben is társadalmi és lélektani háttérével együtt jelent meg, döntő fordulatot azonban a jelenség tanulmányozásában a nyelv társas jellegét, a nyelvhasználat és a társadalmi viszonyok összefüggését hangsúlyozó szociolingvisztika önállósodása hozott. Az elmúlt négy évtizedben a megszólítások kérdésének szociolingvisztikai szempontú tárgyalása párhuzamosan fejlődött magával a tudományággal (vö. Braun 1988: 297), sőt az 1960-70-es években a szociolingvisztika egyik legjelentősebb kutatási területévé vált.

2.1.2. 1960-ban született meg a kérdéskör szociolingvisztikai vizsgálatát megalapozó tanulmány, egy pszicholingvista és egy irodalomtörténész, ROGER BROWN és ALBERT GILMAN közös munkája (1960: 253-76; 435-49; magyarul 1975: 359-88), amely a témáról való gondolkodás alapvető fogalmkészletét is kialakította, és bevezette a tegező és magázó formák jelölésére alkalmazott rövidítéseket (latin és francia megfelelőik: *tu/vos*, *tu/vous* alapján T- és V-forma).

A további kutatásoknak is irányt adó tanulmány szerzői elsősorban a névmási megszólítások használatának sajátosságait vizsgálják, s úgy vélik, hogy a névmáshasználatnak a megszólításban jelentkező kettőssége - vagyis a tegező és a magázó névmás elkülönülése - a társadalmi életet átszövő kettősséggel: a hatalom és a szolidaritás dimenziójával kapcsolható össze. Bemutatják a megszólító névmások szemantikájának történeti alakulását, szemantikán ebben az esetben „a beszélő és a megszólított viszonya közötti kovariációt” (1975: 360) értve, hiszen a megszólító névmások jelentése sajátos, használatuk mindig a szituációra utaló, deiktikus jellegű. Tárgyuk feldolgozására több, a szociolingvisztikában elfogadott módszert is alkalmaztak: egyrészt korábbi elemzések, szindarabok, bírósági jegyzőkönyvek, levelek adatainak értékelését a történeti kép felvázolásához, másrészt szociolingvisztikai interjúkat és kérdőíveket a szinkrón állapot leírásához. Francia, olasz, német és spanyol anyanyelvű beszélőkkel készítettek interjúkat; kérdőívet pedig két-két Bostonban tanuló, Argentínából, Chiléből, Dániából, Norvégiából, Svédországból, Dél-Afrikából, Indiából, Svájcban, Hollandiából, Ausztriából és Jugoszláviából érkezett diákkal is kitöltettek. Kérdőívükben különböző társadalmi kapcsolat-típusokat neveztek meg (pl. vendég-pincér, tiszt-közkatoná, munkaadó-alkalmazott, szülő-gyerek). Az adatközlőknek egy négyfokozatú skála segítségével (valószínű tegezés; elképzelhető tegezés; elképzelhető magázás; valószínű magázás) a megfelelőnek tartott nyelvi formát kellett megadniuk.

BROWN és GILMAN tanulmányának következtetései elsősorban az angol, francia, olasz és spanyol nyelvre tekinthetők érvényesnek, a többi nyelvről gyűjtött adatokra főként a szemantika és a társadalmi struktúra általános összefüggéseiről szólva építettek, és felvetették az egyes nyelvek megszólításmódjaira jellemző szemantikai töltetek összehasonlításának lehetőségét is.

Az európai nyelvek megszólító névmásainak differenciálódását a latinból, a császár megszólításának többes számából vezették le, amely fokozatosan kiterjedt más magas rangú személyekre is, majd ez a használati mód az egyes európai nyelvekben a 12. és a 16. század között szilárdult meg. A tegeződés és a magázódás különbségét meglátásuk szerint kezdetben a hatalom szemantikája irányította, vagyis a fölérendeltek és alárendeltek között az aszimmetrikus használat vált jellemzővé, míg a felsőbb osztályokhoz tartozó egyenlő rangúak kölcsönösen magázódtak, az alsóbb osztályokhoz tartozó egyenlő rangúak pedig kölcsönösen tegeződtek. Az egyenlők közötti megszólítás módjának alakításában azonban fokozatosan megjelent egy másik, a hatalommal szembenálló tényező: a szolidaritás dimenziója. Ennek alapján az egyenlő rangúak között a tegező forma jelzi a szolidáris, a megszólítottal közösséget vállaló viszonyokat, a magázó forma pedig a nem szolidáris, a megszólítottól távolságot tartó kapcsolatokat. A szolidaritás dimenziója a 19. századtól fokozatosan áttért a nem egyenrangú viszonylatokra is, ezáltal az európai nyelvekre ma az egyenrangú megszólítás jellemző, sőt egyre növekszik azoknak a sajátosságoknak a száma, amelyek elégségesnek számítanak a szolidáris viszonyhoz.

Az Európában általános érvényűnek tekinthető jelentésváltozási tendenciák felvázolása után BROWN és GILMAN összeveti a német, a francia és az olasz nyelv névmáshasználatának különbségeit. Az interjúk és kérdőívek tanúsága szerint a németben az egy családba tartozásnak nagyobb szerepe van a szolidaritás megteremtésében, mint a franciában, a franciában viszont a közös élethelyzet könnyebben tesz nyelvileg is szolidárisá; az olasz tegező forma választásában a családhoz való tartozás csaknem olyan erős, mint a németben, az azonosságok szolidaritást teremtő ereje pedig még jelentősebb, mint a franciában, hiszen nők és férfiak között is érvényesülhet.

Az európai nyelvek névmásainak története alapján a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy a megszólító névmások használata és a társadalmi struktúra között összefüggések mutathatók ki: „a nem kölcsönös hatalom szemantikája” a viszonylag mozdulatlan, merevebb társadalmakra jellemző, míg „a kölcsönös szolidaritás szemantikája” a társadalmi mozgással és az egyenlőség hirdetésével kapcsolható össze.

Megfigyeléseik szerint az egyének megszólítás-választási stílusából következtetni lehet politikai nézeteikre is: a tegező forma következetes használata a radikalizmussal, a magázó formákhoz való ragaszkodás pedig a konzervativizmussal függ össze.

Drámaszövegek elemzésére építve bemutatják a szerzők a megszólító névmások használatának állásfoglalást, érzelmi többletet kifejező lehetőségeit is: ha valaki az adott viszonytípusban elfogadott megszólítási normát megsérti, a megvetés vagy düh T-je és a csodálat vagy tisztelet V-je révén kifejezheti érzelmeit. Megfigyeléseik alapján a régi angol és francia drámákban a tegezés és magázás váltása nagyon érzékenyen volt képes kifejezni a közeledést és az elutasítást, a névmásoknak ez a funkciója azonban megítélésük szerint mára szinte teljes egészében visszaszorult.

2.1.3. BROWN és GILMAN munkáját, amely „a megszólítással foglalkozó vizsgálatáradatot megindította” (ERVIN-TRIPP 1997: 514), hamarosan követte az amerikai megszólítási rendszer leírása. A tegező és magázó formákat nem megkülönböztető nyelvekben ugyanis szintén érvényesül a megszólítások társadalmi helyzetjelölő szerepe: a nominális megszólítások

választásának szabályszerűségeiben. ROGER BROWN és MARGUERITE FORD 1961-ben publikált (1961: 375-85), a nominális megszólítások szociális jelentésének vizsgálatát megalapozó írásukban több különböző adatgyűjtési módszerrel térképezték fel az amerikai angol nyelvhasználat megszólítási változatait. Kutatásuk alapjául amerikai drámák elemzése szolgált, majd az ezekből kiindulva megállapított szabályokat az élő nyelvhasználatból származó adatokkal vetették össze. Egyrészt résztvevő megfigyelést végeztek egy bostoni vállalatnál, másrészt kérdőívvel gyűjtöttek adatokat az ország különböző területeiről származó 30-38 év közötti üzletkötőktől arról, hogy hogyan szólítják meg különböző munkatársaikat. Kiegészítésül pedig a kansasi egyetem pszichológiai intézetének segítségével magnetofonos felvételeket készítettek gyermekek beszélgetéseiről.

Két alapvető megszólítási módot különítettek el: a keresztnévi megszólítást, illetve a vezetéknéven és címen, rangon szólítást. A két forma használatának a különböző társas viszonylatokban három variációs lehetősége adódik: a kölcsönös keresztnévi, a kölcsönös vezetéknévi és a nem kölcsönös megszólítás. Megfigyelésük szerint a színdarabokban a szereplők meghatározó többsége rövid idő után átvált a kölcsönös keresztnévi megszólításra, a kölcsönös vezetéknéven és címen szólítás pedig általában csak a nemrég bemutatott felnőttek között szokásos. A két kölcsönös megszólítási mód közötti különbség elsősorban az ismeretség fokával magyarázható; a fiatalabbak és az azonos neműek között azonban a keresztnévi megszólítás kevésbé szoros viszonyt feltételez, mint az idősebbek és a különböző neműek között. A nem kölcsönös megszólítást két tényező indokolhatja: egyrészt a nagy korkülönbség, másrészt pedig a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely. Ha egy viszonylatban ez a két társadalmi tényező ellentmondásba kerül, vagyis az idősebb személy alacsonyabb rangú, akkor a hierarchiabeli pozíció válik meghatározóbbá a megszólításban. A vezetéknévi forma egyaránt kifejezhet távolságtartást és tiszteletadást, a keresztnévi forma pedig bizalmasságot és leereszkedést, vagyis a szerzők véleménye szerint a névszói megszólítások szociális jelentése párhuzamba állítható a tegező és magázó formák használatával, s megítélésük szerint hasonló kettősség mutatható ki az amerikai üdvözlési formák megválasztásában is. Bemutatják az ismeretségek bizalmasabbá válásának a megszólítás módjában is megragadható folyamatát, rávilágítva arra, hogy az informálisabb megszólítási módok használatát mindig a hierarchiában feljebb álló fél kezdeményezheti.

Ennek a két alapvető munkának a megjelenését követő évtizedben számos különböző nyelv és kultúra megszólítási viszonyait bemutató tanulmány jelezte, hogy a kérdés vizsgálata a szociolingvisztika egyik kiemelt jelentőségű területévé vált, sőt egyes vélemények szerint a tudományág hatvanas évekbeli felvirágzása részben e témakör kutatásának volt köszönhető (vö. REMÉNYI 2000: 42).

2.1.4. Módszerében és problémafelvetésében is eltér a korábbi elemzésektől PAUL FRIEDRICH-nek a 19. századi orosz megszólítónévmás-használatot bemutató írása (1972: 270-300). A társas kontextusnak a tegező (*mbi*) és a magázó (*ebi*) névmások szemantikájával való összefüggését kizárólag irodalmi művek: Gogol, Dosztojevszkij, Lermontov, Tolsztoj és Gorkij írásainak elemzésére építve tárgyalja. A szépirodalom felhasználása korábban is jelen volt a megszólítások vizsgálatában, de mindig más módszerekkel gyűjtött adatokkal is kiegészítve. FRIEDRICH véleménye szerint azonban a szépirodalom, és azon belül is a realista regények azért különösen alkalmasak a megszólítások vizsgálatára, mert lehetővé teszik a használat dinamikájának, az egyes kapcsolatokon belüli változások és az implicit jelentések megfigyelését is.

Elemzésében FRIEDRICH azt tekinti kiindulópontnak, hogy a grammatika és a kultúra összefüggésének a névmási megszólítás differenciálódása az egyik legnyilvánvalóbb jelölője. Tíz olyan tényezőt különböztet meg, amelyek befolyásolják az orosz megszólító névmások használatát: a társalgás témája, a beszédesemény körülményei, az életkor, a generáció, a nem, a rokonsági fok, a nyelvváltozat, a csoporttagság, a relatív tekintély és az érzelmi összetartozás. E társadalmi hatóerők figyelembevételével mutatja be a három lehetséges viszonytípust: a kölcsönös magázódás, a kölcsönös tegeződés és a nem kölcsönös megszólítás jellemzőit. Kölcsönös *бы* jellemző a formális alkalmakra, a kölcsönös tisztelet kifejezésére. A legmagasabb társadalmi osztályba tartozók kölcsönösen magázódnak egymással és az alacsonyabb rangúakkal is, azaz az arisztokráciára - a francia minta alapján - a testvéreken és a hitvesen kívül mindenre kiterjedő kölcsönös magázás jellemző. Nem kölcsönös megszólítást találunk a családon belüli különböző generációk esetében, a gyermek-felnőtt viszonylatban általában, gyakran nem kölcsönös *ты* szerepel kisebbségi csoportok tagjaival, illetve a társadalom perifériájára szorult személyekkel szemben, illetve kölcsönös *ты* jellemző a gyerekekre 11-12 éves kor alatt, az alacsonyabb osztályokra széles körben, akár idegenek között is, illetve a testvérek és a házastársak között.

FRIEDRICH utal a megszokott használattól való eltérés stílusértékének lehetőségeire is, megállapítja ugyanis, hogy az adott helyzetben nem megfelelő formákat használva, a névmáshasználat ironia, szarkazmus forrásává is válhat.

A cár tegező megszólítása sajátos ellenpontot jelent BROWN és GILMAN felfogásához viszonyítva, hiszen a szerzőpáros az uralkodói hatalom többes számából vezeti le a magázó formák kialakulását. Ez az ellentmondás is rávilágít a jelenség kultúrától függő voltára: a nyelvi viszonyok valószínűsítik, hogy az orosz alattvaló-uralkodó viszony bizalmasabb hangnemű, mint a nyugati kultúrkör hasonló viszonyatai.

FRIEDRICH a megszólítási változatok dinamikáját az elemzett művekben ábrázolt viszonylatokat elemezve mutatja be, kiemelve az alkalmoszerű váltások érzelmkifejező, illetőleg a formák közötti ingadozás bizonytalanságot jelölő szerepét is. A tegező és magázó formák közötti váltást igen gyakori jelenséggént tünteti föl, így a 19. századi orosz névmáshasználat a társadalmi és érzelmi közeledés-távolodás rugalmasabb kifejezőjének látszik, mint a többi vizsgált nyelv megszólítási rendszere. Ez a váltásokat érvényesítő használat a BROWN és GILMAN által vizsgált drámaszövegekben fordul még elő nagyobb számban, ezért felvetődhet az a módszertani dilemma is, hogy az érzelmi dinamikát kifejező használat kimutathatósága a vizsgált korpuszok szépirodalmi jellegéből is adódhat, és nem csupán a történeti eltérések okozzák.

2.1.5. A megszólítások kultúránként eltérő rendszereinek tanulmányozásában újabb lépést jelentett SUSAN ERVIN-TRIPP 1972-es munkája (magyarul 1997: 507-540), amely felhasználva a megszólításkutatás addigi eredményeit, a legkülönbözőbb megszólítási rendszerekről leírt sajátosságokat azonos módszerrel modellezi, lehetővé téve ezáltal a kultúrák főbb jellegzetességeinek összehasonlítását. ERVIN-TRIPP a különböző megszólítási rendszerekben meglévő, társadalmi tényezőktől függő nyelvi választási lehetőségeket diagrammokkal, *family tree* mutatja be. Az amerikai helyzet felvázolásán kívül FRIEDRICH elemzése alapján megrajzolja a 19. századi orosz (1972: 270-300), a jiddis (SLOBIN 1963: 193-202) és LAMBERT (egy a későbbi vizsgálataiba beépített publikálatlan esettanulmánya) alapján a Puerto Ricó-i megszólítási viszonyok modelljét is.

Ez a módszer az átlagot megmutató képet rajzol egy-egy kultúra megszólítási lehetőségeiről, s így elhanyagolja az egy rendszeren belüli társadalmi eltéréseket, vagyis a beszélőközösségek teljes szociolingvisztikai bemutatásában nélkülözhetetlen dialektusbeli különbségeket, az

egyéni preferenciák okait sem veszi figyelembe. Az amerikai megszólításról megállapított szabályszerűségekhez ERVIN-TRIPP elsősorban saját, mindennapi megfigyeléseit tekinti alapnak, így mivel a mintája nem reprezentatív, az általa leírt rendszer nem tekinthető érvényesnek a teljes amerikai beszélőközösségre nézve: „Ezeket a szabályokat magam állítottam fel, és meglehetősen szűk körben érvényesek. Arra az egyetemi értelmiségi környezetre alkalmazhatók, amelyet a magam tapasztalatából ismerek” (1997: 511). Mindezek ellenére fontos eredménye módszerének annak felmutatása, hogy a megszólítások választását több társadalmi tényező irányítja, melyek között rangsor lehetséges, vagyis még a látszólag kétválasztásos rendszerekben is számos különböző út vezethet el ugyanannak a formának a használatáig. ERVIN-TRIPP az összehasonlított rendszerek eltérései és különbségei alapján felveti a megszólítási rendszerek tipologizálásának lehetőségét is. A megszólításokat a nyelvi viselkedés egészében elhelyezve arra is utal, hogy a különböző megszólítási formák megválasztása összefüggést mutat más stílári és udvariassági elemek használatával is.

2.1.6. A társadalom rétegződésének hatását a megszólítások alakulására ELIZABETH BATES és LAURA BENIGNI 1975-ben publikált, az olasz nyelvre vonatkozó kutatása vette elsőként következetesen figyelembe, hiszen a korábbi vizsgálatok általában olyan egységes szabályrendszert írtak le az egyes nyelvekre nézve, amely egy idealizált beszélő megszólítónévhasználatát jellemezte (1975: 271-88). Ez a szerzőpáros viszont tekintettel az életkor, a nem és a társadalmi osztály változójára 117 fős mintától gyűjtött adatokat BROWN és GILMAN kérdőívének módosított változatával. Két korcsoportot emeltek ki, a 15 és 35 év közöttieket, illetve a 45 és 65 év közöttieket, feltételezve azt, hogy e két csoport nyelvhasználata között - mivel a II. világháború előtt, illetve utána felnőtt generációkról van szó - lényeges különbségek vannak, amelyek megmutathatják a jelenleg zajló változásokat is. A társadalmi osztályok tekintetében a foglalkozás, a lakóhely és az iskolázottság alapján két csoportot különítettek el: az alsóbb és a felsőbb osztályokat. Kérdőívükben 23 viszonylat szerepelt (család, nem bizalmas munkatársak, nem bizalmas alárendeltek, nem bizalmas fölrendeltek), melyekben az adatközlőknek az adott és az elvárt megszólító névmásokat is meg kell adniuk. A BROWN és GILMAN kérdőívében szereplő kérdéseket BATES és BENIGNI részben megváltoztatták, és az adatközlőkhöz igazították. Az eredeti kérdéssor ugyanis elsősorban a felsőoktatás kapcsolattípusaira kérdezett rá, mivel az adatközlők mindegyike egyetemi hallgató volt. A vizsgált kapcsolattípusok módosításán kívül az eredetileg négyfokozatú skálát a két választási lehetőségre szűkítették.

Kutatásuk eredményei szerint a felső társadalmi osztálybeli fiatalok megszólítónévhasználatát eltér a társadalom többi csoportjától. Ők a leginformálisabb stílusúak, vagyis ők választják leggyakrabban a tegező formákat, és valószínűleg az ő nyelvi viselkedésük indította el a megszólítási rendszer egészének változását. Az alsóbb társadalmi osztályba tartozó fiatalok megszólítási módjai viszont ellentétes tendenciát mutatnak: ők tekinthetők a legformálisabb nyelvhasználatú, a legtöbb esetben magázó formát választó csoportnak. A családon belüli magázódás is csak az alacsonyabb társadalmi osztályokban fordul elő. A szerzők feltételezése szerint ez a helyzet azzal magyarázható, hogy a felsőbb osztályokba tartozók a megszólítások demokratizálásával a kevésbé formális nyelvi viselkedésűnek tartott alacsonyabb osztályok felé próbálnak közeledni, míg az alsóbb osztályok felfelé törekedve a felsőbb osztályok feltételezett értékeit igyekeznek követni.

Az olasz nyelv azonban nemcsak két névmást különböztet meg a második személy megszólítására, hanem a magázódáson belül elkülönül a *Lei* és a *Voi* szerepe is. A szerzők e névmások használatának társadalmi megoszlásáról tett megállapításai tanulságosak lehetnek a különböző magyar névmási megszólítások szerepét vizsgálva is. Az olasz kutatás eredményei szerint a régebbi és a nyelvjárásokban általánosabban elterjedt *Voi* névmás használata az alacsonyabb

társadalmi osztályba tartozókra, azon belül is elsősorban a vidéki, mezőgazdasági munkát végző csoportokra korlátozódik. Azoknak az adatközlőknek a névmásválasztásában, akik a *Voi*-t is használják, háromosztatú megszólítási rendszer érvényesül, amelyben a *Lei* a tiszteletet kifejező forma a nem bizalmas kapcsolatokban, feljebbvalókkal szemben, illetve alkalmas a városiakkal való kapcsolattartásra, a *Voi* pedig a családban és a közvetlen környezetben, a faluban használt forma, amely feljebbvalóval vagy távolabbi ismerőssel érintkezve a kapcsolat bizalmasságát jelöli.

A politikai elkötelezettség és a névmáshasználat között a BROWN és GILMAN által feltételezett kapcsolat - azaz, hogy a konzervativizmus formalitást, a liberalizmus pedig informalitást eredményez a megszólításokban - BATES és BENIGNI megfigyelései alapján csak a felsőbb osztályokban mutatható ki egyértelműen, a többi csoportban az összefüggés nem ennyire egyértelmű.

Adatközlőik szerint a gyerekek 8-9 éves korukra sajátítják el a tegezés és magázás használati különbségeit, a gyerekek megszólításában pedig 16-17 éves korban válik általánossá a magázó forma, vagyis ekkor lépnek be teljes értékűen a megszólítási rendszerbe.

Kutatási eredményeik alapján az olasz megszólítási rendszerre a kölcsönösség jellemző, nem kölcsönös viszonylatok csak nagy korkülönbség esetén fordulnak elő. Végso következtetésük szerint a tegezés és magázás használata szinte a visszájára fordult az eredeti értékéhez viszonyítva. A tegező forma ugyanis napjainkra csaknem minden viszonylatban használhatóvá vált, kivéve az alárendeltekkel, alacsonyabb társadalmi helyzetűekkel való kapcsolattartást, mert ott a régi, az alárendeltséget hangsúlyozó megszólítási rendszert idézhetné fel. Ez a helyzet a gyakorlatban azt jelenti, hogy például a munkaadókat, a professzorokat tegezik, a pincéreket és a cselédeket viszont magázzák. Eredményeik ismertetése során felhívják a figyelmet arra, hogy a kérdőíves felmérés adatai valószínűleg eltérnek a valós helyzettől, mert ez az adatgyűjtési mód általában az adatközlők ideális, nem pedig valóságos társas viselkedését jeleníti meg. A tanulmányukból kirajzolódó helyzet, vagyis az általánosan elfogadott megszólítási norma hiánya megítélésük szerint a modern olasz társadalom általános értékválságával függ össze.

2.1.7. A megszólítások vizsgálatának szempontjait WALLACE E LAMBERT és G. RICHARD TUCKER kutatása (1976) azáltal bővítette tovább, hogy azonos nyelvet használó, de elkülönült beszélőközösségeket alkotó csoportok tegeződési és magázódási szokásait, a csoportok között fellelhető különbségeket tárta fel, megteremtve a kulturális összevetés lehetőségének módszertani alapjait. A francia nyelvre nézve a Kanadában, Québec területén, egy franciaországi kisvárosban, Lavalban, illetve a Franciaországhoz tartozó, de Kanada újfundlandi partjaihoz közeli, ritkán lakott szigeteken élő csoportok megszólító formáinak megoszlását kutatták. A különböző spanyolul beszélő közösségek megszólítási módjait pedig Puerto Ricóban és a kolumbiai Bogotában végzett adatgyűjtés alapján tanulmányozták.

Fő módszerük a kérdőíves adatgyűjtés volt: olyan kérdéssort igyekeztek összeállítani, amelyben a lehetséges társadalmi kapcsolattípusok legnagyobb része szerepel. Számos különböző viszonylatra kérdeztek rá: a szűkebb és tágabb család, tanárok, barátok, közeli ismerősök, ismeretlenek, szolgáltatásban dolgozó személyek, egyházi személyek és munkaadók megszólítása került a kérdéssorba. Az adatközlőknek az általuk és az ő megszólításukra használt tegező vagy magázó névmást minden viszonylatban karikázással kellett megjelölniük. Minden vizsgálati terepen nagyszámú informátorral dolgoztak, akiket a 8 és 16 év közötti korosztályból választottak ki. Mivel az így létrejövő minta csak a megszólítási rendszernek a gyerekek által is használt és ismert részéről ad számot, az eredményeket korlátozott érvényűnek kell

tekintenünk, azonban számos, a beszélőközösségek közötti lényeges különbség ezekből az adatokból is kirajzolódik.

Kutatásuk első fázisa a kanadai francia közösségek tanulmányozása volt, itt több különböző módszert is alkalmaztak a kérdőívvel nyert adatok ellenőrzésére és árnyalására.

A kérdőívek alapján megállapították a legmeghatározóbb megszólítónévhasználati tendenciákat. Eszerint a vizsgált korosztállyal való kapcsolattartásban a magázás, a kölcsönös magázódás is meglehetősen ritka, a vidéki adatközlők esetében elsősorban az egyházi személyekkel való kapcsolattartásban, a városi adatközlők esetében pedig az idősebb ismeretlenekkel, illetve a szolgáltatásban dolgozókkal való kapcsolatokban van szerepe. A családon belül a kölcsönös tegezés, illetve a felnőttek magázása a legjellemzőbb, de a nagyszülőket, dédszüloket, nagybácsikat, nagynéniket tekintve a magázás a gyakoribb, a szülők megszólításában a tegezés és a magázás szokása egyensúlyban van, az unokatestvérek, sógorok, sógornők között pedig a kölcsönös tegeződés a jellemző. A családon kívüli felnőttekkel zajló kommunikációban is lényeges szerepe van a kölcsönösség hiányának, vagyis a magázásra felelő tegezésnek, a nem kölcsönös megszólítás normája azonban családon belül a kölcsönös tegeződéssel, családon kívül pedig a kölcsönös magázódással verseng.

A kanadai vizsgálat adatai jelentős különbséget mutatnak a falusi és városi, illetve az alacsonyabb és magasabb társadalmi osztályba tartozó adatközlők névmáshasználatában. A falusi és alacsonyabb státuszú beszélők formálisabbak a megszólítások tekintetében: nagyobb arányban használnak magázó formákat, s több nem kölcsönös viszonylatban vesznek részt, mint a városi és magasabb státuszú beszélők. A nemek szerinti megoszlásban is számottevő különbségek érzékelhetők: a lányokat hamarabb kezdik el felnőttként kezelni, vagyis hamarabb lesznek több kölcsönös megszólítási viszonylat részesei.

A kérdőívvel nyert eredményeket Kanadában négy, különböző módszerekkel végzett ellenőrző kutatás is követte. Az egyikben azt vizsgálták, hogy a szülőkkel való kapcsolat erőssége, bizalmassága összefügg-e a használt megszólító névmással. A gyerekeknek különböző skálák alapján kellett jellemezniük kapcsolatukat a szüleikkel. Az eredmények alapján a megszólítás kölcsönössége független a családi kapcsolatok erősségétől. A második ellenőrző vizsgálat egy olyan reakcióteszt volt, amelyben egy családi szituáció, egy szülők és gyerekük közötti kerékpárvásárlásról zajló vitának a különböző névmáshasználatú változatairól kellett az adatközlőknek véleményt mondaniuk. Az adatközlők nagy része összefüggést feltételezett a párbeszéd kimenetele, a család jellemzői és a névmáshasználat között. Kontrollként végeztek a szerzők egy szociálpszichológiai kísérletet is, amelyben áruházi eladókat megszólítva a gyerekek tegező formákat használtak, az eladók reakciói pedig szinte minden esetben tükrözték, hogy érzékelték a megszólítási norma megsértését. A gyerekektől gyűjtött adatok ellenőrzését szolgálták a tanárokkal készített kérdőívek is, s mivel ezek eredményei igazolták azokat az arányokat, amelyeket a tanulók válaszai mutattak, a szerzők szerint a többi kapcsolattípusról nyert kép is érvényesnek tekinthető.

A Franciaországban gyűjtött adatok feldolgozása alapján a francia társadalom - a franciául beszélő kanadai közösségekhez viszonyítva - a megszólítások tekintetében sokkal kevésbé oszlik meg társadalmi osztályok, rétegek alapján. A francia társadalomra jellemző a családi szolidaritás: a szűkebb családon belül szinte egyöntetűen kölcsönös tegeződést találunk. A nem fontos szerepet játszik a megszólítás alakulásában: például a családon kívüli felnőttek, tanárok, hivatalnokok, eladók nagyobb valószínűséggel magázzák a kiskamasz lányokat, mint a fiúkat; ezzel ellentétben azok a felnőttek, akik szorosabb ismeretségben vannak a családdal, gyakrabban tegeznek a lányokat, mint a fiúkat, hangsúlyozva ezáltal a kapcsolat szorosságát, családiasságát.

A St. Pierre-et-Miquelon szigetén gyűjtött adatok tanúsága szerint - a franciaországi helyzethez hasonlóan - a társadalmi osztályok alapján nem mutathatók ki jelentős különbségek a névmáshasználatban. Ennek a helyzetnek oka lehet egyrészt a francia társadalommal, kultúrával való szoros érintkezés, másrészt viszont az is, hogy kicsi és zárt közösségről van szó. A nemek tekintetében eltéréseket találhatunk: a lányok a családon belül, a fiúk viszont a családon kívül, az ismeretlen férfiakkal való kapcsolattartásban tűnnek informálisabbnak, vagyis a tegező formát választják a felnőttek megszólítására. Az életkori változásokkal együtt gyakran változik a megszólítási mód, a tágabb családban a fiúk idővel áttérnek a magázó formáról a tegezőre. Hasonló történik a fiatal ismeretlenekkel való kapcsolattartásban is: a lányok is tegezni kezdik a másod-unokatestvéreiket, az idősebb nők megszólításában viszont a tegezésről a magázásra térnek át. Érdekes sajátossága ennek a megszólítási rendszernek, hogy ezeket a váltásokat - a franciaországi és a kanadai helyzettől is eltérő módon - a fiatalabbak irányítják, vagyis ők döntenek el, hogy mikortól használnak egy formát, nem pedig az idősebbek ajánlják fel nekik ennek lehetőségét.

A Puerto Ricó-i spanyol nyelvű közösség vizsgálatának eredményei alapján nem rajzolódott ki annyira egyértelmű normák és szokások, mint amilyeneket a franciául beszélő közösségekben találtak. Az egyetlen, az egész társadalomban érvényes szabályszerűség a barátok közötti tegeződés. A szerzők véleménye szerint ez azzal magyarázható, hogy Puerto Rico társadalmát átmeneti szakaszban van. A megszólítási rendszeren belüli eltéréseket alapvetően a lakóhelytípus különbségei határozzák meg, annak ellenére, hogy földrajzilag zárt egységet alkotó, kis közösségről van szó. Vidéken ugyanis a gyermek-felnőtt viszonylatra a nem kölcsönös megszólítási mód jellemző a családtagoktól az idegenekig terjedően, a városban azonban szinte csak kölcsönös megszólításokkal élő viszonylatok fordulnak elő: kölcsönös a tegeződés a családtagok és barátok között, és kölcsönös a magázódás a nem családi, nem bizalmas kapcsolatokban. A vidéken használt megszólítások a régi megszólítási rendszer emlékét őrzik, a városi megszólítások pedig már a jövőt előlegezik meg. Ebben a változási folyamatban ugyanaz a tendencia fedezhető fel, amelyet BROWN és GILMAN az európai társadalmakra nézve a hatalom szemantikájától a szolidaritás szemantikája felé való elmozdulásként írtak le.

A kolumbiai vizsgálat a kutatás többi részénél szűkebb körű, ellenőrző gyűjtésnek tekinthető, hiszen csupán 8 és 10 év közötti, középosztálybeli városi gyerekek kerültek a mintába. A mintavétel korlátozottsága ellenére a szerzők meg tudták állapítani általános törvényszerűségeket is. Úgy látják, hogy a családon belüli viszonylatok mindegyikében a kölcsönös tegeződés van meghatározó többségben, sajátos kivételt jelent az anya és lánya között egyes csoportokban előforduló kölcsönös magázódás. A családon kívüli gyermek-felnőtt viszonylatra már ebben az életkorban is a kölcsönös magázódás jellemző. A családi tegeződés azonban nem terjed ki egyértelműen az unokatestvérekre is, a hasonló korúak közötti megszólításokban ugyanis a többi viszonylattípusban is nemek szerinti különbségek uralkodnak. A hasonló korú fiú barátok, osztálytársak, ismerősök, unokatestvérek kölcsönösen magázó formát használnak, a lányok viszont egymás között és a fiúkkal is tegeződnek. A II. világháború után Bogotába költözött zsidók megszólítónévhasználatát eltér az itt élő katolikusokétól: esetükben a fiúk és lányok megszólításai nem különülnek el olyan élesen, a családon belül pedig nem tekinthető meghatározónak a kölcsönös tegeződés. A barátok és osztálytársak megszólításában azonban a zsidó származású gyerekek már közelíteni látszanak a helyi katolikusok szokásaihoz, vagyis kulturális beilleszkedésük a gyerekek kapcsolatai révén indul meg.

LAMBERT és TUCKER nagy ívű munkája a különböző közösségekből azonos módszerrel gyűjtött adatok által egyrészt lehetővé teszi az egyes kultúrák megszólítási szokásainak hátterében húzódó szociális dimenziók feltárását is, másrészt a korábbi kutatásokénál jóval nagyobb számú adat alapos statisztikai feldolgozása alapján von le általános érvényű

következtetéseket arról, hogy milyen társadalmi tényezők hogyan határozhatják meg az egyének közötti szociális távolságot.

2.1.8. CHRISTINA B. PAULSTON ezzel csaknem egy időben született tanulmánya a svéd megszólításokról (1976: 359-86) azáltal hozott új szempontokat a kérdéskör vizsgálatába, hogy egy átalakulóban lévő megszólítási rendszer sajátosságait igyekezett megragadni. A tegeződés nagyfokú térnyerése miatt a svédek szerint a megszólításnak nincsenek egyértelmű szabályszerűségei, illetve él egy olyan általánosító vélekedés közgondolkodásukban, mely szerint szinte mindenki tegeződik. Az alaposabb megfigyelések, a módszeres adatgyűjtés azonban ennél jóval árnyaltabb képet mutat. A svéd kutatónő a kérdőíves adatszerzés már bevált módszerén kívül szociolingvisztikai interjúkat készített, s érzékelve azt, hogy a viselkedés nyelvi valósága elsősorban passzív, beavatkozásmentes módszerekkel tárható fel, nagymértékben épített saját és mások résztvevő megfigyelőként szerzett tapasztalataira is.

Megítélése szerint a tegezésnek két jelentésköre különíthető el: használható egyrészt az intimitás, másrészt pedig a szolidaritás kifejezésére. Önmagában a tegezés, a tegező névmás nem képes az intimitás érzékeltetésére, csak akkor, ha keresztnév vagy családi kapcsolatra utaló névszói megszólítás járul hozzá. A tegeződésnek ezt a fajtáját felnőttek között általában az összetegeződés aktusa előzi meg, s a felsőbb társadalmi osztályokban gyakori. A tegező forma nominális megszólítás nélküli használata szolidaritást, társadalmi azonosságérzetet fejez ki, azonban lehetőséget ad a személyes távolságtartásra is. Ez az egyenlőséget hangsúlyozó, de nem bizalmas tegeződés vált egyre szélesebb körűvé a kutatást megelőző 10-15 évben, összefüggésben az egyenlőséget hirdető társadalmi ideológiával is. A szolidáris tegezésnek intézményesített változata is létezik, hiszen egyes formális csoportok, szervezetek, pártok, gyárak, irodák, egyetemek, klubok tagjai egyöntetűen tegeződnek.

A magázás, a magázó névmás jelentése is erősen függ a vele együtt használt megszólító elemektől. Főként a paraszti népesség körében található meg a magázás keresztnévvel és rokonsági megnevezésekkel együtt való használata a családon belüli viszonylatokban. Az egyéb megszólítás nélkül, önmagában használt magázó névmás, a *ni* könnyen válhat udvariatlanná, s ez az értékváltás nem köthető egyértelmű nyelvi kritériumokhoz. Az udvariatlanság érzetének hátterében a szolidaritás kifejezésének, illetve a rang és cím megnevezésének hiánya állhat. A magázó forma egyértelműen tiszteletet adóvá, udvariassá ugyanis csak a rang, cím, pozíció és a családi név jelölésével együtt válik, ez a megszólítási mód a vizsgálat időpontjában azonban már főként csak formális alkalmakkor fordult elő. A kutatás eredményei szerint a svéd társadalomban az ismeretlenekkel való kapcsolattartás megszólítási módjai nem mondhatók meg előre a társadalmi tényezők alapján, vagyis nem igazodnak egyértelmű szabályokhoz, ezért főként a társadalom alsó és középső rétegeiben megfigyelhető egy olyan stratégia, hogy a beszédpartnerek igyekeznek megvárni, amíg a másik fél kezdeményezi a megszólítást.

PAULSTON elemzése elsősorban abban a tekintetben újítja meg a megszólítási rendszerek értelmezését, hogy figyelembe veszi: nem pusztán a tegező és magázó formákat lehet szociolingvisztikai változóként értelmeznünk, hanem a velük együtt használt megszólító elemeket is, így a tegezésen belül két, a magázáson belül pedig három különböző társas viszonylatokat jelölő lehetőséget, változatot különít el.

2.1.9. Hasonló módszerekkel, BROWN és GILMAN elméleti alapvetésétől elindulva, a megszólításválasztást befolyásoló társadalmi tényezőket figyelembe vevő szociolingvisztikai felmérések sokaságát végezték el ebben az időszakban, s így a 80-as évekre szinte minden európai nyelv (FOX 1969: 685-93; NAKHIMOVSKY 1976: 79-118; PAUNONEN 1976: 310-414; KOHZ 1982) és néhány más kultúrkörbe tartozó beszélőközösség megszólítási szokásainak leírása (CHANDRASEKHAR 1970: 246-55.; ALRABAA 1985: 645-57) is megszületett. Az

egyiptomi arab névmáshasználatról (ALRABAA 1985: 648) például az olasz helyzethez hasonló megfigyeléseket tettek: a felsőbb társadalmi osztályokba tartozó beszélők kiterjesztik, egyre szélesebb körben használják a bizalmasabbnak tartott formákat, az alsóbb társadalmi osztályok beszélői viszont a műveltebbnek gondolt nyelvhasználatot utánozva az informálisabb megszólító névmásokat használják gyakrabban.

2.1.10. A megszólításkutatás összegzésének és egyben átértelmezésének FRIEDERIKE BRAUN monográfiája tekinthető, mely egy Kielben szerveződött kutatócsoport közreműködésével született meg (1988: 8). A csoport munkájában egy magyar kutató, BÉNYEI ZSUZSANNA is részt vett, aki nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ebben az átfogó, *i n t e r k u l t u r á l i s* *ö s s z e v e t é s b e n* a magyar és más finnugor nyelvek megszólítási módjai is helyet kaptak.

BRAUN már munkája elején megpróbálja tisztázni a megszólításkutatásban használt elméleti alapfogalmakat. Leszögezi, hogy megszólításnak a beszélőnek a partnerére történő nyelvi utalásait tekinti, s nem sorolja ide az interakciót megnyitó és fenntartó egyéb fatikus elemeket. Megkülönbözteti a megszólítás *n é v m á s i*, *i g e i* (azaz az igeragozásban jelölt) és *n é v s z ó i* formáit, sőt egy új szempontot bevezetve különbséget tesz a megszólítás *s z i n t a k t i k a i l a g* *k ö t ö t t* és *s z a b a d* *f o r m á i* között is. Az igeragozásban megmutatkozó megszólítás mindig kötött, a névszói általában szabad, a névmási megszólítás kötöttsége azonban a nyelv sajátosságaitól és a szövegbeli helyzettől is függ. A névmások általában szabad formaként is előfordulhatnak, stílusértékük azonban ilyenkor eltér kötött előfordulásaikétól (vö. *T e i s e l j ö s s z ? T e ! E l j ö s s z ?*). A megszólítások összessége és egymáshoz való viszonyuk nyelvenként rendszert alkot. BRAUN fogalmi rendszere szerint beszélhetünk a *m e g s z ó l í t á s o k r e c i p r o c i t á s á r ó l* vagy szimmetrikusságáról is, attól függően, hogy egy-egy viszonylatban a partnerek azonos, illetve azonos típusú, értékű megszólítást használnak-e.

A német kutatónő a megszólítások korábbi elméleti megközelítéseinek részletes kritikáját adja. Megítélése szerint BROWN, GILMAN, FORD és ERVIN-TRIPP értelmezései csupán látszólag érvényesítenek szociolingvisztikai szempontokat, háttérükben azonban a rendszernyelvészet szemlélete húzódik meg. Olyan, az egész társadalomra érvényes, egységes megszólítási rendszert képzelnek el ugyanis, amelyben nem kap szerepet a beszélő életkora, társadalmi osztálya, iskolázottsága, neme. Az általuk bemutatott, a társadalmi változatokat kevésbé figyelembe vevő leírások rendszereinek homogenitása részint abból is adódik, hogy nagymértékben sztenderdizált nyelveket vizsgáltak, illetve adatközlőik elsősorban a nagyvárosi felső-középosztályból kerültek ki. BRAUN nem tartja elfogadhatónak azt a korábbi értelmezésekben szinte egyöntetű megállapítást sem, mely szerint a reciprok használat vagy kölcsönös távolságtartást vagy kölcsönös intimitást fejez ki, a nem reciprok használat viszont státuszkülönbségeket jelez. A különböző kutatások eredményeiből számos olyan helyzetet mutat be, amelyben ezek a jelentések nem egyértelműek. Megítélése szerint a megszólító formák igen gyakran nem a beszédpartnert, nem is a beszédpartnerek közötti kapcsolat jellegét, hanem egyértelműen a beszélőt jellemzik, az egyes beszélő ugyanis a nyelvre jellemző megszólítási rendszer egy részét, illetve egy változatát ismeri. A megszólítások használatában megmutatkozó hasonulási tendencia is ellentmond a reciprocitás korábbi értelmezéseinek, megfigyelései szerint ugyanis az alacsonyabb rangú partner által választott tiszteletadó formát a magasabb rangú a hasonulás szándékával igen sok esetben viszonyozza.

A korábbi leírásokat BRAUN azért is túlzottan egyszerűsítőnek tartja, mert nem számolnak a megszólítási módok kombinációival, és egyértelmű hierarchiát próbálnak fölláttani a különböző formák között, holott nem fokozati különbség van közöttük, hanem egészen eltérő kapcsolattípusokban használhatók.

A szerző bemutatja a V-forma speciális használati lehetőségeit a különböző nyelvekben, rávilágítva arra, hogy az egyszerűsítően udvariasnak nevezett forma igen sok esetben udvariatlanná is válhat, illetve hogy a nyelvi udvariasság értelmezése mennyire összetett jelenség. Kitér arra a kérdésre is, hogy befolyásolják-e az egyes megszólítási rendszerek azt, hogy hogyan érzékelik és értékelik a beszélők a társas viszonylatokat. Meglátása szerint az egyszerűbb rendszerek ugyan könnyebben lehetővé teszik a társadalmi különbségek figyelmen kívül hagyását, ez azonban nem jelent nagy hatóerőt sem a nyelvre, sem a társadalomra nézve.

Összességében úgy látja, hogy az egyes kultúrák megszólítási rendszerei annyira eltérők, s annyira különböző társadalmi tényezők lehetnek hatással rájuk, hogy értelmezésükhöz egy, a korábbiakhoz hasonló, egyszerű és egyértelmű elméleti keret nem alkotható meg.

A megelőző kutatások eredményeinek feldolgozásán kívül kérdőíves adatgyűjtés is kiegészítette a kutatók munkáját. Nagyon aprólékos, táblázat formátumú kérdéssor segítségével szereztek információkat számos nyelv megszólító névmásairól és nominális megszólításairól, a lehetséges kapcsolattípusok sokaságát sorakoztatva fel. A korábban használt kérdőívekből átvették azt az eljárást, hogy rákérdeztek az adott és a kapott formára is, ők jelölték meg azonban a legtöbb kapcsolattípust, illetve különítették el látványosan már a kérdésben a névmási és a nominális formákat. BRAUN a kérdőíves módszer hátrányait is mérlegelve - hiszen a kérdőíves vizsgálat mindig csak az ideális, nem pedig az aktuális viselkedésről nyújt képet -, az alkalmazás eredményeit a portugál nyelven és az arab jordán változatán mutatja be.

A megszólítások vizsgálatának két részterületét alaposabban is tárgyalja: egyrészt a megszólító formák szó szerinti és szociális jelentésének eltéréseit mutatja be, kifejtve azt, hogy ezek egymástól teljesen függetlenek is lehetnek. Másrészt felfigyel egy érdekes, sok nyelvben előforduló jelenségre, amelyet megszólítási inverzióknak nevez: leginkább rokonsági, családi terminusok esetében találkozhatunk olyan megszólítással, amely nem a megszólítottnak, hanem a beszélőnek a viszonylatban betöltött szerepét fejezi ki, például az anya *mamá*-nak nevezi gyermekét.

BRAUN végezetül megállapítja, hogy csak nagyon kevés és igen általános megszólítási univerzálét találhatunk. Egyes nyelvekben csak egy kötött forma van, igen sok nyelvben azonban kettő vagy akár három is; a szabad formák repertoárja pedig még gazdagabb. A megszólítás-ként is használt nyelvi elemeknek pedig véleménye szerint olyan megszólítás-specifikus jelentésük és funkciójuk van, amely független attól, hogy más kontextusokban milyen jelentésük és funkciójuk lehet.

2.1.11. Végigtekintve a megszólítások kutatásának folyamatán, megállapítható, hogy a legmeghatározóbb adatgyűjtési módszer a kérdőíves felmérés, amely több vizsgálatban is a BROWN és GILMAN által kidolgozott kérdéssor részben módosított változatára épül. BRAUN összegző művében jelenik meg ennek a technikának a legkidolgozottabb változata, mely leginkább kiterjeszti a vizsgált szituációtípusokat, és a megszólító névmások mellett következetesen rákérdez a nominális megszólító formákra is.

A kutatások nagy része különböző kontrollmódszerekkel igyekszik kivédeni azt az ellentmondást, hogy a kérdőívek nem a valós, hanem a vélt nyelvi viselkedést jelenítik meg. Szépirodalmi művek viszonylattípusainak elemzése és résztvevő megfigyelés több esetben is háttér-információkkal szolgált a számszerű adatok értelmezéséhez, sőt LAMBERT és TUCKER kutatásában a kérdés reakcióteszttel és kísérlettel történő vizsgálata is kiegészítette a kérdőívekből kirajzolódó képet.

A több vizsgálatban is alkalmazott szociolingvisztikai interjúk - bár szintén aktív módszerrel szereznek adatokat, s így ellenőrzött, tudatosított nyelvhasználatot elevenítenek meg - képesek arra, hogy megmutassák a nyelvhasználóknak a megszólításokról alkotott értékítéleteit és megszólítási stratégiáit is.

A társadalmi különbségek következetes figyelembevétele, a megszólítást befolyásoló társadalmi tényezők sokaságának felismerése, a kultúrák közötti összevetések és a nyelvi formák tipikus kapcsolódási lehetőségeinek önálló változatként való értelmezése egyre összetettebbé, árnyaltabbá tette a kérdéskör megközelítését. A megszólítások kutatásának alakulása tehát az általános érvényűnek, átfogónak gondolt értelmezések felől az egyre differenciáltabb, egyre több szempontot figyelembe vevő, de az általánosítás, a minden megszólítási rendszer leírására alkalmas elméleti keret megalkotásának igényéről lemondó, egyes részterületeket bemutató magyarázatok felé halad.

A kutatástörténet tanúsága szerint átfogó, egy egész nyelvközösségre érvényes, szociolingvisztikailag hiteles képet nyújtani, amely a lehetséges kapcsolattípusok és nyelvi formák mindegyikét figyelembe veszi, módszertanilag szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. A minden szempontból kielégítő kép megrajzolásának nehézségeit mutatja az a helyzet is, hogy a teljes megszólítási és kapcsolattartási rendszert bemutató munkák gyakran elhanyagolják a társadalmi megoszlás szempontjának érvényesítését, csupán az egyes névmások, megszólítások átlagértékét, általános használati szabályait mutatják be; a teljes társadalmi megoszlást figyelembe vevő kutatások pedig nem az egész kapcsolattartási rendszerre koncentrálnak, vagy a vizsgált jelenségek körét vagy az adatgyűjtésre kiválasztott mintát a szűkítik le. Ez a kétirányú szűkítés természetesen azzal a módszertani axiómával függ össze, hogy minél több, a nyelvi jelenségeket befolyásoló társadalmi tényezőt próbál számba venni egy-egy kutatás, annál több adatközlőre van szüksége az érvényesnek tekinthető arányok és tendenciák megállapításához (vö. ANDORKA 1997: 104).

2.2. Megszólításkutatás a magyar nyelv tudományban

A beszédpartner jelölésére szolgáló nyelvi elemek sajátosságainak, a megszólítási rendszer változásainak vizsgálata a magyar nyelvészet történetében is különböző megközelítésekre módot adó, termékeny területet jelent. A kérdéskör kutatását indokolja egyrészt a megszólításra szolgáló nyelvi elemkészlet gazdagsága, az egyes megszólítások kialakulásának és változásainak sajátosságai, másrészt pedig az, hogy a társadalmi érintkezési formák megválasztása a mindennapi nyelvhasználatnak is folyamatosan jelenlévő, kommunikációs bizonytalanságokat okozó kérdése. A megszólításokkal foglalkozó főbb munkák eredményei és a bennük alkalmazott módszerek áttekintése során az időrenden kívül figyelembe veszem azt is, hogy mely nyelvészeti aldiszciplínához tartoznak, milyen nézőpontból vizsgálják ezt a jelenséget. Az egyes munkák eredményeinek összevetése alapján fény derülhet a megszólítások kutatásában, a magyar megszólítási rendszer vizsgálatában még elvégzendő feladatokra, hiányosságokra is.

2.2.1. A 19-20. század fordulóján a klasszikus nyelv tudomány t ö r t é n e t i s z e m - p o n t ú vizsgálódásai között elsősorban a megszólítási módok kialakulása és története kapott helyet. A magyar nyelvészeti szakirodalomban - miként a korabeli német, angol, francia és olasz munkákban is - először történeti igénnyel, filológiai adatokra támaszkodva tanulmányozták a tárgykör egy-egy részterületét, a jelenség azonban már ezekben a korai leírásokban, elemzésekben is széles körű összefüggéseivel, társadalmi és lélektani hátterével együtt jelent meg.

2.2.1.1. Elsőként a magát naturalista nyelvfelfogásúnak valló PONORI THEWREWK EMIL fejtette ki részletesen az udvariasság nyelvével kapcsolatos nézeteit (1897: 9-15, 101-8), amelyek egy német jogtörténész, JHERING munkájára (1877-83) épültek. Az udvarias nyelvhasználat - a korszak nyelvészeti gondolkodásával összhangban - elsősorban mint történeti fejlemény érdekes számára, de a történeti értékelésen túlmutató meglátásokat is találhatunk összefoglalójában. Az udvariasság kifejezőeszközein belül ugyanis megkülönböztette a szimbolikus és verbális formákat, ezáltal megelőlegezve a szemiotikának a különböző jeltípusokat egységes rendszerbe foglaló látásmódját. Véleménye szerint az udvariasság megjelenítésére különböző mozgásformák, az idő- és térbeli szimbolika egyaránt szolgálhatnak, vagyis a nyelvi eszközökön kívül olyan kifejezési módokra is utal, amelyekkel a nonverbális jelrendszerek elméletének kidolgozása után a kinezika, kronemika és a proxemika foglalkozik majd részletesebben. PONORI THEWREWK az udvariasság verbális kifejezési formáit osztályokra bontja: megkülönbözteti egyrészt az udvariasság frazeológiáját, ide sorolva a megszólításokat, az üdvözlő formákat, jókívánságokat; másrészt pedig a syntaxis ornatát, amelyen az udvariasság kifejezésére a nyelv grammatikájában adott lehetőségeket érti (ilyen például a tegező és magázó személyragozás megkülönböztetése).

Az udvariasság szintaxisának kialakulásáról alkotott gondolatmenetének háttérében az a felfogás fedezhető fel, mely a nyelvet a darwini fejlődésemélet hatására fokozatosan bonyolultabbá és összetettebbé váló organizmusként képzei el, és az egyes nyelveket a fejlődés különböző stádiumába sorolja. Az udvariassági nyelv kialakulása ezen a folyamaton belül a nyelvhasználat természetességének elvesztését jelenti, vagyis negatív jelenség: „bűnbeesés utáni nyelv”. Az ember „azokat a formákat, melyeket a nyelv a személy számára alkotott, nagyon is közönségesnek ítéli, a személy maga-magát kerüli, a személlyel való érintkezést nagyon is bizalmasnak találja, a nyelvet arra használja föl, hogy a megszólító és a megszólított közé mesterséges ürt teremtsen: amaz ezt távolba tolja, mintha harmadik személy volna, úgy szól hozzá, mintha róla szólna, és magát a személynek tulajdonképpen mivoltát, ti. azt, hogy személy, még azt is elveti, hogy mesterségesen absztrakttá emelje” (1897: 13). PONORI THEWREWK a megszólítások személyhasználatára alapján a természetességtől való eltávolodásnak négy egymást követő szakaszát különíti el az összehasonlító nyelvészet módszerével: az első csupán a *te* formát ismeri, mint a görög és latin nyelv; a másodikban a *ti*; a harmadikban az *ő*; a negyedikben pedig az *ők* alakot is használják a *te* udvariasabb helyettesítésére. „A németé az a kétes értékű dicsőség, hogy mind a négy stadiumot meghaladta” (1897: 106), a többi vizsgált nyelv pedig „megállapodott” egy-egy szinten. Véleménye szerint ezeket a szinteket is túlhaladják az udvariasságnak azok a formái, amelyekben a beszédpartner személyére egyáltalán nem utaló, személytelen kifejezések szerepelnek.

A társadalmi távolság nyelvi kifejezőeszközeinek történetéről, a legkülönbözőbb nyelvekben való előfordulásáról tanulságos képet kaphatunk ugyan PONORI THEWREWK munkájából, a problémafelvetését tekintve máig érvényes leírás háttérében azonban romantikus és elítélő magyarázat áll: „A személy evett a tudás fájának gyümölcséből, meglátta meztelenségét és megnyomorította a nyelvet, hogy fügefalevélül szolgáljon neki” (1897: 108).

2.2.1.2. A történeti érdeklődés mellett igen korán megfigyelhető a megszólítási formák megválasztásának mint mindennapi nyelvhasználati gondnak a tárgyalása is. ZOLNAI GYULÁNAK a Nyelvőr 1897-es évfolyamában megjelent írásában (1897: 163-5) különböző olvasói és nyelvészeti értékítéletek, stílusminősítések ütköztetése révén megmutatkozik az *ön*, a *maga* és a *kegyed* névmások használatában meglévő területi és társadalmi rétegzettség, „a megszólítások vidékenként különböző divata” (1897: 165), illetve az a vélekedés, hogy a megszólításnak nincs általánosan elfogadott normája, bizonytalanság uralkodik a megfelelő névmás választásában. Látványosan igazolja számunkra ezáltal, hogy a megszólításból adódó

gondok sokasága nem újkeletű, képet kaphatunk például a *maga* megszólító névmás megítélésében már akkor is élő eltérésekről: „Engemet, megvallom a *maga* legtöbbször sért. (...) Talán azért, mert az Alföldön a *maga* mint tisztességes cím nem járja” (1897: 163). A társadalmi tényezőket is figyelembe vevő cikk célja: eligazítani, mintát adni ebben a bizonytalanságban, vagyis már ebben az időszakban megtalálható a kérdéskörnek a nyelvhasználat gondjaira választ kereső, nyelvünkkel megközelítése is.

2.2.1.3. Történeti és nyelvművelő szempontok egyaránt érvényesülnek a különböző megszólító névmások történetét kutató, filológiai adatokat pontosító, illetve a mindennapi használatra nézve tanácsokat adó rövidebb írásokban is: LUKÁCS LŐRINC a *kegyed* és az *ön* használati értékét vetette össze (1896: 306-7); VISZOTA GYULA (1905: 78-9), TOLNAI VILMOS (1908: 82) és CSÜRY BÁLINT (1928: 203) pedig egyaránt vizsgálták az *ön* megszólító névmás történetét és használati körét.

2.2.1.4. Az udvariassági nyelv korai, alapjaiban történeti szemléletű, átfogó leírása SIMONYI munkája, amely PONORI THEWREWKHÖZ hasonlóan épít JHERING kategóriáira (1911: 1-8, 149-55). Egyrészt tárgyalja az *erkölcs* és *udvariasság* és más, az udvariasságot jelölő szavaink etimológiáját, másrészt pedig rendszerezi az illendőség nyelvi kifejezőeszközeit. Az udvariassági nyelv használatának eseteit három típusra osztja: „más személynek megbecsülése” (ezen a kategórián belül szerepel a megszólítás és a címzés), „a beszélő szerénységének kifejezése” és a „más személy iránt való jóindulat kifejezése”. A kategóriák elhatárolásában kifejtetlenül ugyan, de olyan tényezőket is figyelembe vesz osztályozása, amelyek a társas interakciók pragmatikai leírásában válnak majd igazán lényegessé, szemléletformáló értékűvé.

SIMONYI nemcsak a magyar megszólító névmások kialakulását és történetét, hanem azok stílusértékét és használati körét is számos példával mutatja be; korának címeit, rangjait, „címkorságát” társadalmi háttérükkel együtt ábrázolja. Külön tárgyalja az írásban használt megszólítási formákat is, felismerve az érintkezés szóbeli vagy írásos jellegének meghatározó szerepét a beszédpartner megjelölésében.

2.2.1.5. A történeti megközelítések közül a legátfogóbb és legteljesebb KERTÉSZ MANÓ Szállók az úrnak című munkája (Az udvarias magyar beszéd története. 1931), amely hatalmas művelődéstörténeti háttéranyagot felhalmozva, alapos filológiai elemzések révén tárja föl, máig a legrészletesebben az udvariasság kifejezőkészletének történetét.

A kötet levelezésekre, szépirodalmi anyagra és népnyelvi gyűjtések adataira is építve részletesen mutatja be az udvariassági nyelvhasználat négyszáz évre visszanyomozható történetét. Sorra kerülnek a főnévi megszólítások (*úr, asszony, urambátyám, atyámfia*), a megszólításokhoz jelzői szerepben járuló rangot (*tekintetes, nagyságos, kegyelmes*), illetve érzelmi viszonyulást kifejező (*szerető, szerelmes, édes, kedves, jóakaró, szíves*) elemek, a harmadik személyű megszólítás kialakulásának folyamata, majd az ehhez kapcsolódó, névmási szerepűvé váló elemek (*nagyságod, kegyelmed, ön, kegyed*) története, sőt azok az igés szerkezetek is, amelyek a harmadik személyű kapcsolattartás további finomítására szolgálnak (*méltóztassék, tessék, szíveskedjék*). Az udvariasság nyelvének teljességét bemutató munka külön tárgyal egyes köszönésként használt frazeológiai egységeket (*Van szerencsém, Alázatos szolgálja*), illetve a beszélő nyelvi önmegjelenítésének, a szerénység kifejezésének néhány szokásos eszközét is (*bátorkodom, szabad kérnem, szerény véleményem*).

KERTÉSZ MANÓnak az udvariassági nyelv alakulásáról alkotott elképzeléseire erőteljesen hatott a „gesunkenes Kulturgut” elmélete, egyszerűsítő módon úgy vélte ugyanis, hogy „a nép nem termel kulturális javakat, csak átvesz és átalakít” (1931: 14). A szociolingvisztika és az antropológia nézőpontja szerint azonban minden kisközösségnek önálló nyelvi szokásrendszere

van, megteremti a saját nyelvi érintkezési formáit, és ezt a funkcionális önállóságot akkor is figyelembe kell vennünk, ha a nép nyelve egyes udvariassági formákat valóban a magasabb társadalmi osztályok nyelvhasználatából vesz át. KERTÉSZ könyvének végzavában maga is utal arra, hogy eltekint az elméleti következtetések levonásától, és hogy a magyar köznyelv kialakulásának és az „udvarias szó- és szóláskészlet osztálynyelvi mivoltának” értékelése még hátra van (1931: 249). Ez a záró megjegyzése rámutat arra, hogy a korai munkák is tudatában voltak a kérdés társadalmi összefüggéseinek, de ez a szempont ekkor még nem válhatott rendszerező értékűvé.

A társadalmi szempontok következetes érvényesítésének hiánya ellenére az egyes formák történetének és használati körének bemutatása során KERTÉSZ általában figyelembe veszi a társadalmi réteget és a közlésformát is; a *maga* névmás 18. századi szerepéről például ezt mondja: „az alacsony rendűekkel való szóbeli érintkezés szava” (1933: 133).

Elméleti rendszerezése is tartalmaz olyan előremutató, általános felismeréseket, amelyek a nyelvi udvariasság pragmatikai szemléletű leírásában válnak majd lényegessé. A pragmatikában BROWN és LEVINSON által megkülönböztetett tartózkodó és közeledő udvariasság fogalmát (1987: 101, 129) megelőlegező meglátása szerint például a nyelvi elemek egy része „oly módon való tiszteletadásra, hogy a beszélő és a megszólított között bizonyos távolságot állapítson meg, más részük pedig éppen arra, hogy a távolság tiszteletben tartása mellett is a beszélőnek a megszólítottéhoz való érzelmi kapcsolatait: szeretetét, ragaszkodását tolmácsolja” (1933: 21).

2.2.2. A társadalmi háttér megvilágítását sohasem nélkülöző, de alapvetően történeti szempontú kérdésfelvetéseken kívül a század első felében a nyelvjárás leírásokban, népnyelvi gyűjtésekben is szerepet kaptak a különböző vidékekre jellemző tiszteletadási, megszólítási formák. A Magyar Nyelvőrben és a Nyelvészeti Füzetekben megjelent adatközlések sokasága kitért a nyelvjárásra jellemző köszönés- és megszólításformákra, hiszen ún. népnyelvahagyományokat, vagyis köszönéseket, áldásokat, átkokat, szitkokat, indulatos kifejezéseket és teljes párbeszédeteket is közöltek (HORVÁTH 1906; OLÁH 1906; BÖSZÖRMÉNYI 1906). A nyelvjárások lejegyzői az udvariassági nyelv sokszínű kifejezőkészségét a népnyelv megőrzendő értékének tekintették az egységesüléssel szemben, hiszen ahogy TAKÁTS LAJOS is fogalmaz: „Az egymás üdvözlésének és az egymástól való elköszönésnek a módja mind jobban és jobban egyöntetűvé lesz országszerte, pedig ebben is sok eredetiség és jellemző vonás van a vidékek és népek szerint” (1926: 41).

2.2.2.1. VÉGH JÓZSEF Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban című munkája 1941-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy „a tiszteletet, kedvességet, szívességet, az udvariasságot a nép nyelvében is kifejezi, bár egészen más az udvariassági szó- és szóláskészlete, mint a művelt társadalmi osztályoké, helyesebben mondva, mint a mai felső- és középosztályé” (1941: 330). Megközelítésében újdonságnak számított az udvariassági formák társadalmi differenciálódásának figyelembe vétele; ebből a szempontból hiányosnak ítélte mind KERTÉSZ MANÓ könyvét, mind pedig a népnyelvkutatók leírásait. A különböző társadalmi osztályok eltérő nyelvi udvariassági szabályainak hangsúlyozása után VÉGH résztvevő megfigyelés alapján részletesen bemutatja egy tiszántúli település, Békés megszólítási és tegezési-magázási viszonyait, sőt összegyűjti a meghívásra szolgáló formákat, az ünnepélyes alkalmakkor elhangzó mondókákat és a jellemző levélformulákat is. A vizsgált beszélőközösség szinte minden lehetséges viszonylatában - mindenekelőtt azonban a családi kapcsolatrendszerben - megfigyelhető személyhasználat, nominális és névmási megszólítások feltárása során a kort, a nemet, a társadalmi helyzetet, iskolai végzettséget egyaránt tekintetbe veszi, a szociolingvisztika legfőbb szempontjait előlegezve meg ezzel (1941: 314-43).

2.2.3. A nyelvhasználat udvariassági szabályainak az ötvenes években a társadalom átalakulásával párhuzamosan zajló teljes átrendeződése egyrészt új vizsgálati anyagot teremtett, másrészt új szempontok, rendszerezési kísérletek is megjelentek a kérdés értelmezésében. A legnagyobb hatású és legrészletesebb leírás ebből az időszakból a LADÓ JÁNOSÉ, aki nyelvi, funkcionális és társadalmi szempontokat egyaránt figyelembe véve rendszerezi a köszönés- és megszólításformákat, számot vetve a nyelvi kapcsolattartás rendszerében végbement változási folyamatokkal is. A megszólítás az ő értelmezésében beszédársunk személyének szavakkal való megjelölését jelenti (1959: 23), vagyis a nyelvi kapcsolatfelvételnek és kapcsolattartásnak csak azokat a formáit tekinti megszólításnak, amelyek közvetlenül utalnak a beszédpartnerre. A megszólításon belül elkülöníti a személyfelhívás és személyemlítés kategóriáját. Ez a mondatban betöltött szerepen és kommunikációs funkción alapuló megkülönböztetés nagyon előremutató rendszerezésében: a pragmatika szemléletének megfelelően a személyfelhívást a beszédársándék jelzéseként, a személyemlítést pedig a beszédpartner mondaton belüli, mondatrész formájában való megjelöléseként határozza meg. A jelentés nézőpontjából fogalmi jegyre nem utaló, jelképszerű és fogalmi jegyre utaló megszólításokat különböztet meg: nem utalnak fogalmi jegyre a névmások és névmásszerű megszólítások, a különböző nominális formák viszont mindig jelzik a beszédpartner valamely társadalmi jellemzőjét. LADÓ osztályozza is a fogalmi tartalmat hordozó megszólításokat, lehetséges típusaikat jelentésük alapján különítve el: nemre utaló, életkort jelölő, családi állapotot kifejező, rokonsági fokozatot jelző, társadalmi álláshoz kapcsolódó, osztályon és rétegen belül szokásos, állami és társadalmi szervezetekben használt, sajátos hangulatú, kedveskedő, szűkebb körű megszólításokat és a megszólítást helyettesítő formákat különített el. Ez a felosztás különböző, egymást keresztező szempontokat egyesít, hiszen sok megszólításformában több, felsorolt jelentésmozzanat is megtalálható, érdeme azonban, hogy szinte hiánytalanul számba veszi azokat a jelentésbeli tényezőket, amelyek megjelenhetnek a megszólításokban. Átfogó szemlélete miatt szempontjait a későbbi rendszerezések is átvették, az ő kategóriáira épít többek között a Nyelvművelő Kézikönyv ÉDER ZOLTÁN által írt, a megszólításokat tárgyaló szócikke is (1985: 124-30).

2.2.4.1. A nyelvtörténeti megközelítés hagyományának folytatójaként PUSZTAI FERENC a 18. század első feléből származó levelek elemzése alapján mutatja be a korszak megszólítónévmás-használatát (1967: 297-307). A második és harmadik személyű kapcsolattartásnak a társas viszonylatok jellegét megmutató alapvető funkciói a vizsgált időszakra már elkülönültek, meg lehet jelölni ugyanis azokat a társadalmi csoportokat, amelyek tagjaihoz fordulva mindig tegező formákat használtak. Ennek ellenére gyakran előfordul még a két forma keverése, és jellemző sajátosság a kapcsolatok érzelmi-hangulati alakulását jelző változtatásuk is: a kapcsolattartás személye tehát egy-egy viszonylaton belül a mai gyakorlatnál sokkal kevésbé merev. Ebben az időszakban önállósodik a harmadik személyű ige, vagyis már eredeti grammatikai formájából kiválva, a „*kegyelmed*-féle szavak nélkül is az udvarias beszéd funkcióját” (1967: 304) töltheti be. A tegezés és magázás elkülönülésének története ezáltal arra is felhívhatja a figyelmünket, hogy a beszédpartnerre utaló elemek nyelvileg különböző fajtáit: a névmási, névszói és a személyragozásban jelölt típusát nem lehet elkülönítve vizsgálnunk, hiszen történetileg is összefüggenek, hatnak egymásra.

2.2.4.2. SINOR DÉNES az udvariasság nyelvének a két világháború közötti állapotát írja le, 1974-ből visszatekintve, elsősorban saját tapasztalatait idézve fel (1974: 545-52), vagyis - a megszólítási normák radikális megváltozása miatt - a szinkrón nyelvleírásban alkalmazott módszerrel, saját nyelvtudására építve mutat be egy korábbi nyelvhasználati állapotot. Ennek a módszernek a hatékonysága is igazolja azt, hogy a beszélők is folyamatos mozgásban, változásban érzékelik a nyelvet, s ezért a szinkrónia és a diakrónia a nyelvhasználat leírásában

sem választható el egymástól. SINOR elsősorban a művelt középosztály korabeli nyelvi viselkedésének szabályszerűségeit igyekszik feltárni, úgy ítélve meg, hogy a vizsgált időszak a nyelvi érintkezési formákat tekintve eléggé homogén ahhoz, hogy egységben lehessen bemutatni. Jellemzése figyelembe vesz társadalmi változókat, azonban a megjelenített nyelvi állapot nem szisztematikusan gyűjtött nyelvi adatok, hanem egy egyén kapcsolattartási kompetenciája alapján rajzolódik ki. Megfigyelései azért tekinthetők mégis érvényesnek és megbízhatónak, mert a nyelvi változatosságot a megszólítások terén az etikett korlátozza, és tanulmányában elsősorban olyan helyzeteket ír le, amelyek nyelvhasználati szokásait szigorú illemszabályok irányították. Saját nyelvi tapasztalatainak lejegyzésén túl azonban felhívja a figyelmet a korszakból származó adatok további gyűjtésének szükségességére is. Ez azért valóban lényeges feladat, mert bár a nyelv szokás napjainkra nagymértékben megváltozott, a két világháború közötti időszaknak a mainál egyöntetűbb és merevebb megszólítási rendszerét gyakran még azok a beszélők is viszonyítási alapként értékelik, akik tapasztalatból már egyáltalán nem ismerhették az egykori szabályszerűségeket.

A 20. század második felében a nyelvhasználat leírásában és értelmezésében számottevő fordulat következett be, hiszen a nyelvtudomány számos újabb részdiszciplínájában a beszéd, a beszédtevékenység, az élőnyelv vizsgálata került előtérbe, és elképzelhetlenné vált a nyelvnek a beszélők társadalmi környezetétől elszakított leírása. Ez a változás hatással volt a megszólítások vizsgálatának alakulására is. A szociolingvisztikát, a pragmatikát, az antropológiai nyelvészetet egyaránt foglalkoztatják az udvarias nyelvhasználat, ezen belül is a megszólítások egyes aspektusai, sőt még a stilisztika és a szövegtan is értelmezi a nyelvi udvariasságnak, illetve a beszédpartner nyelvi megjelenítésének bizonyos vonatkozásait.

2.2.5. A társadalom szerkezete, a kultúra és a nyelvi udvariassági szabályok, így a beszédpartner nyelvi megjelölésére vonatkozó szokások közötti összefüggésre igen élesen világított rá az összehasonlító nyelvészet néhány megfigyelése. MÁRTONFI FERENC részletes rajzolata a tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben (1972: 159-80) arra hívta fel a figyelmet, hogy míg a vizsgált nyelvekben a tisztelet jelölésének számos eszköze beépül a nyelv rendszerébe, grammatikai és szókészletbeli lehetőségeibe, addig „ilyen példa az európai nyelvekben a *te*: *Őn* (általában *tegezés*: *magázás*) oppozíció kívül alig-alig akad” (1972: 160). Ezzel már a magyar szociolingvisztika kezdeteinek időszakában rámutatott arra, hogy az európai nyelvekben éppen a megszólítás az a nyelvi jelenség, amelynek a legerősebb társadalmi jelölő értéke.

2.2.6. Az udvarias nyelvhasználat értelmezésében a legmeghatározóbb változást a szociolingvisztika önállósodása, elméletének és szempontjainak kikristályosodása hozta. Ezt a megközelítést elsősorban a másikkal fordulás nyelvi kifejezőeszközeinek társadalmi megoszlása érdekli, illetve az, hogy milyen társadalmi kapcsolathoz milyen nyelvi formák tartozhatnak, és hogy ezek hogyan válhatnak a társadalmi távolság és közelség megjelenítőivé. Problémafelvetésénél is döntőbb újdonságot jelent azonban a tudományterület módszere: a nyelvi adatok tervezett és rétegzett gyűjtése, a társadalmi változókkal korrelációban történő feldolgozása.

2.2.6.1. A magyar beszélőközösség udvariassági nyelvhasználatát átfogóan bemutató, részben már a szociolingvisztika módszereit is érvényesítő leírás GUSZKOVA ANTONYINA 1979-ben gyűjtött adatokra épülő értekezése (A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. 1981). Munkájának címe jelzi a kérdéskör terminológiai kidolgozatlanágát, bizonytalanságait: a társadalmi kapcsolatteremtés eszközei megjelölés alatt ugyanis csupán a beszédpartnerre, illetve a beszélőre utaló nyelvi elemeket tárgyalja. A kérdés bemutatásához adatait több különböző forrásból meríti. A felnőtt népességre az adott

időszakban jellemző sajátosságokat 240 fős mintát vizsgáló kérdőív segítségével igyekszik feltárni, sajnos azonban mintája a teljes beszélőközösséget tekintve nem felel meg a szociolingvisztikai reprezentativitás követelményének, mivel elsősorban budapestiek kerültek az adatközlők közé (1981: 8). Ezenkívül a szépirodalomból és a sajtóból egyaránt gyűjtött nyelvi anyagot a különböző érintkezési formák szinkrón és diakrón állapotának bemutatásához.

GUSZKOVA tanulmánya összetettségében ábrázolja a vizsgált problémakört, a megszólításokon belül mégis a névmáshasználat differenciálódását mutatja be kiemelten, mivel úgy látja, hogy „a magyar megszólítási formák között a legfontosabb és egyben legsajátosabb helyet a névmások foglalják el” (1981: 7). A fogalmi jegyre utaló, köznévi megszólítások közül pedig csak néhányat tárgyal, főként a hivatalos formákat, a munkahelyen használt formális kapcsolattartási eszközöket és a semleges stílusértékű elemeket érinti, a családi kapcsolatrendszer, a bizalmas viszonylatok megszólítási módjainak, a különböző kedveskedő és sértő formáknak a vizsgálatát pedig nem is tűzi ki céljául.

Részletesen bemutatja az udvariasság szintaxisának történetét, vagyis a személyhasználat és a hozzá kapcsolható névmások jelentésfejlődését, a beszédpartner megszólításán kívül a beszélő önmagára utalásának udvariassági dimenzióira is kitérve. Adatai alapján a tegeződés terjedését látja a legmeghatározóbb változási tendenciának. A megszólítási norma módosulásainak magyarázatához bevezeti az „alkalmi norma” (1981: 32) fogalmát, amely valójában a társadalom egyes csoportjainak résznormáit jelenti. Megfigyelései szerint a 30 év alattiak megszólítási szokásai nagymértékben különböznek az idősebbektől, tehát az életkor az a tényező, amely az udvariasság nyelvi normáit tekintve két csoportra osztja a társadalmat.

A harmadik személyű kapcsolattartáson belül GUSZKOVA külön vizsgálja a különböző névmási formákat, az udvariassági elemek nevekkal, címekkel való helyettesítését, illetve az ígés szerkezetek (pl. *tetszik* + főnévi igenév) szerepét. A névszói megszólítások közül csak a vezetékneves formák, a foglalkozást, beosztást jelentő, illetve az általános társjelölő megszólítások használati körét tárgyalja.

Értekezésében GUSZKOVA kiemeli, hogy a megszólítások használata „az adatközlő nemétől, korától, iskolázottságától, illetve műveltségétől, valamint foglalkozásától is függ” (1981: 9), sőt értelmezésében figyelembe is vesz bizonyos társadalmi változókat, azonban hangsúlyozza, hogy ezek szerepét önálló szociolingvisztikai kutatásoknak kell feltárniuk.

2.2.6.2. Néhány azóta született kutatásban a *s z o c i o l i n g v i s z t i k a* nézőpontja lett az elsődleges, ám ezek a vizsgálatok általában nem a teljes beszélőközösség, hanem egy-egy kisebb alappopuláció, például egy-egy korosztály, vagy egy-egy kisebb közösség megszólítási szokásainak megragadására törekednek, azonban mindig számszerűen, alapos statisztikai módszerek felhasználásával.

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kutatási anyagában is szerepelnek a megszólítást érintő kérdések: az 1987-es interjú két utolsó kérdése a magázó és tegező érintkezési mód megítélésére kérdez rá, nyelvhasználati tapasztalatokat felidéztető módon. (*Előfordult-e, hogy valaki magát tegezte, és az helytelen volt?; Előfordult-e, hogy valaki magázta, és az volt helytelen?*) A válaszokból összeálló adatbázis azért lehetne különösen fontos megszólítási rendszerünk értékelésében, mert a főváros lakosságára nézve reprezentatív mintán folytatott gyűjtésre épül, sajnos azonban nincs feldolgozott, hozzáférhető állapotban. Az elérhető interjúk is rávilágítanak azonban arra, hogy a problémát vizsgáló kérdések megfogalmazása, illetve a gyűjtést végzők helyreigazító kérdéseinek hiánya irreleváns nyelvi adatokat eredményezhet egy ilyen nehezen mérhető nyelvi jelenség vizsgálatában. A kutatás egyetlen közzétett, az interneten is megtalálható interjújának a kérdésre kapott válasza például tartalmaz

ugyan nyelvi adatokat a megszólítás változatairól, azonban a tegezés és magázás vizsgálni kívánt sajátosságait egyértelműen kikerülte a válaszadó: *Például az, hogy # eeegy vevő # ő # (most) egy ő saját izé. Sza<l> hogy a boltba<n>. # Egy vevőőő odajön hozzám, # s én borza<:><l>masan nem szeretem azt, #hogyha engem # ő "kisanyám, meg # meg ő # a tündi-bündiii",meg*mittumé* <=mit tudom én>.> sza<l> hogy # nem az<t> mondom, hogy egy # egy öreg nénitől még # elnézem. # De az, hogy egy ilyen harmincéves nő, egy ilyen nagy izé ő # melák, odajön hozzám és aszoja <=azt mondja> nekem, hogy "tündi-bündi", meg # "kisanyám", meg "t= hogy vagy", a meg "puszi", meg # *sza<l> ezt* valahogy én ezt helytelennek tartom, és én ezér<t> szólok is, # *hogyha ő ilyenek vannak*, hogy # *"E<:><l>nézést", *Ö #*: nem tegeződünk (www.nytud.hu/buszi/b7307/index.html).*

2.2.6.3. Átfogó és szociológiailag érvényes képet kaphatunk a nominális megszólítások egy részterületén a rendszerváltás előtti időszakban lejátszódó változásokról ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT vizsgálatai alapján (1995: 39-52). Felmérésük 1987-ben az első országosan reprezentatív felvétel ebben a kérdéskörben, azonban csak a munkahelyi megszólításokat vizsgálják, és ők maguk is felhívják a figyelmet arra, hogy a szituációk és szerepviszonylatok kimerítő leírása további kutatásokat igényel. Kérdőíves módszerrel dolgoztak, rákérdezve a beosztottak, főnökök és egyenrangú munkatársak közötti nominális formákra. Megítélésük szerint „a nyolcvanas évek második felében a formális-informális és a mozgalmi-polgári tengelyek feszítették ki a megszólítások szemantikai terét” (1995: 43). Adataik alapján az informális keresztnévi, becenévi megszólítás a legjellemzőbb, a korábbi formális megszólítások (*elvtárs*; cím, rang, beosztás megnevezése) visszaszorultak, a polgári jellegű érintkezési formák pedig még szűk keretek között jelentek meg. 1990-ben egy kisebb mintán újabb adatfelvételt végeztek, melynek alapján a tipikus megszólítási formák és a pártpreferenciák között is összefüggést mutattak ki.

2.2.6.4. Ugyanennek az időszaknak a megszólítási normaváltását mutatja be BALÁZS GÉZA egy 1989-es előadásában, a szituációtípusok széles skálájáról gyűjtve külső megfigyelőként adalékokat (1994: 75-8). Elsősorban a hivatalos szférát, a politika és a közigazgatás területét vizsgálja, hiszen a politikai átalakulás ennek a közegnek a nyelvhasználatára hatott a leglátványosabban: a rádió- és televízióműsorokból, a televíziós parlamenti közvetítésekből, hivatalos levelezésekből, a rendőrség és honvédség szolgálati szabályzatából szerzett adatai egyöntetűen jelzik az *elvtárs* megszólítás térvesztését. A tanulmány rámutat arra is, hogy a politikai élet teljes területén változás zajlik a funkciók megnevezésében (pl. *polgármester*) és ezáltal az azokat viselő személyek megszólításában is. BALÁZS GÉZA véleménye szerint a normaváltás új megszólításformák társadalmi elfogadására teremt lehetőséget, éppen ezért is vizsgálunk kell, hogy az azóta eltelt időszak hogyan érlelte ki az új használati szokásokat.

2.2.6.5. A megszólítások vizsgálatában REMÉNYI ANDREA ÁGNES tanulmányai érvényesítik a legkövetkezetesebben a szociolingvisztika szemléletmódját és módszereit, sőt az ő munkája az első olyan magyar kutatás, amely számot vet a nemzetközi vizsgálatok eredményeivel, és alkalmazza is azokat. Kutatásának első fázisában egy szoros kapcsolathálózatú közösség megszólítási rendszerét tárja fel, a megszólítási rendszer részének tekintve a nominális és pronominális megszólításokat és a személyhasználatot is (1994: 85-109). A kiválasztott közösség egy 160 főt foglalkoztató budapesti gyógyszergyár két emelete: az ott dolgozó 32 nő és 20 férfi teljes kapcsolatrendszerét vizsgálta, ehhez módszerül a szociolingvisztikai interjút és az ezt kiegészítő, hitelesebb képet nyújtó résztvevő megfigyelést választva. A nemet, az iskolázottságot, a munkahelyen egymástól való távolságot tekinteti alapvető változóknak. Eredményei szerint a nem hatása igen erős, az azonos nemű párokban szignifikánsan gyakoribb a tegeződés, mint a különböző nemű viszonylatokban, a nők közötti kapcsolatokban pedig még sokkal gyakoribb, mint a férfiak között. A nők elsősorban a nemet és az életkort veszik

figyelembe a tegező és magázó formák közötti választásban, a férfiak választásaiban viszont a végzettségnek, a rangnak, a munkavégzés térbeli távolságának van erőteljesebb hatása. A nem kölcsönös formákat használó viszonylatokat pedig a vizsgált közösségben nem a hatalombeli, hanem a nagy életkori különbség idézi elő.

A megszólítást REMÉNYI diadikus jelenségként vizsgálja, tehát a párokat és nem az egyént tekinti a vizsgálat alapegységének. Ez a megközelítés azért lehet hatékony, mert a megszólítási formák választását az egyes interakciókban valóban nem csupán az egyén szociokulturális háttere határozza meg, hanem a beszédpartnerek közötti társadalmi viszony is hatással van rá. A viszonylatok jellegén kívül azonban az egyén nyelvi attitűdje, a szűkebb környezetéből hozott nyelvi hagyomány is befolyásolhatja a megszólítások választását.

Később ezt a kutatást további vizsgálatokkal bővítette ki REMÉNYI (2000: 41-59), még két, a hierarchia szempontjából eltérőnek ítélt munkahelyi közösségben hasonló módszerekkel gyűjtött adatokat: egy bölcsész egyetemi tanszéken és egy kórházi osztályon. Az összehasonlítás kimutatta, hogy a kórházban van a legerőteljesebb hatása a hatalomfüggő társadalmi változóknak, a beosztásnak, a rangnak; a tanszéken és a vállalatnál pedig nagyobb szerepe van a nemnek és az életkornak.

A munkahelyi státuszviszonyok nyelvi megjelenítésére összpontosító kutatás megállapításai tanulságosak lehetnek a teljes beszélőközösségre nézve is, hiszen a megszólítások eleveenségéről, a kapcsolathálókhoz illeszkedő dinamizmusáról csak a kisebb közösségekből kiinduló leírások adhatnak érvényes képet. A mikroszociolingvisztikai alaposságon túl azonban szükség van a megfelelő makroszociolingvisztikai módszerek kidolgozására, a társadalmi viszonylatok teljességéről szerzett képre is.

A módszeres szociolingvisztikai vizsgálatok elsődleges terepe tehát eddig szinte kizárólag a munkahelyek szférája volt. A bizalmas érintkezést kutató részletes és reprezentatív empirikus kutatások hiányoznak, holott a család és a többi elsődleges kiscsoport (vö. ANDORKA 1997: 358) teremti meg a megszólítási rendszer elsajátításának bázisát, ezért véleményem szerint elkerülhetetlen feladat ezek viszonylatainak szociolingvisztikai feltérképezése is.

2.2.6.6. A mindennapi nyelvhasználat megismerésében tanulságosak a módszerükben kevésbé alapos, de a nyelvileg egyik legérzékenyebb réteg, az iskolás korosztály nyelvi udvariasságát leíró, általában pedagógusok által készített, szociolingvisztikai elvekre épülő felmérések eredményei. KÓKAI SÁNDORNÉ például a 13-14 és a 17-18 éves korosztály által használt megszólításokat, megszólító névmásokat nagyon kis minta alapján 21-21 főt megkérdezve mutatja be (1995: 223-6). Az adatgyűjtéshez BROWN és GILMAN kérdéssora alapján (vö. 1960: 435-49) összeállított kérdőívet használt. Eredményei elsősorban a két vizsgált korcsoport közötti különbségre, és ezáltal a megszólítási módok elsajátításának időszakára, a nyelvi szocializációval való összefüggéseire irányítják rá a figyelmet. Mivel mintája nem tekinthető a tizenévesekre nézve sem reprezentatívnak, sőt vizsgálatában nem vette figyelembe sem a lakóhelytípust, sem a társadalmi háttér változóját, a kimutatott összefüggések (például adatai szerint a lányok a *maga*, a fiúk az *ön* névmást tartják udvariasabbnak) érvényességét nagyobb mintán gyűjtött adatokkal kellene igazolni.

2.2.6.7. BÍRÓ FERENC szociolingvisztikai szempontokat is érvényesítve (1996: 133-41) - ÖRDÖG FERENC nyomán (1973: 80) alapvetően a névtanban használt megszólítás fogalmára építve - kérdőíves felmérés alapján mutatta be az egri szakmunkástanulók körében használt megszólításformákat. Adatközlői 16-17 évesek, néhány kivétellel fiúk, akiknek a kérdőívben az osztálytársaik megszólítására használt neveket kellett megadniuk. A névtani megközelítés a megszólítást a szóbeli nevek egyik típusának tekinti, tehát csak a névelemű megszólításokat

veszi figyelembe, nagymértékben leszűkítve ezáltal a megszólítási rendszert, hiszen a néven szólítás csak bizonyos viszonylatokra jellemző. BÍRÓ FERENC megfigyelései jól mutatják az egyes névtípusok megszólításként való előfordulásának gyakoriságát: a kétrészes nevek ritkának számítanak ebben a szerepben, a családnevek gyakoribbak, a keresztnévek alapformái is viszonylag ritkák, nagyobb számban fordulnak elő becézőnevek, és igen gyakori megszólítási mód a ragadványnév is, mint a közösségi összetartozás hordozója. Az ÖRDÖG FERENC által a személynevek rendszerének feltárására kidolgozott adatgyűjtési mód (1973: 11-5) ki is tágítja, gazdagítja a megszólítások szokásos vizsgálatát, mivel rámutat a ragadványneveknek a kapcsolattartási rendszerben betöltött szerepére.

A megszólítási rendszer teljességének szociolingvisztikai leírásában azonban nem lehet kielégítő pusztán a névelemű megszólítások vizsgálata, mert így elhanyagolnánk azt a tényezőt, hogy nem csak nevek lehetnek megszólítások, és hogy minél bizalmasabb egy-egy kapcsolat, annál többféle megszólítási mód működhet benne egymással párhuzamosan is, vagyis a bizalmas viszonylatokban a névelemű megszólításokon kívül szinte bármilyen jelentésű nyelvi elem szerepelhet megszólításként.

2.2.6.8. DÓRA ZOLTÁN a 9-10 éves, a nyelvi tudatosodás időszakában járó korosztály köszönési és megszólítási módjairól gyűjtött adatokat az 1997/98-as tanévben, 232 váci és 28 csíkszeredai adatközlőt kérdezve meg (1999: 21-30). Vizsgálata a megszólítási és köszönési formák megváltozását kutatja, a néhány évtizeddel korábbi, saját tapasztalatok révén felidézett nyelvhasználati szokásokhoz viszonyítva. Kérdőíve a szülőknek és nagyszülőknek szóló köszönésekre, nominális megszólításukra, a szülők egymás közötti megszólítási módjaira, az iskolában használt köszönési formákra, a tanár megszólítására, illetve általában az ismert köszönésekre és megszólításokra kérdezett rá. A kisiskolások életének legmeghatározóbb szituációtípusait feltérképező kérdéssor nyitott kérdésekből áll, egyedül a tanárok nominális megszólítását tudalkolja zárt kérdés, mutatva ennek a kérdéstípusnak a veszélyeit. A megadott válaszlehetőségek között ugyanis (*keresztnevén; tanító néni vagy bácsi; tanárnő; tanár úr*) nem szerepel egy más adatok alapján igen gyakori elemkombináció (*keresztnév + néni/bácsi*). A felmérés adatai szerint a szülők tegezése általános, a magyarországi adatközlőknél a nagyszülők ilyen megszólítása is többségben van, viszont az erdélyi adatközlők esetében még meghatározó a nagyszülők harmadik személyű megszólítása. Nominális megszólításként a családon belül a gyerekek döntő többségben a rokonsági terminológia becézett alakjait használják. A szülők egymás közötti megszólításaira a keresztnévi, a becéző-kedveskedő és a szülőszerepre utaló megszólítások jellemzők. A kapcsolattartási módok ilyen leírása megbízható átlagos képet tud adni egy-egy közösség megszólítási normájáról, nem veszi azonban figyelembe a háttérben meghúzódó különbségeket, a meglévő változatokat létrehívó társadalmi tényezőket, így például azt, hogy milyen társadalmi változók vannak hatással arra, hogy az adatközlők tegezik vagy magázzák a nagyszüleiket.

2.2.7. A szociolingvisztikán belül sajátos kutatási területet jelent az egynyelvű és többnyelvű közösségek megszólítási szokásainak egymáshoz való viszonya, amely a magyar szociolingvisztika számára is élő és feldolgozandó probléma.

2.2.7.1. KONTRA MIKLÓS a South Bend-i magyarok nyelvhasználatára jellemző kommunikatív interferencia és kommunikatív kudarcok kérdésén belül a tegezés és magázás körében megfigyelhető sajátosságokat is bemutatott. Az amerikai magyar beszélőkkel készített szociolingvisztikai interjúk alapján számolt be az angol nyelv egyféle kötött megszólításának visszahatásáról a magyar nyelvhasználatra. Megállapításai azonban nem adnak átfogó képet az érintkező megszólítási rendszerek egymásra hatásáról: egyrészt azért, mert adatait véletlenszerűen válogatva, csak néhány kiragadott példát említ, másrészt pedig azért, mert nem tér ki

arra, hogy a nominális megszólítások társadalmi viszonylatokat kifejező amerikai rendszere hogyan jelenik meg a magyarok nyelvhasználatában (1990: 116-7).

2.2.7.2. A vajdasági és kárpátaljai magyarok megszólítási módjairól is készültek az elmúlt néhány évben - kérdőíves módszerrel - kisebb léptékű szociolingvisztikai leírások (RAFFAI 1998: 179-88; BEREKSZÁSZI-CSEERNICKSKÓ 1998: 171-9). RAFFAI ÉVA felmérése a harmadik személyű kapcsolattartáson belül elkülönülő megszólítási lehetőségek megítélését vizsgálta szegedi és szabadkai adatközlők körében. A mintavétel az iskolai végzettséget és az életkort figyelembe vevő kvóta segítségével történt, ez lehetővé tette, hogy kevés adatközlőre építve is érvényes adatokhoz jusson: Szabadkáról 24, Szegedről pedig 12 főt kérdezett meg kérdőív segítségével. Kérdőíve különböző, egymást is kontrolláló, jól megválasztott kérdéstípusokat tartalmaz: egyrészt szituációkat felidéző, nyelvi produkciót kérő feladatokat, másrészt pedig egyes nyelvi formák helyességére és használatára rákérdező perцепciós és nyelvi értékítéletet kérő kérdéseket. Eredményei szerint a *maga* megszólítás használata a Vajdaságban jóval gyakoribb a magyarországinál, a tetszikelő szerkezeteket pedig még azokban az esetekben sem használják, amelyekben a *maga* névmás elkerülésére törekszenek. A magázás szélesebb körű használatának okait keresve úgy ítéli meg, hogy hatással lehet rá egyrészt az, hogy a délszláv nyelvekben egyetlen magázó névmást használnak, másrészt pedig az, hogy ebben a beszélőközösségben már pusztán a magyar nyelv használata is szolidaritást fejez ki, ezért kevésbé hatnak azok a megszólítást differenciáló tényezők, mint az egynyelvű társadalmakban. E két hatóerő együttes érvényesülése pedig feleslegessé teszi további, különböző harmadik személyű megszólítási és kapcsolattartási módok használatát.

2.2.7.3. BEREKSZÁSZI ANIKÓ és CSEERNICKSKÓ ISTVÁN azokat a nominális megszólításokat vizsgálták, amelyeket az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói használnak a tanáraikkal való kapcsolattartásban. Módszerük a hosszútávú résztvevő megfigyelés volt, hiszen maguk is aktív tagjai voltak a vizsgált közösségnek. Ez az antropológiai nyelvészetben gyakran alkalmazott adatgyűjtési eljárás kis közösségekben alkalmazva megbízhatóbb adatokat eredményez, mint a kérdőíves gyűjtés, mivel passzív módszerként kiküszöböli a megfigyelői paradoxon torzító hatásait. Az ungvári egyetemisták által használt megszólítási módok különböznek a magyarországi egyetemeken és főiskolákon megszokott formáktól. A tanszék magyar tanárainak megszólításában a *keresztnev + néni/bácsi* formát használják, a bizalmas megszólítás oka a szerzők szerint a magyar nyelvhasználatától idegen *keresztnev + apai név* ukrán hivatalos forma elleni spontán védekezés. A tanszék nem magyar vezetőjének szokásos megszólítása viszont *keresztnev + apai név*, egyes magyarországi vendégtanárok megszólításában pedig egy szokatlan elemkombináció is kialakult: *keresztnev + tanár úr*. Ez a keverék jellegű megszólítás kifejezi azt, hogy az illető közel áll a vizsgált közösséghez, azonban mivel Magyarországról érkezett, „bácsizni mégsem illik” (1998: 174). Más tanszékek tanárainak megszólítása az orosz és ukrán normához igazodó *keresztnev + apai név*. E leírás tanúsága szerint a kétnyelvűség hatásai pragmatikai szinten is jelentkeznek, hatással vannak a megszólítási rendszerre, hiszen a megfigyelt közösség nyelvi érintkezési szokásai „nem egészen azonosak sem az egynyelvű orosz és ukrán, sem a szintén egynyelvű normák irányította magyarországi magyar megszólítási normákkal, kétnyelvű normák szabályozzák” (1998: 176).

Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményei párhuzamba állíthatók a más nyelvközösségek különböző beszélőközösségeire, például a francia kanadai változatára jellemző (vö. LAMBERT-TUCKER 1976) eltérő kommunikatív normákról tett megállapításokkal. Ez a néhány, kisebb léptékű vizsgálat arra is rávilágít, hogy a megszólítási rendszert külön is vizsgálnunk kell a magyarországi és a határon túli magyar beszélőközösségekben.

2.2.8. A szociolingvisztika vizsgálati módszerei fokozatosan átitták a nyelvjárást is, a megszólítások tekintetében is született néhány szociolingvisztikai elemekkel is kiegészülő, egyrészt reprezentatív kérdőíves felmérésekre, másrészt a résztvevő megfigyelés módszerére építő részletes leírás a nyelvjárási beszélők körében jelenleg használatos köszönés- és megszólításformákról, illetve azok napjainkban lejátszódó változásairól (TÓTH MIHÁLY 1983; KISS JENŐ 1993: 208-28; SÁNDOR ANNA 1996: 303-18).

2.2.8.1. TÓTH MIHÁLYnak a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok című sorozatban megjelent gyűjtése egy olyan település köszönési és megszólítási formáit mutatja be, amely a nyolcvanas évek elején még szoros kapcsolathálózatú közösség volt, ahol szinte mindenki ismert mindenkit. Az értékes nyelvi anyag pontos gyűjtési eljárásait nem ismerteti a szerző, megjegyzéseiből csupán következtetni lehet arra, hogy résztvevő megfigyelés és a település idősebb lakóival való tematikus beszélgetések révén jutott az adatokhoz. Az általános köszönésformákon kívül a köszönést pótló, egymás üdvözlésére szolgáló szokásos párbeszédet és több mint ötszáz névpótló megszólítást is feljegyzett. Munkájából sajnos nem kaphatunk képet arról, hogy milyen az egyes formák gyakorisága, milyen a használatuk társadalmi megoszlása, és milyen viszonylatokban használják azokat, így sajnos az értékes nyelvi adatok gazdagsága mögül hiányzik a magyarázó erejű szociolingvisztikai háttér.

2.2.8.2. KISS JENŐ mintaértékű módszerességgel igyekszik megragadni egy falusi közösség kapcsolattartási módjainak változását és jelenlegi állapotát. Két korosztályból - a 10 és 14 év közötti általános iskolások, illetve szüleik közül - választott reprezentatív mintán végzett kérdőíves felmérést szülőfalujában, melynek eredményeit résztvevő megfigyelés és az idősebbek körében folytatott beszélgetések adataival egészítette ki. Az adatok megbízhatóságához nagymértékben hozzájárult, hogy általa jól ismert környezetben gyűjtött, a résztvevő megfigyelést természetes közegben végezte. Az általános iskolások számára összeállított kérdőíve objektív nyelvi adatokra kérdezett rá: az iskolások és szüleik társas kapcsolathálójának egészét vizsgálja, az adott és a kapott köszönéseket és megszólításokat egyaránt kutatva. A társas kapcsolatháló rendszerének ilyen kikérdezése bevett és hatékony módszernek számít a megszólítások kutatásában, kérdéses lehet azonban, hogy mennyire tekinthetők hitelesnek azok az adatok, amelyeket a gyerekek nem saját, hanem szüleik viszonylatairól közöltek. A felnőttek kérdőíve ugyanis nem kérdez rá kontrollként objektív adatokra, hanem véleménynyilvánítást, értékítéletet, vagyis szubjektív nyelvi adatokat kér a családon belüli tegeződésről, a különböző köszönésformákról.

KISS JENŐ eredményei szerint az udvariasság nyelvi formái napjainkban kevésbé kategorikus szabályokhoz igazodnak, mint korábban; átfogó változásnak számít a tegeződés terjedése és az új köszönésformák megjelenése.

2.2.8.3. SÁNDOR ANNA mintául véve KISS JENŐ szempontjait és módszereit egy szlovákiai, 63%-ban magyar lakosságú falu, Kolon köszönés- és megszólításformáit dolgozta fel. Azonos szempontok alapján kiválasztott mintán, hasonló kérdőívvel dolgozott, azonban ő a felnőttektől is kért objektív adatokat, rákérdezett az ő kapcsolatrendszerükre is, szintén passzív megfigyeléssel egészítve ki az aktív módszert.

A kisebb, szorosabb beszélőközösségek társas érintkezésének változásaiból következtethetünk a nyelvhasználat nagyobb léptékű módosulásaira is, ezért az ilyen, nyelvjárási területeken végzett, alapos mikroszociolingvisztikai felmérések nagymértékben hozzájárulnak megszólítási rendszerünk árnyalatainak megismeréséhez. A hasonló kutatások - ahogy azt KISS JENŐ is hangsúlyozza (1998: 25-32) - azért lennének igen fontosak, mert a nyelvjárási területeken ma sajátos, a köznyelvtől részben eltérő folyamatok zajlanak a tiszteletadás és intimitás kifejező-eszközeiben, így a megszólításra alkalmas nyelvi eszközök használatának megoszlásában is.

2.2.9. A szociolingvisztika szemléletének térnyerésén kívül meghatározó szerepe van a megszólítások értelmezésében a p r a g m a t i k a nézőpontjának is.

2.2.9.1. A történeti, lélektani, szociológiai és szövegtani szempontok mellett alapvetően pragmatikai szemlélet érvényesül FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRÉNEK a beszédpartner nyelvi megjelenítését összetett, egyszerre nyelvi, társadalmi és lelki jelenségként tárgyaló munkájában. FÜLEI-SZÁNTÓ a beszélgetőtárs nyelvi megjelölését eredeti metaforával „verbális érintésnek” (1994: 8) nevezi, s ezen belül megkülönbözteti egyrészt a vokatívuszi megszólítást, másrészt pedig a másíkhöz tegező vagy magázó formában történő odafordulást, amely nyelviileg a névmáshasználatban és az igeragozásban ragadható meg. Értelmezésében érvényesíti a beszédaktus-elmélet eredményeit, azonban a megszólítást nem beszédaktusnak, hanem csupán a beszédaktusok előkészítésének tekinti, holott magának a megszólításnak is lehet önálló illokúciós értéke.

A megszólítási módokat több szempontból is osztályozza FÜLEI-SZÁNTÓ: rendszerezése felhívja a figyelmet arra, hogy a beszédpartnerek kapcsolatának jellegén kívül a kommunikáció médiumának, közegének (írásos vagy szóbeli), illetve a szövegtípusnak is meghatározó hatása lehet a megszólítások választására. A szociálpszichológia énhomlokzat fogalmát felhasználva rámutat arra is, hogy a megszólításoknak fontos szerepük van abban, hogy a beszélő és a megszólított is sértetlenül megőrizhesse saját énképét. A szociológia szempontjából pedig sorra veszi azokat a társadalmi tényezőket, amelyek befolyásolják a megszólításválasztást (ismertség, nem, életkor, foglalkozás, iskolázottság-műveltség, csoporttagság, presztízs, hatalom, szokások).

A megszólításra és a személyközi kapcsolatminőség jelzésére szolgáló nyelvi elemek között FÜLEI-SZÁNTÓ megkülönbözteti a névmások, az általános társjelölőként szolgáló főnevek (*úr, polgártárs, munkatárs*), a tulajdonnevek és a foglalkozásra, címre, rangra, családi viszonylatokra utaló szerepfőnevek kategóriáját, és utal arra is, hogy ezek bizonyos összeférhetetlenségi szabályok szerint összekapcsolhatók. A magyar megszólítási rendszer történetének néhány szakaszát is bemutatja, kiemelten kezelve az 1867 és 1945 közötti időszak nyelvi kapcsolattartási gyakorlatát. Tárgyalja a szerző a vokatívuszi megszólításokban megnyilvánulni képes emocionális értéket, hiszen a verbális érintés könnyen válhat „cirógatássá” vagy „csipkelődéssé” (1994: 46), vagyis a megszólítás módja a kedveskedés és a sértés gyakori eszköze.

FÜLEI-SZÁNTÓ a használat szempontját elsődlegesnek tekintve, a hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében szinte minden lehetséges osztályozási és értékelési lehetőséget felvillant, sikerül „megtalálnia azokat a rendező és magyarázó elveket, amelyek áttekinthető dimenziókba foglalják az úgyszólván teljes jelenséghalmazt” (SZENDE 1995: 419), jól hasznosítható elméleti megalapozást nyújtva ezáltal a további kutatások számára.

2.2.9.2. NYOMÁRKAY ISTVÁNNAK a nyelvhasználat udvariassági stratégiáit tárgyaló munkája (1998: 277-83; 1999: 145-9) is épít a pragmatika eredményeire, hiszen az udvariasság nyelvét a cselekvés hatékonyságának szempontjából vizsgálja, bemutatva azokat a pragmatikai-társadalmi tényezőket, amelyek az udvariasság nélkülözhetetlen mértékét meghatározzák. A nyelvhasználati stratégiákon belül elsősorban az adressatív beszédaktusokkal (1999: 145) foglalkozik: hiszen a megszólítási norma betartása vagy megsértése mutatja a leglátványosabban az udvariasság maximájának elfogadását vagy elutasítását. Magyar és horvát irodalmi példák alapján részletesen bemutatja az *úr* megszólítás használati körét és a hozzá kapcsolódó, lehetséges megszólító elemeket. A nyelvi udvariassági szokások történeti és a jelen nyelvállapotra vonatkozó leírását sűrgeti, külön kiemelve a 20. század első felének

középosztályában elfogadott norma vizsgálatának fontosságát, rámutatva arra, hogy az elemzéshez az adott környezetben játszódó irodalmi művek kiváló forrást biztosíthatnak.

2.2.9.3. SZILI KATALIN elsődlegesen pragmatikai szempontú vizsgálatában az udvariasság nyelvi megjelenésmódjai között, vagyis a tapintat, a nagylelkűség, a megerősítés és a szerénység nyelvi kifejezőeszközei mellett veszi számba a megszólításokat (2000: 261-81). A tegezés és a magázás elkülönülő lehetőségének vizsgálatát azért tartja lényegesnek, mert ez a jelenség az udvariasság megtestesítésére szolgáló eszközöknek a magyar nyelv grammatikai rendszerébe való beépülését mutatja. A lehetőségek összességét bemutatva tárja fel a magyar a tiszteletadást kísérő névmások „formai és funkcionális gazdagságát” (2000: 263). Megszólítási rendszerünk változásait értékelve megpróbál társadalmi tényezőket figyelembe venni, tehát szociolingvisztikai szempontú magyarázatot adni, megállapításait azonban nem támasztja alá szisztematikusan gyűjtött és a megfelelő társadalmi változókkal korrelációba állított adatokkal. A tegeződés terjedését az amerikai társadalmi kapcsolatok mintájának követésével, illetve a család hagyományos szerepeinek gyengülésével magyarázza. Az amerikai megszólítási rendszer hatásairól szólva azonban nem veszi figyelembe azt, hogy - a T/V megkülönböztetés hiánya ellenére - a nominális megszólítások terén a társadalom értékrendjét megjelenítő, szigorú szociolingvisztikai szabályok működnek az amerikai beszélőközösségben is (vö. ERVIN-TRIPP 1997: 507-44). Ezzel leegyszerűsíti a magyar nyelvben lejátszódó nyelvi változás megítélését: „az amerikai mintához hasonlúsunkkal csak szegényítjük saját nyelvi lehetőségeinket, egy gazdagabb, árnyaltabban kidolgozott rendszert vágunk sutba a primitívebbért” (2000: 267).

2.2.10.1. A megszólítások használatának egyes stiláris kérdéseit is többen elemezték, hiszen azon túl, hogy a megszólítások rendszere mindig a használó társadalom értékrendjének nyelvi vetülete, a különböző formáknak igen gyakran érzelmkifejező szerepe is lehet. PÉTER MIHÁLY a grammatikai kategóriák érzelmkifejező lehetőségei között vet számot a személyes névmások megszólító használatának lehetőségeivel. Megállapításai szerint a tegezés mindig közelebbi kapcsolatot jelöl, mint a magázás, ez a közelség azonban különböző érzelmi előjelű tartalmakat foglalhat magában. A tegező és magázó formák kerülése, illetve keverése pedig véleménye szerint a kapcsolat jellegének tisztázatlanságáról tanúskodik (1991: 112).

2.2.10.2. TOLCSVAI NAGY GÁBOR az egyes nyelvi formákhoz járuló különböző stílustulajdonítások problémáját írja le: véleménye szerint a tegezés használati köre az elmúlt évtizedekben a nyelvközösség egy része (főként a fiatal városi népesség) számára kiterjedt a választékos, formális és értéktelített mezőkre. A tegeződés és magázódás területét jellemző kommunikációs zavarokat pedig az idézi elő, hogy léteznek olyan megítélések is, amelyek ugyanezt a folyamatot a durva, informális, értékmegvonó kommunikációs stílus terjedéseként értékelik (1996: 161-2). TOLCSVAI NAGY leírása - bár csupán strukturálatlan megfigyelésre, nem pedig szisztematikusan gyűjtött nyelvi adatokra épül - meggyőzően szemlélteti a társadalomban élő megszólítási alnormák szembenállásának, ellentétének lehetőségét. Szemléletmódja a szociolingvisztika számára is termékennyé válhat, ha az általa felismert tendenciákat empirikusan is alátámasztjuk, illetve azt a kérdést is megvizsgáljuk, hogy az eltérő stílustulajdonítások és egyes társadalmi jellemzők között milyen korrelációk állnak fenn.

2.2.11. A s z ö v e g e l m é l e t b e n szintén szerepet kap az a kérdés, hogy hogyan hatnak a kultúránként eltérő megszólítási, udvariassági formulák a szövegépítkezésre, a szöveg-normára (NAGY 1981: 11). JUHÁSZ JÓZSEF a megszólítások lehetséges szövegbeli funkcióit vizsgálva elkülöníti azokat a szövegtípusokat, amelyekben „az egymással közvetlen formában vagy elképzelt közvetlenségben érintkező partnerek” (1983: 153) kommunikációja révén előfordulhat megszólítás. A beszédtárs nyelvi megjelölésének leggyakoribb szerepe véleménye szerint a figyelem felkeltése, az allokutív funkció: ebben a szerepben a megszólítás általában

a közölnivaló előtt áll. Megszólítások azonban nemcsak a közlésfolyamat elején szerepelhetnek, hanem a szöveg folyamatos kísérőjeként a már megteremtett kapcsolat fenntartására is szolgálhatnak, sőt ismétlésüknek szubjektív értékelést, tiszteletet kifejező funkciója is lehet. Az értékelő elemeket tartalmazó megszólításoknak pedig szövegbeli helyzetüktől függően negatív vagy pozitív minősítő funkciója is lehet. A szövegtani szempont érvényesítése ellenére sajnos nem kerül elő ebben a tanulmányban az a probléma, hogy különböző lehet a nominális megszólítások funkciója attól függően is, hogy a mondat szerkezetbe épülve vagy pedig önálló tagmondatként, vokatívusként szerepelnek-e.

A szövegtan szempontjait is érvényesítő, a beszédpartner nyelvi megjelölésének lehetőségeit a szövegek típusa szerint elkülönítő értelmezésre találunk kísérletet FÜLEI-SZÁNTÓ ismertetett munkájában is (1994: 12-3).

2.2.12. A nyelvi udvariasság teljességében csak az eddig említett szempontok összességével írható le, az *antropológiai nyelvészeti* megközelítés éppen azért lehet gyümölcsöző a kérdéskör vizsgálatában, mert interdiszciplináris gyűjtőtudományként mindezek eredményeit és módszereit felhasználja, „szempontjai azonban rugalmasabbak és tágabbak” (BALÁZS 1995: 27). A kérdéskört tárgyaló magyar munkák közül antropológiai szemléletű BALÁZS GÉZA monográfiája, amely átfogó leírását adja a magyar nyelv fatikus, vagyis a feladó és a címzett közti kapcsolatra utaló elemeinek. Hiteles és részletes képet nyújt ezekről a formákról, hiszen rendszerbe foglalja nemcsak a köszönés- és megszólításformákat, hanem a különböző konvencionális kifejezésformákat, például a bocsánatkérés vagy a kínálás nyelvi formáit is. Az alapvetően a megfigyelés módszerére építő antropológiai leírások sajátos értéke az, hogy bár nem számszerűen, nem kizárólagos korrelációk kimutatására törekedve, mégis gyakran a szociolingvisztika módszereinél életszerűbben jelenítik meg a kérdés társadalmi-kulturális összefüggéseit. FÜLEI-SZÁNTÓ is ezért ítéli meg úgy, hogy a megszólításelméletnek, a megszólítási kompetencia értelmezésének „mélyebb és tágabb antropológiai vizsgálaton kell nyugodnia” (1994: 55).

2.2.13. A megközelítési módok sokasága mellett a megszólítások kérdése a magyar nyelvészetben belül a leghangsúlyosabb szerepet mindmáig a *nyelvművelésben* kapta, hiszen a megfelelő megszólítások megválasztása a mindennapi nyelvhasználati gyakorlat örök gondja, kommunikációs nehézségeink egyik forrása.

2.2.13.1. A kérdéskörbe tartozó jelenségeket összefoglaló Nyelvi illetan (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987; 1999²) alaposan tárgyalja a megszólítások típusait, figyelembe véve a különböző viszonylat- és szituációtípusokat, a kommunikáció szóbeli vagy írásos jellegét, sőt a tömegkommunikáció közléshelyzetét is. A kötet udvariassági szó- és kifejezésjegyzéke mindmáig az egyetlen szótárszerű összefoglalás a megszólításokról, amely mindig utal a formák stílusértékére, használati körére is, tehát igen értékes nyelvi anyagot mutat be, sőt rendszerezi is a megszólítások típusait. Felhalmozott példaanyaga igen széles körű megfigyelésekre épül, azonban a feldolgozott nyelvi anyag nem tekinthető reprezentatívnak, gyakran ugyanis a szélsőséges példákat veszik figyelembe a szerzők, a nyelvi viselkedés vadhajtásait metszegetik, és így néha a valóságnál válságosabb képet festenek kommunikációs kultúránkról. A kötet szinte minden változási folyamatot értékvesztésként, a nyelvi érintkezés minőségi romlásaként értékeli: „ha ezek a nyelvi eszközök kipusztulnak, feledésbe mennek, a formával együtt odavész a tartalom is: a megbecsülés, a tiszteletadás érzése, gondolata” (1999: 70). A szemlélet ellenére is hiteles képet kaphatunk azonban az 1970-80-as évek nyelvi kapcsolattartási szokásrendjéről, s ezáltal a kötet anyaga lehetővé tesz bizonyos összehasonlításokat, ugyanis alkalmat ad az azóta lejátszódott változások értékelésére is.

2.2.13.2. A Nyelvi illetanon kívül is igen sok problémafelvető, nyelv művelő, ismeretterjesztő írás tárgyalja a megszólítások kérdését mint a nyelvhasználatnak a társadalmi viszonyrendszerrel igen szorosan összefüggő dimenzióját (LADÓ 1980, 1983; KÁLMÁN 1980; DEME 1983, 1988; BÍRÓ-HUSZÁR 1985: 31-40; TOLCSVAI NAGY 1985: 13-30; ROZSLAY 1994; TÓTH 1994; KOVÁTS 1995; JAKAB 1995, 1998; NÁDASDY 1999; SCHIRM 2000; ZIMÁNYI 2000). Ezek a munkák számos érvényes megfigyelést, elméleti megállapítást tartalmaznak, s bár háttérükben szociolingvisztikai elvek állnak, mégis mivel pusztán a közvetlen környezetükben megfigyelt jelenségekből merítik adataikat, következtetéseik nem mindig helytállóak, hiszen fennáll a nem módszeres megfigyelés hibáinak, torzításainak veszélye (vö. BABBIE 1998: 37-46). TOLCSVAI NAGY például saját tapasztalatai, megfigyelései alapján felvázolva a teljes megszólítási rendszert, már 1985-ben úgy látta, hogy „az a szokás, hogy valaki az apósát, anyósát *apu*-nak, *apuká*-nak, *anyu*-nak, *anyuká*-nak szólítja, egyre ritkább, helyette viszont nincs jobb” (1985: 22). Ezt a tendenciát kutatásom is kiinduló hipotézisnek tekintette, a gyűjtött adatok azonban azt mutatják, hogy az *anyu*, *apu* forma a teljes mintát tekintve is csak 3%, tehát nem is volt bevett megszólítási forma ebben a viszonylatban; az *anyuka*, *apuka* megszólítások aránya azonban még a 35 év alatti korosztályban is magas, sőt jelen van a nagyszülői szerepre utaló *mama*, *papa* forma is, tehát ma is meghatározó szerepe van ennek a megszólítási módnak. A pusztán egy egyén nyelvi tapasztalataira és értékítéleteire építő általános megállapítások tehát az egyén behatárolt társadalmi kapcsolatrendszerére miatt félrevezetőek lehetnek.

A mindenkori nyelv művelésnek, nyelvstratégiának valóban feladata, hogy állást foglaljon a nyelvi tiszteletadás kérdéseiben, azonban, mint a nyelv művelés egészének, ennek a tevékenységnek is be kell építenie, fel kell használnia a legkülönbözőbb megközelítések, elsősorban a szociolingvisztikai, antropológiai és pragmatikai kutatások tapasztalatait, és a tudományos eredményeket alkalmazó gyakorlatnak kell lennie. BALÁZS GÉZA nyelv művelésünk állapotáról szólva ezért nyelvi rétegződésvizsgálatokat sürget a megszólításokra nézve is, kiemelve két égető fontosságú kérdést: a nők megszólításának és a nemtegezés használati körének problémáját. „A mai magyar társadalom kommunikációja e két területen meglehetősen konfliktusos - felmérésekre és ajánlásokra lenne szükség a nyelvi szokások és a megfelelő formák differenciált megállapításához” (1999: 14).

2.2.13.3. A nyelvi illem gyakorlatának, változásainak empirikus megismerésére született is kezdeményezés a nyelv művelésen belül: 1999-ben a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázatot hirdetett, amelynek egyik témaköre a 65 éven felüli generáció gyermekkorának nyelvi illemtana volt. A pályamunkák nagy mennyiségű nyelvi adatot halmoztak föl az azóta bekövetkezett változások értelmezéséhez és értékeléséhez. A pályamunkák egy része meg is jelent (BALÁZS-GRÉTSY 2001), ezek között elsősorban kérdőívvel, interjúkkal dolgozó felmérések eredményeit találjuk, de szerepelnek személyes visszaemlékezések is. A legtanulságosabbak azok a mikroszociolingvisztikai elemzések, amelyek egy-egy kisközösség, például egy település szokásrendszerét igyekeznek bemutatni, hiszen erről akár néhány adatközlő segítségével is valóban hiteles, megbízható képet kaphatunk. A módszerek és az eredmények különböző színvonala ellenére is értékes és felhasználható az így összegyűlt nyelvi anyag; a nyelv művelést tekintve pedig azért tartható hatékonynak ez a pályázat, mert hozzájárulhat a nyelvi tudatosság, igényesség fejlesztéséhez.

2.2.14. A beszédpartner megnevezése tehát olyan nyelvhasználati jelenség, amely bármely a nyelvet nem pusztán rendszernek tekintő, a külső nyelvészethez tartozó tudományág elméleti keretén belül és módszereivel megközelíthető. A megszólítási rendszer változatossága és dinamikája a jelenség összetettsége, a kommunikációt átható mivolta miatt azonban csak a számtalan nézőpont együttes érvényesítésével ragadható meg. Sokszor és sok szempontból

vizsgált kérdésről van szó tehát, ennek ellenére hiányoznak a társadalmunk átalakulásának legújabb fejleményeivel számot vető, módszertani következetességet érvényesítő, a teljes magyar beszélőközösséget vizsgáló és a lehetséges társadalmi kapcsolattípusok sokaságát figyelembe vevő kutatások.

3. A kutatás céljai, feladatai és módszerei

3.1. A megszólítások vizsgálatában elvégzendő feladatok, célkitűzések

3.1.1. A kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemek - miként a kérdéskör tudománytörténetének bemutatásából is látszik - sok szempontból vizsgált jelenségnek számítanak. Hiányoznak azonban ezen a területen az olyan magyar kutatások, amelyek társadalmunk átalakulásának legújabb fejleményeivel, a rendszerváltást követő tíz év megszólítási szokásainak változásaival is számot vetnének. „A rendszerváltás fölgyorsította a tiszteletadási formák módosulását, s bár a változásokat több újabb tanulmány elemzi, a nyelvhasználat eme fontos és érzékeny területének a figyelemmel kísérése és tudományos leírása időszerű feladat” (KISS 1995: 269). A megszólítások témakörén belül elsősorban az olyan vizsgálati eredmények hiánya érződik, amelyek a hivatalos, munkahelyi szférán kívül eső kapcsolattartási formákat is előtérbe helyeznék: a kevés számú újabb kutatás elsősorban a munka világának érintkezési formáira koncentrál (ANGELUSZ-TARDOS 1995: 39-52; REMÉNYI 1994: 85-109; 2000: 41-59). Szükségesnek látszik ezért a család és a bizalmas kapcsolatrendszer részletes vizsgálata is, főként mivel ennek a közegnek lényeges szerepe van a kapcsolattartási formák elsajátításában, és ezáltal az egész megszólítási rendszerre hatással lehet. Szinte egyáltalán nem vizsgálták még a kommunikáció legújabb színterén, a hálózati kommunikációban, vagyis az internetes érintkezésben használt megszólítási formákat sem, holott a mindennapi kapcsolatteremtésben egyre meghatározóbb szerepet játszik ez a közeg, sőt az itt használt formák visszahathatnak a társas érintkezés egyéb formáira is.

A megszólításokról született empirikus vizsgálatok egy része csak a megszólítási rendszer egy-egy szeletét vizsgálja, mint például a munkahelyi megszólításokat (ANGELUSZ-TARDOS 1995: 39-52; REMÉNYI 1994: 85-109, 2000: 41-59), a gyerekek, fiatalok által használt megszólításokat (KÓKAI 1995; BÍRÓ 1996; DÓRA 1999); más részük a megszólítások nagyobb körét veszi figyelembe, viszont csak egy-egy kisebb mikroközösséget, például egy kisebb települést tekint a vizsgálat alappopulációjának (KISS 1993; SÁNDOR 1996). E tényezők miatt nem alkothatunk megbízható képet a mai magyar megszólítási rendszerről, s ezért látszik szükségesnek egy átfogó kutatás, amely a nyelvi formák és közlész helyzetek sokaságát módszertani következetességet érvényesítve próbálja meg leírni.

3.1.2. A megszólítások kérdéskörét dolgozatomban alapvetően a szociolingvisztika elméleti keretein belül közelítem meg, feltételezve azt, hogy a megszólítási módok változatai mögött a társadalom sokrétűségével összefüggő, rendszert alkotó szabályok állnak. A szociolingvisztikai közelítésmód nem kizárólagos norma vagy használati szabályok előírására törekszik, hanem a jelenlegi nyelvi változatok, működő résznormák, csoportnormák megmutatására; lehetőséget adva ezáltal a beszédpartner nyelvi megjelenítéséből eredő kommunikációs zavaraink megértésére is.

A szociolingvisztikai szemléleten túl a szempontrendszer kialakításában és az eredmények értékelésében alkalmazom a kommunikációelmélet, a pragmatika, a stilisztika eredményeit és módszereit is. A szociolingvisztikának, stilisztikának és a pragmatikának ugyanis igen sok egymást átfedő aspektusa van (vö. ENKVIST 1995: 257), sok esetben terminológiájukban különböznek csupán, hiszen mindegyik tudományág a nyelv használatának különböző társas tényezők által meghatározott módját kutatja.

Kutatásom elsődleges célkitűzése egy átfogó kép megrajzolása a magyar megszólítási formák rendszeréről, ezért központjában az általános és gyakori élethelyzetek állnak, és nem érinti azokat a speciális szituációkat (például börtön, katonaság), amelyek nyelvi szokásrendszerének megbízható feltárásához további mikroszociolingvisztikai kutatásokra lenne szükség (vö. FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 23).

A megszólítási rendszer teljességének vizsgálatán belül a kutatás során kiemelt csoportnak tekintetem a 35 év alatti korosztályt, mivel az ő nyelvhasználati szokásaik, megszólítási rendszerük jelentősen eltér a többi korcsoportétól. A korosztály megszólítási szokásainak a többi csoporttól való eltérése alapján pedig a megszólítási rendszer szinkrón dinamizmusára is következtethetünk. A fiatalabb korosztályok körében eltérő gyakorisággal előforduló elemek ugyanis jelezhetik a változásokat, mivel a társadalomban egymás mellett élő résznormák közül a jelenlegi fiatalság csoportnormájának általában nagy szerep jut a következő nemzedékek nyelvhasználatában. A nemzedékek szerinti különbségek értékelésében azonban természetesen figyelembe kell venni a nyelvhasználat korletráját, vagyis a minden generációban megismétlődő, életkori kötöttségű módosulásokat is (LABOV 1981: 388).

Az átfogó kép megrajzolása során természetesen azok a megszólítási formák kaptak kitüntetett szerepet, amelyek strukturálják a megszólítási rendszert, vagyis elsősorban a tegezés és magázás mint a személyhasználatban kötött forma, a névmási megszólítások, illetve az ezekhez gyakran, tipikusan kapcsolódó nominális megszólítások. Az általában intenzívebb érzelmi töltetű, ritkább és speciálisabb megszólítások esetében pedig elsősorban a főbb típusokat és előfordulási lehetőségeket kutatom.

A beszédpartnerre való utalás módja a beszélgetőtársak társadalmi paraméterein kívül nagymértékben függ a kommunikációs helyzettől, a nyelvi érintkezés módjától, szóbeli vagy írásos jellegétől is. A vizsgálat során ezért a társadalmi viszonylattípusokon kívül ezt is figyelembe vettem, ezért megkülönböztettem az élőszóbeli, vagyis közvetlen kommunikációt, az írásos, vagyis közvetett kommunikációt, illetve a kommunikáció kevert formáit (vö. WACHA 1994: 92-152). A kommunikáció kevert formái között tárgyalom a tömegkommunikáció és az internet különböző kapcsolattartási lehetőségeit. Ezt a döntésem azt teszi indokolttá, hogy bár mindkét eszköz lehetővé teszi az egyértelműen közvetett kommunikációt, számos műfajukban kombinálódnak a két alapvető kommunikációs típus sajátosságai.

A megszólítások rendszerét a különböző érintkezési formák, viszonylattípusok alapján tárgyalom, és ehhez igyekszem kialakítani „a szituációtípusok nyelvileg releváns rendszerét” (NYÍRKOS 1981: 26), amelybe minden olyan társadalmi szituáció beilleszthető, amelyben szerepe lehet a megszólítások választásának.

Vizsgálataim során tehát a napjaink megszólítási rendszerének teljességét igyekszem megragadni, ezen belül azonban vannak kiemelt jelentőségű súlypontok. Kiemelten vizsgálom családon belüli megszólításokat, mert a családban elsajátított formák hatással vannak az egyén nyelvi attitűdjére, s ezáltal befolyásolhatják az egész megszólítási rendszert. A megszólítási szokások változásainak érzékelése érdekében pedig az életkori csoportok közötti különbségeket helyezem előtérbe.

A megszólítások lehetséges típusainak és funkcióinak feltárása után először a különböző kommunikációs formákhoz, illetve az azokon belüli viszonylattípusokhoz járó nyelvi formák előfordulási arányait, a használatukat meghatározó társadalmi változókat mutatom be. Majd az egyes viszonylattípusokban kapott eredmények, arányok alapján értékelem a főbb kapcsolat-

tartási módok szerepét, használati körét, társadalmi jelentését, a megszólítások jelenlegi rendszerét és az adatok alapján érzékelhető változási tendenciákat.

3.2. A kutatás módszerei, az adatgyűjtés lehetőségei

3.2.1. A nyelvhasználati gyakorlat megismerésében a módszertani tudatosság fokozott érvényesülése a szociolingvisztika térnyerése óta figyelhető meg. A nyelvjáráskutatás által alkalmazott módszerek folyamatosan újabb, más társadalomtudományok területeiről származó gyűjtési technikákkal egészültek és egészülnek ki. Ahhoz, hogy érvényes képet kaphassunk a mai magyar megszólítási rendszerről, a különböző formák használatának jelenlegi megoszlásáról, megbízható nyelvi adatokra van szükség. A különböző társadalomtudományokban kidolgozott és a szociolingvisztikában, etnolingvisztikában is alkalmazott gyűjtési módszerek a vizsgálatok megismételhetősége révén teszik ellenőrizhetővé az összegyűjtött adatokat.

A kutatási módszer kiválasztásának, az adatgyűjtés módjának mindig igazodnia kell az vizsgálandó probléma jellegéhez is. A nyelvhasználat és ezen belül is különösen a nyelvi viselkedés, így a megszólítások kérdésköre is a nehezen mérhető társadalmi jelenségek közé tartozik, sok tekintetben eltér a társadalomtudományban vizsgált egyéb jelenségektől. Ezért bár alkalmazhatók, nem vehetők át minden módosítás nélkül a más területeken használt módszerek.

A megszólítások választása elsősorban a beszédpartnertől és a szituációtípustól függő nyelvhasználati jelenség, a nyelvi viselkedés része, így ezeket a tényezőket a vizsgálatra alkalmazott módszerek kidolgozása során is figyelembe kell vennünk. Mivel a megszólítások rendszere nehezen feltérképezhető terület, a szociolingvisztikában elfogadott konvergencia elvét - mely szerint az egyes nyelvi adatok annál értékesebbek, minél több módszerű gyűjtés támasztja őket alá (BELL 1976: 187-91) - egy kutatási folyamaton belül próbáltam meg érvényesíteni.

Az adatgyűjtési módszerek kombinálását szükségessé tette a kutatásnak az a célkitűzése is, hogy a kommunikáció minden lehetséges alapformájában vizsgálja a megszólításokat, hiszen az írásos és élőszóbeli kommunikáció, illetve a tömegkommunikáció és az internet közléshelyzetei csak eltérő módszerek révén közelíthetők meg.

3.2.2. A kutatás kvantitatív bázisát a kérdőíves gyűjtések teremtették meg, amelyekkel elsősorban a szóbeli kommunikáció megszólítási formáit, illetve az írásos érintkezési formákat vizsgáltam. A kérdőíves adatfelvétel az egyik leggyakoribb adatgyűjtési módnak számít a társadalomtudomány minden területén, mivel viszonylag rövid idő alatt nagyszámú adatközlő kérdezhető ki. A megszólítások vizsgálatában megnehezíti a módszer alkalmazását az, hogy ez a nyelvi jelenség mindig beszédhelyzettől és a beszédpartnertől függ, a kérdőívben viszont nem reprodukálható a valós nyelvi helyzet, csupán körülírható a szituáció, megjelölhető a beszédpartner, így a kérdőívek adatai mindig a valósnál tudatosabb, kontrolláltabb nyelvhasználatot elevenítenek meg.

3.2.2.1. Az adatok megbízhatósága érdekében két különböző, eltérő kérdéstípusokat tartalmazó kérdőívvel dolgoztam. Az egyik, 142 kérdést tartalmazó önkitöltős kérdőív (vö. BABBIE 1998: 279) első része körülírt szituációkat tartalmaz, amelyekben az adatközlőknek teljes megnyilatkozásokat kell alkotniuk, vagyis a nyelvi adatokra indirekt módon, nyitott kérdések formájában kérdez rá. A kérdőív második része az egyénre jellemző társadalmi viszonyrendszer és szituációtípusok megszólítási módjait direkt kérdésekkel térképezi fel, illetve részben nyitott, részben zárt kérdések révén próbálja meg feltárni a témával kapcsolatos véleményeket, nyelvi attitűdöt (1. melléklet).

Ez a különböző szituációkat felidézhető, megnyilatkozásokat produkáló kérdéseket tartalmazó kérdőív nagyon változatos nyelvi anyagot eredményezett, azonban nem hozott következetesen összevethető nyelvi adatokat a szabad, vokatívuszi megszólításokat tekintve. Ezzel az adatgyűjtési módszerrel ugyanis nem lehet kötelezővé tenni a nominális megszólítási formák használatát, hiszen elképzelhető, hogy egyes megjelölt szituációkban az adatközlő valóban nem használja ilyen elemet. Mivel azonban a nominális megszólítások rendszerét is a kutatás egyik alapkérdésének tekintettem, és nem csak a névmási megszólítás és az azzal egyeztetett személyragozás és személyjelezés változatait vizsgáltam, mindenképpen szükségesnek látszott egy más módszerű, a nominális megszólítás változatait is megmutató gyűjtés elvégzése is. A kérdőív első részének adatait a teljes megnyilatkozások miatt elsősorban a nemtegezés változatainak értékelése során vettem figyelembe, a második részben szereplő kérdésekre kapott szubjektív nyelvi adatokat pedig a nyelvi értékítéletek és elvárások bemutatása során.

3.2.2.2. Az aktív indirekt módszerrel szerzett adatok kiegészítésére egy másik, 110 direkt kérdést tartalmazó kérdőívet is alkalmaztam. Ennek elkészítéséhez a FRIEDRIKE BRAUN és kutatócsoportja által összeállított kérdéssor szolgált alapul (1988: 212-54): a kérdőív az egyén kapcsolathálójának tagjait megjelölve nem teljes megnyilatkozásokat alkot, hanem táblázatszerűen minden esetben rákérdez, hogy milyen személyű kapcsolattartási formát, milyen névmási megszólítást és milyen nominális megszólítást használja az adatközlő. Ezt a táblázatos formátumú adatszerzést is kiegészítettem véleményt kérő kérdésekkel, sőt mivel a kérdezési technika miatt általában csak egy-egy nominális megszólítási formát adnak meg az adatközlők, összeállítottam néhány olyan kérdést is, amelyek minél több, a megjelölt viszonylatra jellemző megszólítási forma közlését kéri. A kérdőíves technikán belül ugyanis ez a módszer látszott a legalkalmasabbnak arra, hogy a különböző sértő és kedveskedő megszólításokat is felszínre hozza, még ez a nyitott kérdésforma sem képes azonban előhívni az érzelmileg színezett, bizalmas és durva megszólítási formák sokaságát. A közvetett kommunikációban használt megszólításokat alapvetően megfigyeléssel, írásos dokumentumok gyűjtésével végeztem, kontrollként pedig a kérdőívben is rákérdeztem az írásos érintkezésben használt megszólítási módokra is (2. melléklet).

3.2.2.3. A kérdőíves és interjú vizsgálatok során alappopulációnak a mai magyarországi beszélőközösséget tekintettem. Azért fontos kiemelni, hogy a gyűjtött adatok csak a magyarországi beszélőkre érvényesek, mert több kisebb mikroszociolingvisztikai kutatás is rámutatott arra, hogy a kisebbségi magyarság egyes beszélőközösségei a magyar megszólítási rendszer különböző tekintetekben eltérő változatait használják. A Vajdaságban például a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek hiányát és a *maga* névmásnak a magyarországinál nagyobb gyakoriságát mutatta ki egy összehasonlító vizsgálat (RAFFAI 1998: 179-88). Ennek az adatait megerősítették a *Magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* elnevezésű kutatási program eredményei, ugyanis a Vajdaságban nem használt nyelvi jelenségeként több adatközlő is említette a tetszikelést, tessékelést (GÖNCZ 1999: 146).

A *maga* megszólító névmás használata a Felvidéken és Erdélyben is szélesebb körű, mint a magyarországi beszélőközösségben, mivel ott aszimmetrikus viszonylatokban fölfelé is természetes és elfogadott forma (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 459). Kárpátalján pedig az apai névnek a megszólítási formák közé való beépülését jelzik a megfigyelés eredményei (BEREGSZÁSZI-CSERNICKÓ 1998: 171-9).

A kisebbségben élő közösségek megszólítási módjait BEREGSZÁSZI és CSERNICKÓ megállapítása szerint kétnyelvű normák szabályozzák, melyek természetesen összefüggenek a magyarországi megszólítási normákkal, de nem azonosak azokkal (1998: 178). Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményei párhuzamba állíthatók a más nyelvközösségek különböző

beszélőközösségeire, például a francia kanadai változatára jellemző (vö. LAMBERT-TUCKER 1976: 74-5) eltérő kommunikatív normákról tett megállapításokkal is. Ezek a tényezők indokolják azt, hogy a magyarországi beszélőközösséget elkülöníthető, önálló kapcsolattartási rendszerrel bíró egységként kezeljem, és ezt tekintem a vizsgálat alapsokaságának. A valós eltérések mértékét és típusát azonban összehasonlító empirikus kutatásokkal kellene feltárni.

A vizsgált alapsokaságból a mintát kvótás mintavétel segítségével választottam, vagyis vizsgáltam adatközlőket mindkét nemből, négy elkülönített korcsoportból, három lakóhelytípusból, és a három végzettség szerint megállapított csoportból egyaránt ($2 \times 4 \times 3 \times 3 = 72$).

A figyelembe veendő társadalmi tényezők kijelölése azért lehet problematikus, mert a magyar szociolingvisztikai kutatások különböző rétegződésmodellekkel dolgoznak (vö. TOLCSVAI NAGY 1992: 166-8), mindegyik felosztásban közös azonban, hogy az életkort, az iskolázottságot és a lakóhelytípust veszik figyelembe.

Az életkori csoportok kialakításában a nyelvi szocializáció főbb szakaszait vettem figyelembe. Léteznek csak két életkori kategóriát megkülönböztető (G. VARGA 1972), és ennél részletesebb, tízévenkénti bontást alkalmazó kutatások is (TERESTYÉNI 1987), véleményem szerint a megszólítások tekintetében a nyelvi szocializáció szakaszai alapján kialakított négy korcsoport alkalmas lehet a különbségek megragadására.

Aktív módszerekkel nem vizsgáltam a 10 éves kor alatti csoportot, mivel megközelítőleg erre az életkorra alakul ki a nyelvi tudatosság (vö. KISS 1995: 67), csak ettől az időponttól kezdve válnak alkalmassá arra a nyelvhasználók, hogy nyelvi viselkedésükről beszámolhassanak.

Az első életkori csoportot 10 és 18 év között jelöltem ki, vagyis a másodlagos nyelvi szocializáció lezárulásának időpontjára tettem a felső határát, mivel ez az időhatár fontos szerepet játszik az egyén kapcsolathálójának átrendeződésében, és így nyelvi kapcsolattartási szokásainak alakulásában is. A második életkori csoportot, a fiatalkort 18 és 35 év közé helyeztem, mivel a kutatást megelőző megfigyeléseim azt mutatták, hogy megközelítőleg eddig az életkorig hasonló a megszólításokkal kapcsolatos nyelvi attitűd, eddig terjeszthető ki az a korcsoport, amely minden nyelvhasználati szintéren a bizalmasabb, szolidárisabb formákat részesíti előnyben. A 35-55 év közötti korosztály nyelvhasználata minden tekintetben a leginkább normakövető, ezért ez az életkori csoport a legtöbb szociolingvisztikai vizsgálatban elkülöníthető.

Külön vizsgáltam az 55 év fölöttieket, természetesen ez a korosztály tovább is bontható lenne, erre néhány esetben tekintettel is voltam az adatok értékelésében, de mivel a jelenlegi rendszer és annak változásai állnak a vizsgálat középpontjában, ezt a korcsoportot a legtöbb esetben egységesként kezeltem.

Az iskolai végzettség tekintetében a három fő kategóriát az alapfokú, a középfokú, és a felsőfokú végzettségűek jelentették. Ezen belül figyelembe szokták még venni a nyolc osztálynál kevesebbet végzetteneket is (TERESTYÉNI 1987), ezeket az adatközlőket kutatásomban az alapfokú végzettségűek között vettem figyelembe.

A 18 év alatti korosztályban az iskolai végzettséget nem lehet értékelni, ezért ebben az esetben a szülők végzettsége alapján alakítottam ki a csoportokat.

A településtípusokat tekintve három kategóriát különböztettem meg: a falut, a várost és a nagyvárost. Nagyvárosnak tekintettem a megyei jogú városokat, illetve a fővárost (vö. TERESTYÉNI 1987). A falvakon belül meg szoktak különböztetni még 5000 lakos alatti és 5000 lakos fölötti településeket, mivel a lakosságszám hatással lehet a közösségi kapcsolatok

szorosságára. A kvóta kialakításában ezt a szempontot nem vettem figyelembe, ügyeltem rá azonban, hogy különböző népességű falvakból kérdezzek meg adatközlőket.

A gyűjtés a településtípusok szempontjából reprezentatívnak tekinthető, hiszen a kis falvaktól a fővárosig megfelelő számban találhatók gyűjtési területek. Ez a mintavételi eljárás nem veszi azonban figyelembe a települések különböző nyelvjárasterületekhez való tartozását, azaz bizonyos területek nagyobb arányban vannak reprezentálva. Az adatok származási helyét ezért csak a település nagyságát tekintve veszem figyelembe. Az összegyűlt adatok így megfelelőek egy érvényes, átlagosnak tekinthető kép megrajzolásához, nem képesek azonban megmutatni a megszólítási rendszer feltételezhető területi kötöttségű változatait. Az egyes nyelvjárasterületekhez kötődő megszólítási változatok feltárására további mikroszociolingvisztikai kutatások sokaságára lenne szükség.

A megjelölt társadalmi változók alapján kialakított, a táblázatban ábrázolt (1. táblázat) cellák mindegyikéből 8-8 adatközlőt, azaz összesen 576 személyt kérdeztem meg mindkét kérdőívvel. Így összesen 1152 adatközlőtől származnak adataim. Az így kiválasztott minta alkalmas arra, hogy megmutassa az egyes társadalmi változók szerepét a megszólítások választásában, s úgy tehető reprezentatívvá, ha a célpopuláció jellemzőinek megoszlása alapján súlyozzuk az egyes cellákat.

A mintavétel során figyelembe vett társadalmi változók

		Alapfokú végzettség			Középfokú végzettség			Felsőfokú végzettség		
		Falu	Város	Nagy-város	Falu	Város	Nagy-város	Falu	Város	Nagy-város
10-18 év	Férfi									
	Nő									
18-35 év	Férfi									
	Nő									
35-55 év	Férfi									
	Nő									
55 év felett	Férfi									
	Nő									

1. táblázat

A vizsgált mintaméret kielégítő a megszólításokat befolyásoló társadalmi változók feltárására, egy átlagos kép megrajzolására, ugyanis „a beszélőközösségből történő mintavétel során nincs szükségünk olyan nagyszámú egyénre, mint amennyit más viselkedési felmérések igényelni szoktak. Ha a beszélőközösség beszélői tényleg jól értik egymást, ez korlátozza a lehetséges variációkat és olyan szabályszerűséget hoz létre, amely biztosítja a hatékony kommunikációt” (SANKOFF 1974: 22).

A mintában figyelembe vett a társadalmi paramétereken kívül rákérdeztem az adatközlők születési helyére, korábbi lakóhelyeire, szüleinek foglalkozására, a vele egy háztartásban élőkre, a foglalkozására, beosztására, munkahelyére is, hogy viszonylag pontos képet kaphassak a szociokulturális háttérükről is (KISS 2001: 167-86).

3.2.3. Az elmúlt évtizedekben a szociológián és a hasonló módszerekkel dolgozó tudományágakon belül megjelentek olyan irányzatok, amelyek nem tartják hitelesnek és kielégítőnek a kérdőíves módszert és az annak elemzésére használt matematikai-statisztikai eljárásokat, mivel „ezekkel a módszerekkel csak a jelenségek felszínét ismerhetjük meg, viszont nem érthetjük meg azok lényegét, mélyebb okait, változási irányait, továbbá azt, hogy az egyes társadalmi jelenségek mit jelentenek az egyes emberek számára, azaz hogyan élik meg

ezeket a társadalmi jelenségeket” (ANDORKA 1997: 116). A háttértényezők megértéséhez a megfigyelést, a mélyinterjút és az élettörténetek elemzését javasolják, értékelésükhöz pedig a statisztikánál „puhább”, megértő módszereket. A kérdőíves adatgyűjtést ezért különböző módszerekkel egészítettem ki. A kérdőívek eredményeit árnyalják a szociolingvisztikai interjúk révén szerzett adataim: a kérdőívezéssel nagyobb számú adatközlőtől jutottam a megszólítási módok arányait mutató adathoz, a kisebb mintán elvégezhető interjúzás pedig az ezekről a viszonyokról a társadalomban élő vélekedések bemutatásához és magyarázatához nyújthat több támpontot.

3.2.3.1. Az átlagosan egyórás beszélgetések váza azonos, az ún. irányított interjú típusához közelít. A hangfelvételeken rögzített interjúk egy témakörön belül maradván különböző kérdéseket tesznek fel: az adatközlők kapcsolatrendszerére jellemző tegeződési, magázódási, megszólítási viszonyokat direkt kérdések segítségével tárják fel; az egyes szituációtípusokban lehetséges nyelvi döntéseket pedig valós helyzetek felidéztetésével igyekeznek bemutatni. Az interjúk a választások megmagyaráztatása, indokoltatása révén megmutathatják az adatközlők nyelvi attitűdjét, nyelvi értékítéleteit is. Az interjú állandó kérdéseinek egy része megegyezik a kérdőívben is szereplő kérdésekkel, azonban itt jóval több lehetőség van arra, hogy magyarázatot, véleményt kérjünk. Ezáltal az interjúk alkalmasak lehetnek a jelenséggörrel kapcsolatos eltérő vélekedések, a lényegesnek tűnő részkérdések alaposabb kifejtésére is. A beszélgetések annak értékeléséhez is nyújthatnak adatokat, hogy milyen változók határozzák meg a különböző társas szituációkban a beszélők választását, és hogy a tegező vagy magázó forma hogyan válhat a beszédalkalmazkodás, a társadalmi távolság kifejezőjévé.

3.2.3.2. A beszélgetésekhez az adatközlőket a kérdőívek esetében is alkalmazott kvótaminta segítségével választottam ki. Az interjúk számának minimalizálása érdekében, a téma szempontjából releváns társadalmi változókat figyelembe vevő cellákba csak egy-egy adatközlő került (72). A beszélgetésekből származó adatokból ezért megbízható számszerű következtetéseket nem lehet levonni, alaposan felmérhető azonban ezzel a módszerrel a megszólítások szabályaival, szokásaival kapcsolatos hétköznapi tudásunk, illetve a különböző megszólítások választásához kapcsolódó stílusértéket és jelentést társító stratégiáink rendszere.

3.2.3.3. A feldolgozhatóság érdekében az interjúk tartalmát lejegyeztem, a rögzítésben azonban nem törekedtem az egyéb szociolingvisztikai interjúk lejegyzésében megszokott módon a hangzás megelevenítésére (vö. VARGA 1988: 5-21), ugyanis az interjúk adatai metanyelvi beszámolók, szubjektív nyelvi adatok, hangzó formájuk így a kutatás célkitűzése szempontjából irreleváns. A beszélgetéseket ezért a magyar helyesírásnak megfelelően rögzítettem, s az egyes helyzeteket és a hozzájuk tartozó nyelvi formákat ez alapján kódoltam. A dolgozat szövegében az egyes interjúkra a legfőbb társadalmi változókat (nem, életkor, lakóhelytípus, iskolai végzettség) jelölő kódok alapján hivatkozom (ld. 3. melléklet).

3.2.4. Ha a nyelvi viselkedésről aktív módszerekkel, kérdőívvel, interjúval gyűjtünk adatokat, akkor nem a valós állapotot, hanem az arról alkotott képet ismerjük meg, ezért ezeket a „tudatosan közölt nyelvi adatokat nem szabad kritikátlanul úgy tekintenünk, mint amelyek a nyelvi valóságot pontosan tükrözik” (KISS 1995: 31). Ezek az adatok az adatközlők feltételezett, nem pedig valóságos társas viselkedését jelenítik meg: „Teljesen más feladatot jelent annak meghatározása, hogy a lehetséges és helyénvaló megszólítási formákról beszámoló személyek beszámolóiban milyen implicit struktúrák rejlenek, mint annak tanulmányozása, hogy valóságos helyzetekben és valóságos alkalmakkor hogyan eszközölnék választásokat az emberek. Ennek a kétfajta vizsgálati típusnak a kritériumai és módszerei teljesen különböznek” (ERVIN-TRIPP 1997: 508).

3.2.4.1. A valós nyelvi viselkedésre vonatkozó nyelvi adatokhoz, elsősorban passzív adatgyűjtéssel, ún. beavatkozásmentes vizsgálatokkal juthatnánk hozzá. Passzív módszerekkel szerzett, nem tudatosan közölt nyelvi adatokra minden nyelvhasználati kutatás érvényességéhez szükség van, ezért kutatásom ideje alatt - PAULSTON eljárásához hasonlóan (1976: 359-86) - igyekeztem minél több viszonylattípust, helyzetet megfigyelni, megfigyeléseimet dokumentálni. Megfigyeléseket végeztem különböző hivatalokban, oktatási intézményekben, a szolgáltatások és a mindennapi kommunikáció színterein, különböző közéleti színtereken az aktív módszerrel szerzett adatok ellenőrzésére, igazolására, esetleg cáfolatára. A gyűjtés módszerei között reprezentativitásuk hiánya ellenére azért nagyon fontosak ezek a terepmunkára épülő megfigyelések, mert a közvetlen interakcióban megnyilvánuló magatartások, szerepek és kapcsolatok vizsgálatában általában ezek eredményezik a legmegbízhatóbb adatokat (vö. LOFLAND 1984: 71-92).

3.2.4.2. A megszólítások vizsgálatában hatékony módszernek számít a szépirodalmi művek szituációit vizsgáló tartalomelemzés is, mivel beavatkozás-mentes, passzív eljárás, ezáltal képes kiküszöbölni a reflektáltság problémáját, a megfigyelés ellentmondásait. A realiztikus szépirodalom nyelviségéből következtethetünk a valós nyelvhasználat sajátosságaira is, mivel „az író gyakran nem tesz mást - ebből a szempontból tekintve -, mint az ábrázolt kor, a beszélő vagy hallgató életkora, műveltsége, neme, a szituáció stb. szerint használja anyanyelve kódjait és alkódjait” (NYIRKOS 1981: 25).

A megszólításokat vizsgálva az irodalmi művek alapján a társas viszony és a szituáció egyértelműen rekonstruálható, a hozzájuk tartozó különböző nyelvi formák pedig dokumentálhatók. Követhető minták is vannak a megszólítások ilyen értékelésére: a BROWN és GILMAN nevéhez fűződő alapmunka is épít drámákból nyert adatokra (1975: 382-8), sőt egy későbbi kutatásukban az udvariassági nyelvhasználat teljességét vizsgálták négy Shakespeare-drámában (1989: 159-212); az orosz névmások egyik bemutatása pedig teljes egészében irodalmi művek: Gogol, Dosztojevszkij, Lermontov, Tolsztoj, Gorkij írásainak anyagára épül (FRIEDRICH 1972: 272-300).

Munkám során mégsem alkalmaztam a szépirodalmi művek elemzésének ezt a módszerét, a megfelelő szépirodalmi korpusz hiánya miatt. A nyelvhasználat sajátosságait, a megszólítási szokásrendszert ugyanis alapvetően realiztikus, valóságábrázolásra törekvő művek alapján lehetne megbízhatóan bemutatni, a magyar irodalom azonban „a hatvanas évektől folyamatosan távolodott a szimulatív, illetve a közvetlen valóságleképező modellektől, egyre inkább csökkentette a valóságanalóg beállítottságú, a szociológiai természetű referenciát kitüntető értésmódnak való kiszolgáltatottságát” (SZIRÁK 1994: 24). Kutatásom tárgya napjaink megszólítási rendszere, számot vetve az elmúlt évtizedben lejátszódott változásokkal is, azonban éppen a legújabb irodalom szociolingvisztikai dokumentumként való értelmezését egyes, a posztmodernre jellemzőnek tartott sajátosságok is megnehezítik: a szöveg areferencialitása és tárgyvesztése, a jelentés és értékpreferenciák viszonylagossá válása, a központi nézőpontot felváltó szétszórt nézőpontok, a nagy elbeszéléseket felváltó kis elbeszélések pluralitása. Az 1990-es évek szépirodalmában olyan szövegvilág született meg, amelyben a valóság művészi átformálásának módja és mértéke nem kedvez a szociológiai, és így a szociolingvisztikai értelmezésnek sem (vö. VERES 1979: 264).

3.2.5. A közvetett kommunikáció vizsgálta egészen más módszereket is megkövetelt. A kérdőív és az interjú erre vonatkozó adatain kívül a kutatás során 1998-tól folyamatosan gyűjtöttem és gyűjtettem a különböző írásos anyagokat, hivatalos leveleket, felszólításokat, felhívásokat, magánleveleket. Bár a mintavétel nem tekinthető reprezentatívnak, hiszen ezek az anyagok esetlegesen kerültek a vizsgálatba, az összegyűlt 240 hivatalos levél a megszólítások nagy változatosságát mutatta, sőt a legtipikusabb megszólítások révén nagyon sok visszatérő

adatot kaptam. A magánlevelek gyűjtése nem járt hasonló sikerrel, itt saját személyes tapasztalataimon kívül elsősorban azokra az adatokra tudtam támaszkodni, amelyeket egyes informátor szerepű adatközlők levelezésükből feljegyeztek, gyűjtöttek.

A felhívások, szórólapok, reklámok megszólításait is hasonló módon összegyűjtött anyagra építettem (120 darab). A reklámok esetében figyelemmel kísértem a rádiós és televíziós reklámokat is, hiszen azok az írásos formától eltérő megformáltságot mutatnak. A feldolgozásban azonban elsősorban a jobban dokumentálható írott reklámokat vettem figyelembe, mivel a tapasztalatok azt mutatták, hogy egy terméket ismertetve a reklám különböző műfajaiban általában ugyanazt a kapcsolattartási módot választják.

A hivatalos kommunikáció, a státuszjelölt helyzetek tanulmányozásában nagy segítségemre voltak az interneten elérhető források is, hiszen megtalálható az országgyűlés, megyei és városi közgyűlések jegyzőkönyve, sőt egyes hivatalos szervek levelezése is olvasható.

3.2.6. A magyar nyelvű adások összességét tekintve reprezentativitásra törekedve olyan rádió- és televízióműsorokat választottam ki, amelyek nem fikcióra épülnek, hanem a mindennapi valósággal kapcsolatban álló (vö. BUDA 1979: 200), beszélő és beszéltető jellegű műsorok (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 88). Az országos közvetítésű rádió- (Kossuth rádió; Petőfi rádió; Bartók rádió; Danubius rádió, Juventus rádió; Sláger rádió) és televíziócsatornák (Magyar Televízió 1, 2; Duna Televízió; RTL Klub; TV2; Magyar ATV; Satelit Televízió) ilyen jellegű adásait két megfigyelési szakaszban vizsgáltam, először 1999 márciusában és áprilisában, majd 2001 októberében és novemberében. A beszélő és beszéltető műsorok összességéről az adott időszakokban hetente listát készítve, a reprezentativitás követelményének megfelelően, véletlen mintavétellel minden huszadik műsort választottam ki, így összesen 107 beszélő és 119 beszéltető műsor került a vizsgálat anyagába. Az ezekben a műsorokban megvalósuló viszonylattípusokat a hozzájuk tartozó nyelvi formákkal együtt jegyeztem föl.

3.2.7. Az internet különböző kommunikációs csatornáin uralkodó megszólítási viszonyokat is a kapcsolatok tipizálása és a hozzájuk rendelhető megszólítási formák arányainak elemzése révén mutatom be. A beszélgetőcsatornák és honlapok nyelvi világának vizsgálatát véletlen mintavétellel végeztem. Az egyik legszélesebb gyűjtőkörű magyar honlapgyűjtemény listájáról (www.startlap.hu) minden huszadik gyűjtőoldalt, azon belül pedig minden negyvenedik elérhető honlapot vettem be a mintába. Így összesen 486 oldalt vontam a vizsgálatba. Az erről az oldalról elérhető csevegőcsatornák és fórumok közül szintén minden huszadikat kiválasztva, és az azok nyitólapjain meglévő lehetőségekből minden ötvenediket megvizsgálva szereztem adatokat e nyelvhasználati színterek nyelvi kapcsolattartási sajátosságairól. Bár ahhoz, hogy az internet világáról valóban reprezentatív mintát nyerhessünk, olyan összesítő listákra lenne szükség, amelyek az összes elérhető oldalt tartalmazzák, a kapott adatok arányait a magyar hálózati világ tekintetében a nagyszámú különböző adatforrás és a véletlen mintavétel szabályosságai miatt hitelesnek lehet tekinteni.

A beszélgetőcsatornák és honlapok tekintetében tehát széles körű adatok álltak rendelkezésemre, nehézségekbe ütközött azonban a személyre szóló elektronikus levelezés vizsgálata. Ezt a kapcsolattartási lehetőséget - a magánlevelezéshez hasonlóan - csak az interjúkból megismert tapasztalatok, személyes megfigyelések, illetve az interneten közzétett vélemények révén tudtam tanulmányozni.

3.2.8. Az adatgyűjtés egyes szakaszaiban részt vettek az egri Eszterházy Károly Főiskola magyar szakos hallgatói: elsősorban a kérdőívek kitöltésében és az interjúk lejegyzésében voltak segítségemre.

4. A megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek típusai és lehetséges funkciói

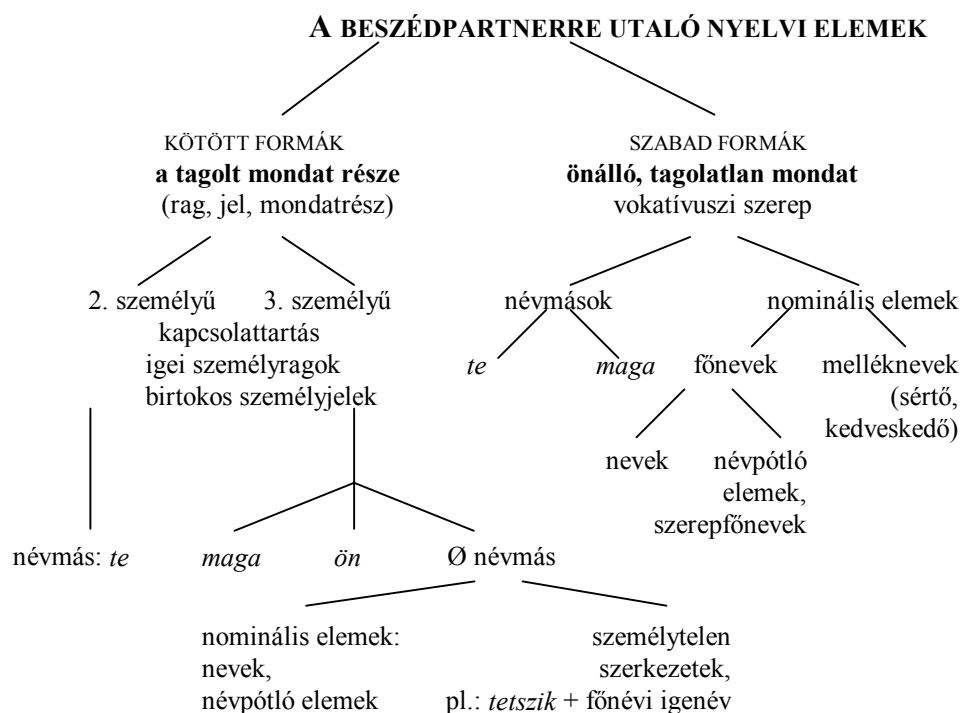
4.1. A közlés címzettjére utaló elemek típusai

A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek közé tartoznak egyrészt a vokatívuszi szerepű, önálló közlésegyiséget alkotó formák, másrészt pedig a mondategységeken belüli, a partnerre vonatkozó névmási és névszói elemek, illetve az azokkal egyeztetett igei személyragok és birtokos személyjelek.

Ennek a két, a közlés címzettjének megjelölésében elkülönülő alapvető típusnak az elhatárolására a magyar nyelvészetben több kísérlet is történt. LADÓ JÁNOS a megszólításon belül megkülönbözteti a személyfelhívást és a személyemlítést, az első típuson a vokatívuszt, a másodikon pedig „a beszédárs személyének mondaton belüli, mondatrész (legtöbbször alany vagy tárgy) formájában való megjelölését” értve (1959: 23). GUSZKOVA átvéve ezt a főosztást, az első típusról megállapítja, hogy mondatértékű, a másodikról pedig, hogy mondatrészszerépű (1981: 6), emellett azonban a személyragok és személyjelek beszédpartnerre utaló funkcióját is figyelembe veszi (1981: 12). FÜLEI-SZÁNTÓ összefoglalóan verbális érintésnek nevezi a beszédpartner megjelölésének minden formáját, majd ezen belül elkülöníti a nominális megszólításnak nevezett vokatívuszt, illetve a névmással és igeragozással jellemezhető kapcsolattartást, hangsúlyozva azt, hogy a második típus deiktikus jellegű (1994: 8). DEME a Nyelvi illetan új, csak az 1999-es kiadásban szereplő fejezetében közvetlen megszólítást és szólító formát különböztet meg, az elsőn a vokatívuszi elemeket, a másodikon pedig a szöveg közben elhangzó, a kapcsolat fenntartását szolgáló, a mondatba épülő névmási és névszói elemeket értve (1999: 334).

A vokatívuszi megszólítás elkülönítése és leírása tehát nagyjából egységes: önálló tagolatlan mondatot képez, általában főnevek és melléknevek kerülnek ilyen helyzetbe, de névmások is válhatnak önálló megszólítássá (*Te!*), és miként arra FÜLEI-SZÁNTÓ utal (1994: 9), szófajkombinációk is betölthetik ezt a szerepet (*Maga disznó!*).

A másik típus megnevezése és jellemzése azonban bonyolultabb feladat. A LADÓ által javasolt személyemlítés elnevezés azért nem tűnik megfelelőnek, mert ezt a kifejezést gyakran értelemszerűen nem a beszédpartner, hanem a harmadik személy említésére használják (BALÁZS 2001: 153-4), sőt a névtanban is a második és harmadik személy alapján különítik el a szólító- és említőneveket (ÖRDÖG 1973: 79). A nem vokatívuszi, de a beszédpartner személyét jelölő nyelvi elemek egy csoportba sorolása alapvetően azért problematikus, mert a mondatrészi szerepű nominális és pronominális elemeken kívül az igei személyragok és a birtokos személyjelek is egyértelműen utalnak a második személyre. FÜLEI-SZÁNTÓ jellemzése a nem vokatívuszi kapcsolattartásról pedig azért nem írja le pontosan ezt a kategóriát, mert ebben a helyzetben sem csak a névmások és az igeragozás jelölheti a beszédpartnert, hanem a harmadik személyű, nemtegező kapcsolattartásban nominális elemek is (*Ahogy már mondtam Józsi bácsinak*).

A két típus egyértelmű elhatárolásában igen termékeny lehet FRIEDERIKE BRAUN fogalomhasználat: ő ugyanis a megszólítás grammatikailag kötött és szabad formáit különíti el (1988: 12). A típusok közötti különbség alapvetően szintaktikai: a szabad formák a vokatívuszi megszólítások, amelyek tagolatlan teljes mondatot alkothatnak (vö. KUGLER 2000: 378), nincsenek bezárva egy szerkezetbe, önállóak; a kötött formák pedig a másik személyhez forduló közlés tagolt mondatainak a beszédpartnerre utaló elemei, vagyis a második személyre utaló névmási és névszói elemek szintaktikailag kötött előfordulásai, illetve az ezekkel az elemekkel egyeztetett igeragozás, személyjelezés. A két típus közötti grammatikai különbség hatással van használatukra is: a szintaktikailag kötött formák a beszédpartnerhez forduló közlés szinte elkerülhetetlen velejárói, a szintaktikailag szabad formák viszont, mivel önállóan, mondatértékben járulnak a közléshez, könnyebben elhagyhatók.

A kötött megszólításon belül több változatot megkülönböztető nyelvekben nincs lehetőség a beszédpartnerrel való kapcsolat társas minőségének nyelvi jelölésétől való tartózkodásra (ERVIN-TRIPP 1997: 522), csak a körülményes, személytelen szerkezetek adhatnak rá lehetőséget.

4.1.1. A kötött megszólítások grammatikai sajátosságai

A közlés címzettjének megjelölésére a grammatikai második személy kategóriája különült el (vö. MMNyR. I. 238). Akihez a közlés szól, azt lélektanilag mindenképpen második személynek tekintjük (vö. GUSZKOVA 1981: 13), a magyar nyelvben azonban a címzettet, címzetteket második és harmadik személy is jelölheti.

Második személyű kapcsolattartás esetén kötött formaként a *te* névmás és az azzal egyeztetett személyragok és személyjelek utalnak a címzettre. A harmadik személy használata viszont az egyeztetés sajátos esetét jelenti: az egyeztetést ugyanis az alany irányítja, sok közléshelyzetben azonban csupán annak harmadik személye egyértelmű, az viszont változhat, hogy milyen névmás, esetleg névszó kerül ebbe a szerepbe.

A beszédpartnerre utaló, harmadik személyű névmás napjaink nyelvhasználatában a *maga* és az *ön* lehet. Ezek mellett a *magácska*, a *kegyed* változatok is képesek betölteni ezt a szerepet, jelenlegi megszólítási rendszerünkben azonban nagyon korlátozott a használatuk. Harmadik személyben a beszédpartnerre utaló névmási elemek mindegyikének sajátos stílusértéke és használati köre van, ezek az elemek tehát azért különlegeseek a névmási rendszerben, mert a denotatív jelentés pontos körülhatárolhatatlansága ellenére létezik konnotatív jelentésük. A harmadik személyű kapcsolattartásban nemcsak névmások utalhatnak mondatrészként a beszédpartnerre, hanem - gyakran a névmások kerülését is célozva - főnevek, főnévi alaptagú szószerkezetek is. A vokatívuszi megszólításra alkalmas elemek többsége beépülhet a mondat szerkezetbe is: a beszédpartner ilyen megjelenítését SVENNUNG terminusával indirekt megszólításnak nevezhetjük (1958: 34). A magyar nyelvben a névelemet nem tartalmazó indirekt megszólítások előtt gyakran deiktikus szerepű határozott névelő áll: *A tanárnő is eljön velünk?* (vö. LADÓ 1959: 24).

A névszók és névmások használata nem minden, a beszédpartnerhez forduló közlésben kötelező: mivel az igerag egyértelműen megjelöli a személyt, egyes esetekben el lehet, sőt hangsúlytalan helyzetekben el is kell hagyni a névszói és névmási utalást. Vannak viszont a második személyre utalásnak egyrészt szintaktikailag, másrészt szövegtanilag kötött kötelező előfordulásai is, amelyek lehetetlenné teszik a névmási vagy névszói megszólítások elhagyását. Ilyen helyzetnek tekinthető például az, ha a beszédpartnerre utaló névszó vagy névmás kötött tárgyi vagy határozó bővítményként szerepel (például: *haragszom magára*), illetve ha a beszédpartnerre utaló elem hangsúlyos, vagyis a mondatban fókuszfunkcióba kerül (például: *öntől szerettem volna hallani, nem a feleségétől*). A második személyhez szóló, de harmadik személyű közlés állítmánya mellett pragmatikai okokból gyakrabban ki kell tenni az alanyt, mint második személyben, hogy a közlés irányultsága egyértelművé váljon.

4.1.2. A szabad megszólítások grammatikai és szemantikai sajátosságai

A kommunikációs partnerre önálló tagolatlan mondatként utalhatunk főnévvel, alkalmilag főnévi szerepben álló melléknévvvel és melléknévi igenévvvel, főnévi alaptagú jelzős és értelmezős szószerkezettel, személyes névmással és névmási alaptagú értelmezős szerkezettel (vö. MMNyR. II. 63-4). Ezek a tagolatlan mondatok állhatnak önmagukban, illetve összetett mondatok tagmondataiként is. Összetett mondatban a tagolt mondatok melletti szerepükön kívül tipikusnak tekinthető a különböző mondatsszókkal, így indulatszókkal (*Ó, kedvesem!*), akarati mondatsszókkal (*Hé, ember!*), interakciós mondatsszókkal (*Szervusz, Péter!*) való együtt járásuk (KELEMEN 1970: 111-2).

A szabad megszólításra alkalmas főnevek egy része személynév, a személynévek és a megszólítások kategóriája közötti viszony azonban problémákat vethet föl. A személynéveken belül meg szokták különböztetni a szólítónevek kategóriáját (vö. ÖRDÖG 1973: 79). Azonosító funkciója révén szinte minden személynév állhat megszólításként. Az általánosan megszólításként használt egyéb főnevek, főnévi szerepű elemek tekintetében viszont fölvetődhet a kérdés, hogy milyen kritériumok alapján tekinthetők tulajdonnévnek. HAJDÚ MIHÁLY szerint azok a nyelvi elemek tulajdonnévek, amelyek szöveggörnyezet nélkül is képesek az identifikálásra, a *tanár úr*, *kedvesem* és hasonló megszólítások pedig azért nem nevek, mert csak szöveggörnyezetben valósítják meg az egyeditést (1997: 475). Ez az elhatárolás azért problematikus, mert az identifikáló funkció mindig csak a használó közösség számára érvényes, és így kisebb közösségben alapvetően közszoói elemek is betölthetnek azonosító szerepet, ezért válhatnak például az *öcsi*, *hugi* becézett rokonsági terminusok igen gyakran névszerepűvé.

A megszólításban a tulajdonnevek, személynevek igen gyakran társjelölő szerepű főnevekkel egészülnek ki (*Szabó úr, Pista bácsi*).

A személyneveken kívül leggyakrabban különböző társadalmi szerepekre utaló főnevek állhatnak szabad megszólításként, ezeket FÜLEI-SZÁNTÓ szerepneveknek nevezte el (1994: 37). A megszólítások tipizálására tett kísérletekben ezeknek a társadalmi szerepeknek a jelentéseleseit próbálták meg osztályozni (vö. LADÓ 1959; Nyelvművelő Kézikönyv 1985), megkülönböztetve például életkorra, nemre, családi állapotra, foglalkozásra utaló megszólításokat. Ezek a szemantikai jellegű felosztások azért nem lehetnek kielégítők, mert egy-egy szólításra alkalmas nyelvi elem általában több ilyen jelentéselemet is tartalmaz, ráadásul a megszólítások a használat során sokszor elszakadnak eredeti szótári jelentésüktől, és szélesebb kör megszólítására válnak alkalmassá.

A szerepnevek között vannak kevésbé specifikusak, általános társjelölő szerepűek is (FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 28-9), amelyekben csak a megszólított nemére, esetleg korára utaló jelentéselem szerepel. A társjelölők egy része önmagában is állhat megszólításként (*uram, bácsi, elvtárs*), másik csoportjuk pedig csak tulajdonnévi vagy egyéb szerepre, rangra, foglalkozásra utaló elemmel együtt (*úr, asszony*). A speciálisabb szerepfőnevek is hasonlóan oszlanak meg: egy részük, például a rokonsági terminusok, önmagukban állva is alkalmasak a megszólításra, más részük, például a rangra, címre, foglalkozásra utaló elemek többsége pedig csak valamilyen általános társjelölővel kiegészülve.

A vokatívuszi megszólításként álló főnevek nagy része, a nevek és sőt gyakran a szerepnevek is becézhetők, mivel a megszólításoknak az azonosító funkciójukon kívül sokszor érzelmkifejező szerepük is van.

Szintaktikailag a nevek és szerepnevek is bővíthetnek jelzővel és értelmezővel egyaránt, tagolatlan, de szerkesztett mondatokat hozva létre.

A kicsinyítő képzőknek és az egyes szám első személyű birtokos személyjelnek nagyon lényeges szerepe van a megszólítások használatában, ugyanis azon kívül, hogy gyakran járulnak a főnévi megszólításokhoz, a legkülönbözőbb jelentésű mellékneveket tehetik alkalmilag főnévi szerepűvé, és ezáltal alkalmassá arra, hogy önálló szabad megszólítások lehessenek (*Rendetlenkém! Okoska! Egyetlenem!*).

Vokatívuszi szerepbe a névmások közül alapvetően csak a *te* és a *maga* kerülhet; az *ön* jelzővel bővítve (*Tisztelt Ön!*) előfordulhat (vö. GUSZKOVA 1981: 48), de szokatlan, a megszólítási rendszerben periférikus változatnak számít. A beszédpartnerre utaló névmások jelzővel való bővítése nem szokásos, lényeges szerepük van viszont a névmási alaptagú értelmezős szerkezeteknek. Az értelmező lehet egyrészt tulajdonnév (*Te, Péter!*), másrészt valamilyen minősítést kifejező főnév vagy melléknév. A névmási alaptagú értelmezős megszólítások (MMNyR II. 112) hangsúly- és szünetviszonyai sajátosak: a főnyomaték ugyanis az értelmezőre kerül, illetve az értelmezett szó és az értelmező között csak rövidebb szünetet tartunk (*Te szerencsétlen!*). E sajátosságok miatt ezt a szerkezetet GUSZKOVA a névmás alanyi és vokatívuszi szerepe közötti átmenetnek tartja (1981: 40). Az ilyen szerkezetű megszólítások mindig valamilyen értékítéletet fejeznek ki.

A beszédpartnerre utaló névszók és a megszólításra alkalmas akarati mondatszók funkcionális hasonlóságát jelzi, hogy a *hé!* megszólító mondatszó becéző képzős változatainak (*héka, hékám, hékás, hékásom*) a beszédpartner a denotátumaként értelmezhető, tehát eredeti alakjában nem, de képzett formájában - mivel ezáltal főnevesül - ez a mondatszó is utalhat a beszédpartnerre.

4.2. A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek lehetséges funkciói

A nyelvhasználat funkcionális szemléletű értelmezésében a kommunikációs partnernek lényeges szerepe van. BÜHLER különítette el elsőként az alapján a beszéd alapvető funkcióit, hogy a beszélő, a beszédpartner vagy pedig a közlés tárgya foglalja el a leglényegesebb helyet a kommunikációs folyamatban. Felfogása szerint, ha a közlésben a beszélő kerül előtérbe, akkor kifejező, ha a közlés tárgya, akkor ábrázoló, ha pedig a címzett, a beszédpartner, akkor elsősorban felhívó funkciót tölt be a megnyilatkozás (1934: 25-8). Erre az elméleti keretre építve SNELL (1950) egyes grammatikai kategóriákat megpróbált hozzákapcsolni a különböző funkciókhoz: az első személyű névmást és az indulatszókat a kifejező, a második személyű névmást és a felszólító módot a felhívó, a harmadik személyű névmást pedig az ábrázoló funkcióhoz, kísérletet téve ezzel arra, hogy feltárja a személyiség beszédbeli kifejeződésének nyelvi kódjait.

Ezt a szemléletet JAKOBSON átfogó funkcióelmélete tovább részletezte, a kommunikáció hat tényezőjét és ez alapján hat kommunikatív szerepet különböztetve meg. Ebben a kommunikációs modellben JAKOBSON a vokatívuszi megszólításokat a konatív, vagyis a címzettet hangsúlyozó funkció „legtisztább grammatikai kifejeződéseként” értelmezi (1969: 219). Emellett gyakran állhatnak a megszólítások a jakobsoni értelemben vett fatikus elemként, a kapcsolat fenntartására szolgáló eszközként is (vö. BALÁZS 1993: 40), sőt a magyar szakirodalom ezt a szerepüket hangsúlyozza leginkább (FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 8; BALÁZS 1998: 74; TOLCSVAI NAGY 2000: 62, 144-5).

A kommunikációs partner nyelvi megjelenítésének azonban ennél többféle értéke, összetettebb, árnyaltabb funkciója is lehet a közlésfolyamatban, és ezek a lehetséges szerepek összefüggenek a megszólítások nyelvtanilag elkülöníthető típusaival is.

A megszólításon belül megkülönböztetett alaptípusok - vagyis a szabad és kötött formák - különböző funkciókat tölthetnek be a kommunikációban. A vokatívusz elsősorban konatív funkciójú, hiszen odafigyelésre készíti a másikat, sőt a már elhangzott kérdés vagy felszólítás után egyértelműen felszólító szerepűvé válik (ilyen helyzet például a tanári kérdés után a tanuló néven szólítása). Fatikus szerepbe is kerülhetnek a vokatívuszi megszólítások, mivel „a kapcsolat fölvetelésében, fenntartásában, formálásában és lezárásában egyaránt fő szerepet kaphatnak” (BALÁZS 1993: 41). Véleményem szerint a fatikus szerep a közlést kísérő, többször ismétlődő, akár a mondategységbe ékelődő vokatívuszokban ismerhető fel legegyszerűbben, ugyanis a közlést megnyitva, illetve lezárva hangsúlyosabb a felhívó, a cselekvésre, odafigyelésre készítő funkció. A közlést előkészítő, a kapcsolatot megnyitó értéket JUHÁSZ JÓZSEF allokutív funkciónak nevezte, a vokatívuszi megszólítások egyik leggyakoribb szerepének tartva azt (1983: 153). A konatív és fatikus jellegnek a megszólításokban is tetten érhető szoros összefonódása BALÁZS JÁNOS szerint azzal magyarázható, hogy a fatikus funkció a konatív egyik sajátos változatának tekinthető (1985: 32-3).

Ezek a szerepek kívül megjelenhet a vokatívuszban az emotív funkció is: a becéző (*Petike!*), kedveskedő melléknevekkel bővített (*édes, drága kisfiam*), sőt a durva, sértő megszólításokban (*nyanya, mitugrász*), illetve az egyes szám első személyű birtokos személyjeles alakokban (*kedvesem*) is. KÁROLY SÁNDOR szerint érzelmi tartalomként óvás, féltés, türelmetlen elhárítás, kétségbeesett figyelmeztetés, kedveskedés, enyelgés, szemrehányás, korholás, együttérzés és szájalom is társulhat a megszólításokhoz (MMNyR. II. 63). Az általában a beszédpartnerre utaló elemek halmozásával járó becézgetésnek, illetve a beszédpartnert minősítő csúfolódásnak egyértelműen érzelmeket megjelenítő funkciója van. A különböző halmozott megszólításoknak, illetve a vokatívusz különböző bővített formáinak szinte mindig sértő vagy kedveskedő szerepet tulajdonítunk. Az érzelmkifejezés ilyen

eszközein kívül az adott helyzetben tipikusnak, elfogadottnak számító megszólítástól való eltérésnek is gyakran van expresszív, érzelemkifejező értéke.

A beszédpartner grammatikailag kötött megjelölése referenciális funkciójú lehet akkor, ha olyan tényállások rögzítésére vagy megkérdőjelezésére szolgál, amelyeknek a beszélgetőtárs is részese. A felszólításokban szereplő kötött formák alapvetően konatív szerepűek. A közlés kísérőjeként előforduló elemek is telítődhetnek emotív értékkel: például a tegező formáról magázóra történő váltás a beszélő érzelmi távolodását kifejezve ilyen funkciót tölt be. Az állandósult kapcsolattartó fordulatokban, köszönéspótlókban (pl. *Téged is látni errefelé?*) pedig a kötött formák is fatikus funkciójúvá válhatnak.

A jakobsoni kommunikációs funkciókat HYMES egy hetedikkel is kibővítette (1975: 110; 118-9): a színhelyre, jelenetre utaló kontextuális szereppel. Ez a tényező a megszólításokban is helyet kaphat, ugyanis egyes ún. státuszjelölt színterek, mint például bíróság, tanácsülés (vö. ERVIN-TRIPP 1997: 508) egyértelműen a rangot, címet jelölő, hivatalos és formális megnevezéseket követelnek meg, függetlenül a beszélgetőtársak viszonyától.

A vokatívuszi megszólítás önálló, adresszatív beszédaktusnak is tekinthető (vö. NYOMÁRKAY 1999: 145), bár FÜLEI-SZÁNTÓ szerint csupán a beszédaktus előkészítése (1994: 9). A személyfölvívó megszólítás ugyanis önálló mondategységként végrehajt egy cselekedetet, egy ún. indirekt beszédaktust: egyrészt jelzi, hogy szólni akarunk a partnerünkhöz, másrészt figyelemre, sőt akár cselekvésre szólítja fel a hallgatót.

A közlés címzettjére utaló névmási elemeknek pedig deiktikus, az adott helyzetre utaló szerepük is van. HALLIDAY és HASAN erre a jelenségre - a jelenlévő tárgy, személy névmási megnevezésére - az egzofora kifejezést használja (BEAUGRANDE-DRESSLER 2000: 217). Az egzofora egyes értelmezések szerint nem jár korreferenciával, „mivel nincs másik kifejezés a szövegben a szómáson kívül, amely ugyanarra a jeltárgyra vonatkozna” (BEAUGRANDE-DRESSLER 2000: 217), véleményem szerint azonban a második személyre utaló névmás korreferensnek tekinthető a beszédpartnernek a szövegben előforduló vokatívuszi szerepet betöltő vagy indirekt megszólításaként a mondatba épülő főnévi megnevezéseivel, sőt a megfelelő számú és személyű igei személyragokkal és birtokos személyjelekkel is. Vagyis ezek a névmások a szövegben egyszerre lehetnek deiktikusak és anaforikusak vagy kataforikusak, hiszen azon túl, hogy a helyzetre vonatkozva a címzett, „a befogadó kijelölésére szolgálnak” (BEAUGRANDE-DRESSLER 2000: 217), a közlés folyamatában ezáltal egy láncolat is kialakulhat a beszédpartnert megjelölő nyelvi elemekből.

A megszólítások kapcsolatjelző szerepe nem korlátozódik arra, hogy a kapcsolatfelvételre, a csatorna használhatóságának jelzésére és a kapcsolat lezárására szolgálhatnak (vö. GOFFMAN 1981: 144; BALÁZS 1993: 13), ugyanis a beszélgetőtársra történő utalások mindegyikének társadalmi helyzetjelölő értéke is van. A megszólítások információt hordoznak a kapcsolat minőségéről is: megmutatják a kommunikáló felek közötti viszonyt jellegét, a társadalmi távolságot. Elképzelhető tehát a deixis fogalmának tágabb értelmezése: mivel a megszólítások alapfunkciójukon kívül a társas viszonyt jellegére is rámutatnak, szociális deixisként is értékelhetők.

A kötött formák használatának meghatározott társadalmi alapértéke van: a tegező formák általában közelséget, szolidaritást, egyenrangú viszonyt, bizalmasságot, a magázó formák pedig távolságtartást, különrangú viszonyt, tiszteletet jeleznek (vö. BROWN-GILMAN 1975: 359-88). Ez az alapérték azonban egyes kommunikációs helyzetekben módosulhat, megváltozhat, egy-egy formának a szituációtól, a vele együtt használt más nyelvi elemektől, a megszólításnak a

párbeszédben előforduló szabad formáitól, egyéb udvariassági kifejezésektől függően különböző szerepe lehet.

A címzett megjelölésére szolgáló, grammatikailag harmadik személyű névmásoknak is van társas jelentése: a bizalmasság és a társadalmi rang tekintetében is eltérő kapcsolattípust jelöl ugyanis a *maga* és az *ön* névmások választása, illetve a névmási utalás kerülése is. A névmási utalás kerülése a harmadik személy mellett, ha ún. szerepfőnevek (például: *doktor úr*, *tanárnő*) ismételt használatával jár együtt, nehézkesebbé, de udvariasabbá, ha pedig keresztnévi, becenévi formákkal, akkor bizalmasabbá is teheti a közlést. A harmadik személyű kapcsolat-tartáson belül elkülönült társadalmi jelölő szerepe van a *tetszik* + főnévi igenévi formának is: fokozottabb tiszteletre, illetve a társadalmi, életkori távolság ellenére is érvényesülő bizalmasságra utal.

A szabad formák megmutathatják a társas kapcsolat minőségének további árnyalatait is. A vokatíviszi megszólítások a rokonsági viszonylatokat jelölő főnevek révén egyértelműen megvilágítják a kommunikáló felek közötti kapcsolat jellegét, más szerepfőnevek pedig a megszólított társadalmi rangját, státusát, foglalkozását. A keresztnévi és becenévi megszólítások általában az ismeretség bizalmasabb jellegét, szorosabb voltát jelzik.

A beszédpartnerre vonatkozó nyelvi elemek és megszólítások tehát alapvetően abban különböznek más nyelvi elemektől, hogy elsődleges jelentésük mellett mindig van szociális jelentésük, a társadalmi viszonyrendszerben elfoglalt helyre utaló funkciójuk is. Ez a helyzetjelölő szerep a vokatíviszi megszólításokban konatív, fatikus és emotív funkcióval, a megszólítás kötött előfordulásaiban pedig referenciális funkcióval is együtt járhat. A vokatívisz a közlés megnyitásával és többi szövegbeli előfordulásával is hangsúlyozottan felhívja a figyelmet a kapcsolat minőségére, a kötött formák pedig a közlés kísérőjeként folyamatossá teszik a szövegben a társas viszonylat jellegének jelölését.

A beszédpartnerrel való viszony jelöltségének mindenképpen meghatározó szerepe van a közlés funkciójában. Mutatja ezt az a tény is, hogy azokban a funkcionális szemléletű elméletekben is helyet kap ez a szempont, amelyek csak két szerepet különítenek el: LYONS deskriptív és szociális-expresszív (1977: 24-30), BROWN és YULE pedig tranzakciós és interakciós funkciónak (1983: 66-8) nevezik az annak alapján megkülönböztetett nyelvi funkciókat, hogy a beszélők a nyelvet elsősorban információk közlésére vagy pedig szociális kapcsolatok megteremtésére és fenntartására használják.

A megszólítások használatának legfőbb kommunikációs gondjai a társadalmi helyzetjelölő funkció folyamatos változásából és különböző megítéléseiből fakadnak, a funkciók összefonódása miatt azonban a közlés egészére, a megszólítás minden lehetséges szerepére kihatnak.

5. A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek változatai a közvetlen kommunikáció színterein

A társas érintkezés elsődleges formája a közvetlen, totális kommunikáció, amelynek során a partnerek személyes kontaktusban vannak egymással. Társas viszonylataink többsége közvetlen kommunikációs viszonyokon alapszik, így az egyén kapcsolathálójának meghatározó része feltérképezhető azáltal, hogy megvizsgáljuk, milyen közvetlen interakciókban vesz részt. Sorra véve ezért azokat a társadalmi helyzeteket, amelyekben az egyén közvetlen interakcióba léphet, a legtipikusabb viszonylatokban használt formák elemzése révén mutatom be a közvetlen, élőszóbeli kommunikációra jellemző megszólítási változatokat. Az átlagosnak tartható kapcsolathálóban előforduló formákról a kérdőívekben és interjúkban kapott nyelvi adatok, beszámolók, illetve megfigyeléseim alapján igyekszem képet adni.

A közvetlen kommunikáció színtereit, szituációtípusait nehéz egységes rendszerbe foglalni. A lehetséges szituációk egy részének karakterizálása csak tematikus megkülönböztetésük révén végezhető el (vö. HORÁNYI 1999: 72). Tematikus fölosztás segítségével igyekszem tehát megragadni a család, az iskola, a baráti viszonylatok, a munkahelyek, a lakókörnyezet és a különböző szolgáltatások szituációit.

Az így megkülönböztetett színterek tipológiáját azonban további tényezők is befolyásolhatják: a kommunikáció privát vagy nyilvános, személyes vagy személytelen, alkalmi vagy állandó jellege tovább strukturálhatja az egyes elkülönített színtereket. LABOV alapvetően a formális és informális nyelvhasználatot állította szembe, feltételezve, hogy a beszédhelyzet nyilvánosságának foka hatással van a beszélő nyelvi tudatosságára és ezáltal a nyelvhasználatra is (vö. KISS 1995: 69). Ezek a különbségek hathatnak a megszólítások választására is, a családi viszonylatokon belül például a privát-nyilvános szembenállás alapján „érthetők meg az olyan furcsaságok is, mint amikor a feleség férjét családi környezetben kívül is *apá*-nak, *édesem*-nek szólítja, vagy ha a feleség férjét a családon belül is *igazgató úr*-nak szólítja” (HORÁNYI 1999: 72). A nyelvhasználati színtereket e befolyásoló tényezők miatt a szociolingvisztikában az intim - személyes - társadalmi - közéleti skálán szokták elhelyezni (KISS 1995: 69). A tematikusan megkülönböztetett színterek mellett ezért külön tárgyalom a bizalmas, illetve a hivatalos és nyilvánosság előtti megszólításokat is.

A közvetlen interakciók megszólításformái jelentik az egész megszólítási rendszer alapját, ezért ezt a kommunikációs formát vizsgálom a legrészletesebben, a társas érintkezés többi megvalósulási lehetőségéről szólva pedig elsősorban az ettől eltérő elemek, sajátosságok, arányok bemutatására törekszem.

5.1. Megszólítások a családban

Az elsődleges nyelvi szocializáció legfőbb színtere, a család teremti meg az alapját, a mintáját a többi társas viszonylatnak, itt nyílik lehetőség ugyanis a hierarchikus szerepeknek, az alá-, fölé- és mellérendeltség alapformáinak, s ezáltal az ezeket megjelenítő nyelvi eszközöknek az elsajátítására is.

A legmeghatározóbb hatása a nyelvi szocializációban az együtt élő családmagnak van, a kiterjesztett család megszólítási szokásrendjét is érdemes azonban vizsgálni, mivel - még nagyon laza rokoni kapcsolatok esetén is - a család jelenti azt az elsődleges társas kapcsolathálót, amelynek az egyén részévé válik (vö. WARDHAUGH 1995: 112; 158).

Az európai társadalomra a 20. században a „zárt, otthonközpontú nukleáris család” (GIDDENS 1997: 382) modellje vált jellemzővé, amelyben a tagokat szoros szálak fűzik össze, és a család működésében az érzelmi individualizmus fontos szerepet játszik. A család funkciói és a családon belüli szerepek a 20. század második felében egész Európában ártértékelődtek. A családon belüli szerepviszonyok módosulása leginkább abban ragadható meg, hogy a pozicionális családmoddlt a családok egyre nagyobb hányadában a személyorientációjú családmoddll váltja fel, amelyben nem egyszerűen az egyének formális státusza és az ebből adódó hierarchia határozzák meg a viszonylatokat, hanem az egyéni sajátosságok, a személyiség is döntő tényezőnek számítanak. A személyorientációjú családokban a tagok nem státuszkövetelményekhez igazodnak, hanem maguk alakítják ki saját szerepeiket (vö. BERNSTEIN 1975: 410-1).

A családi viszonylatok ártértékelődése, a hierarchiára épülő pozicionális szereprendszer felbomlása a családban használt megszólítások átalakulásában is tetten érhető: egyrészt az általános tegező forma térnyerésében, másrészt pedig a rokonsági viszonylatokat jelölő szerepfőnevek használatának csökkenésében. A szűkebb családi környezet így napjainkban a nyelvi egyenrangúsodás miatt nem nyújt valódi, aktív lehetőséget a különböző nyelvi szerepek, viselkedésmódok elsajátítására, ezért nem alkalmas arra, hogy az egyén nyelvi felkészüljön azokra a viszonylatokra, amelyekben a hierarchia a meghatározó, azaz a család nem készít fel a társadalom státuszorientált szerepeire.

A rokonsági viszonyokon belül először az egyén legközelebbi, a szocializációban lényeges szerepet játszó viszonyait (szülő-gyermek; nagyszülő-unoka; testvérek), majd a közelebbi rokonság kapcsolatrendszerét (nagybácsi, nagynéni, unokahúg, unokaöcs, unokatestvér), ezt követően pedig a házasságkötés révén kibővülő család legszorosabb viszonylatainak megszólításait vizsgálom, végül kitérek a távolabbi rokoni kapcsolatok szerepére is.

5.1.1. A szülők megszólítása

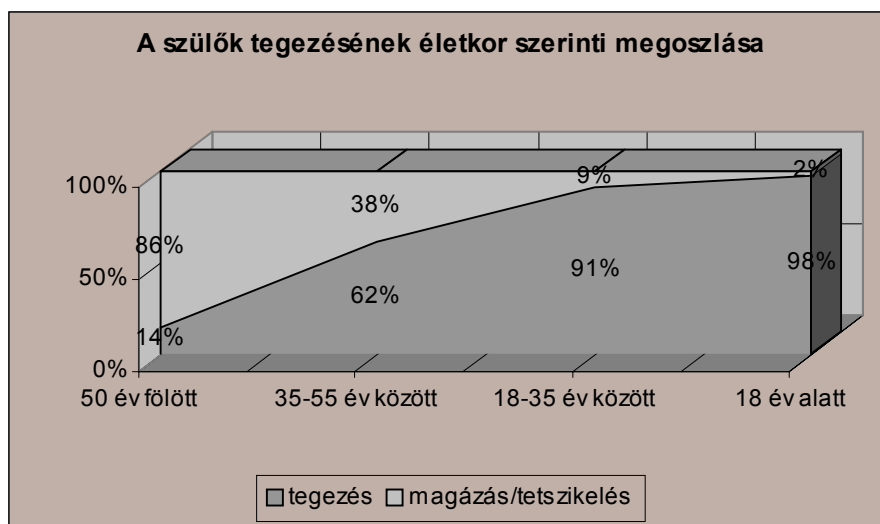
A szülő-gyermek viszonylat hierarchikus rendjét a nemtegező formák elkülönülése óta nyelviileg a kötött megszólítások, vagyis a személyhasználat aszimmetrikus jellege jelenítette meg. BROWN és GILMAN a megszólító névmások szemantikájának európai történetét vizsgálva megállapítják, hogy az egyén első tapasztalata a hatalomnak való alárendeltségről a szüleivel való viszony, s ezt az európai nyelvekben a nemtegező forma képes kifejezni (1975: 364). A magyar megszólítási rendszerben ennek a hierarchikus viszonylatnak a nyelvi jelölője a kapcsolattartás jellegének nem kölcsönös volta, a nem kölcsönös személyhasználat, a tegezésre felelő magázás, vagyis a „tegázódás” volt (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 66). A nemtegező formáknak kialakulásuk óta meghatározó szerepe volt a szülőkkel való kapcsolattartásban „a szülők iránt érzett tiszteletnek, a gyermeki engedelmességnek” a nyelvi kifejezőeszközeként (GUSZKOVA 1981: 27). A 20. század folyamán a gyermek szerepe a családban, sőt az egész társadalomban is felértékelődött. ARIÈS családészociológiai munkájában egyenesen azt mondja, hogy a modern családban a gyermek vált a legfontosabb értékke (1987: 306), ennek az ártértékelődésnek a hatása pedig a megszólításokban is érzékelhető.

A magyar társadalomban a tradicionális családmoddllhez rendelhető megszólítási szokások hagyományát jelzi, hogy a tegezés terjedéséről szólva CSATKAI ENDRE még 1954-ben is úgy látta, hogy a gyermek és szülő kapcsolata az a viszonylat, amelyben a „legnehezebb az útja a tegeződésnek” (1954: 188), bár azt már ő is érzékelte, hogy a városi családokban megjelent a nyelvi érintkezésnek ez a módja. Véleményével ellentétben napjainkra éppen ez a kapcsolat-típus lett az, amelyben az egész társadalomra érvényessé válva kiteljesedett a kölcsönös tegeződés normája.

A szülők megszólítását tudakoló kérdés mindkét kérdőívtípusomban szerepelt (I. kérdőív: 1,4; II. kérdőív 1,2,4), a megnyilatkozásokat alkottató kérdőívben azonban az esetek 43,2%-ában nem adtak meg az adatközlők nominális megszólítást, ezért a számszerű értékelésben a direkt kérdéseket tartalmazó sor adatait vettem figyelembe. Ebben a kérdőívben is két különböző kérdés vizsgálta a szülők megszólítását: egyrészt rákérdeztem arra, hogyan szólítja meg szüleit az adatközlő, másrészt arra, hogyan szólítják őt gyermekei. Mivel nem minden adatközlőnek van gyermeke, és a gyermekek korcsoportjai nehezebben ragadhatók meg, az adatközlők által használt formákat veszem figyelembe, a másik adatcsoport pedig az eredmények ellenőrzésére szolgál.

A megszólításnak a személyhasználatban megragadható kötöttsége a kérdőívek adatai szerint az életkor alapján a következőképpen alakul: az 55 év fölötti korcsoportban a szülők tegezése 13,66%-os, a 35-55 évesek körében fordul át ez az arányszám, itt már 62%, a 18-35 év közöttiekénél 91%, a 18 év alattiak körében pedig már elenyésző, szinte kimutathatatlan a magázó formák aránya (1. ábra):

1. ábra

A szülők tegezésére, illetve magázására leglátványosabban ható társadalmi tényező tehát az életkor, a változási folyamat feltárása érdekében ezért korcsoportonként is érdemes megvizsgálni a használt formát meghatározó további társadalmi változókat.

A tegeződés szokásának kezdeti időszakát szemlélve célszerűnek látszik a megkülönböztetett korcsoportok további felosztása, ugyanis ha az 55 év feletti csoportot tovább bontjuk, egyértelműen kiderül, hogy a 65 év feletti körében a magázás normája még szinte egyöntetű, az 55-65 év közötti korcsoportban kezd érzékelhetővé válni a változás megindulása (2. táblázat). Az ebbe a korcsoportba tartozó 144 adatközlő közül 139-től kaptam ebben a tekintetben értékelhető adatot (N = elemszám).

(A számadatok mellett a könnyebb értékelhetőség érdekében két tizedes jegyig kerekítve a százalékos adatokat is megadom, hogy jelezzék az arányokat).

A szülők tegezésének kialakulását vizsgálva fontos feltárni azt, hogy milyen társadalmi helyzetű csoportokból indult el ez a szokás, ezért az 55 év feletti korosztály adatainak lakóhelytípus és iskolai végzettség szerinti megoszlását is szükséges figyelembe venni.

A szülők tegezése az 55 év fölöttiek körében			
	Tegezés	Nemtegezés	
55-65 év között	17 20%	68 80%	85
65 év fölött	2 3,7%	52 96,3%	54
N=	19 13,66%	120 86,33%	139

2. táblázat

A vizsgálatban megkülönböztetett három lakóhelytípus alapján a következő arányok mutatkoznak az 55 év feletti korosztályban (3. táblázat):

A szülők tegezésének lakóhely szerinti megoszlása az 55 év fölötti korcsoportban			
	Tegezés	Nemtegezés	
Falu	1 2,22%	44 97,77%	45
Város	8 17,02%	39 82,98%	47
Nagyváros	10 21,27%	37 78,73%	47
N=	19 13,66%	102 86,33%	139

3. táblázat

Ezek a számok egyértelműen igazolják azt, hogy a szülők tegezésének szokása városi környezetből indult el, hiszen a városokban 21% fölött van a tegeződés aránya, az 5000 főnél kisebb lakosságú településeken élő adatközlők között viszont szinte kimutathatatlan ez a forma (2,22%).

A szülők tegezésének háttérében álló társadalmi változók közül érdemes lehet megvizsgálni az iskolai végzettséget is ahhoz, hogy egyértelműen meg lehessen jelölni azt a társadalmi csoportot, amelyből a családon belüli kapcsolattartási demokratizálódás folyamata megindult (4. táblázat).

A számarányok bizonyító értékkel jelzik azt, hogy a szűkebb családon belüli kölcsönös tegeződés szokása a magasabb iskolai végzettségűek körében jelent meg először, és ebben az időszakban a legkevésbé iskolázott csoportok körében még egyöntetű a szülőkkel való nemtegező érintkezés normája.

A szülők tegezésének iskolai végzettség szerinti megoszlása az 55 év fölötti korcsoportban			
	Tegezés	Nemtegezés	
Alapfok	0 0%	44 100%	44
Középfok	7 14,89%	40 85,11%	47
Felsőfok	12 25%	36 75%	48
N=	19 13,66%	120 86,33%	139

4. táblázat

A szülőkhöz fordulva használt nemtegező formákon belül további differenciálódás érzékelhető ebben a korcsoportban: egyaránt jelen vannak a magázó formák, illetve a tetszikelő szerkezetek. A *tetszik*-kel alkotott szerkezetek aránya azonban alacsony: összesen 9,16% a nemtegező formákon belül. Mivel nagyon kis számú adatról van szó (11 adat) nem lehet általános következtetéseket levonni arról, mely társadalmi csoportokra volt jellemző inkább a tetszikelés, azonban több adat származik városi és felsőfokú végzettségű adatközlőktől. A tetszikeléssel együtt használt nominális megszólítás egy eset kivételével mindig *anyu*, *apu*, illetve *anyuka*, *apuka*. Ezek a megszólítások a tetszikelésen kívül általában a szülők tegezésével járnak együtt, a magázó formák mellett előfordulási arányuk alig 2%, ugyanis magázás mellett elsősorban az *édesanyám*, *édesapám*, *édesanya*, *édesapa* megszólítások a meghatározók. A nyelvi változók ilyen szabályos együtt járása arra utal, hogy elkülönülő kapcsolattartási stílusokról van szó, amelyek közül a tetszikelő forma a bizalmasabb, ezért elképzelhető az is, hogy a szülők tetszikélése valóban hasonló társadalmi közegeből indult el, mint a kölcsönös tegeződés.

Néhány olyan adatközlő is előfordult ebben a korcsoportban (2,87%), aki nem azonos kapcsolattartási formát használ a szüleikhez fordulva, hanem édesanyját tetszikeli, édesapját viszont magázza. Ez az különbség összhangban van azzal az eredménnyel, hogy nőkhöz fordulva a nemtegezés változatain belül minden helyzetben nagyobb a tetszikelő formák gyakorisága.

A 35-55 év közötti korosztály mutatja a legváltozatosabb képet a szülőkkel való kapcsolattartásban: az ő nyelvi szocializációjuk időszakát tekinthetjük a normaváltás szakaszának, mikor a társadalmi változások az értékek átrendeződése révén hatással voltak a szűkebb családon belüli nyelvi viszonylatokra is. A korcsoportból kapott 142 értékelhető adat a következő arányokat mutatja (5. táblázat):

A szülők tegezésének lakóhely szerinti megoszlása a 35-55 év közötti korcsoportban			
	Tegezés	Nemtegezés	
Falu	22 45,83%	26 54,17%	48
Város	31 65,95%	16 34,05%	47
Nagyváros	36 76,59%	11 23,41%	47
N=	89 62,67%	53 37,33%	142

5. táblázat

A lakóhelytípus szerinti megoszlás jelzi azt, hogy már a faluban is megjelenik a szülők tegezésének szokása, azonban itt tartja magát legerőteljesebben a hagyományosabb forma.

Az iskolai végzettség is befolyásoló szerepű, a felsőfokú végzettségűek körében már szinte egyöntetű a kölcsönös tegeződés, az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében pedig még küzd egymással a régi és az új norma (6. táblázat):

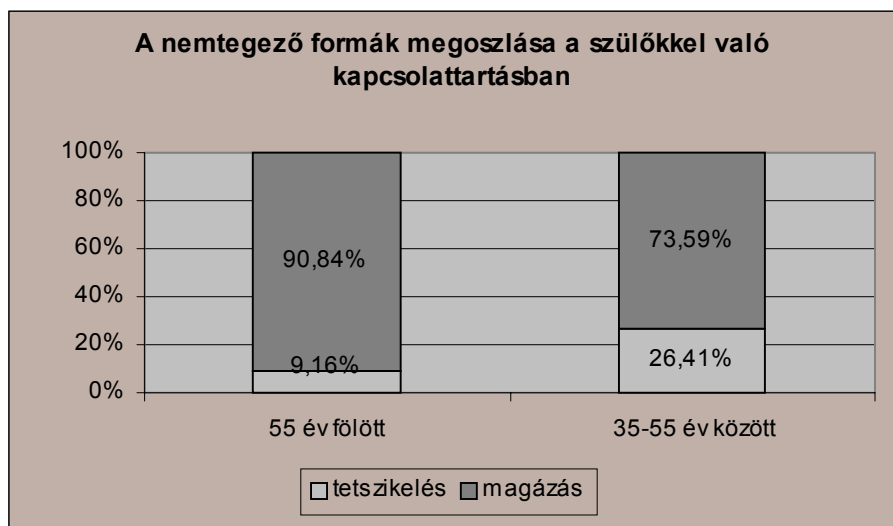
A szülők tegezésének iskolai végzettség szerinti megoszlása a 35-55 év fölötti korcsoportban			
	Tegezés	Nemtegezés	
Alapfok	17 36,95%	29 63,05%	46
Középfok	25 52,08%	23 47,92%	48
Felsőfok	47 97,94%	1 2,06%	48
N=	89 62,67%	53 37,33%	142

6. táblázat

A középkorúak körében felfedezhető egy olyan tendencia, hogy a két szülőhöz fordulva nem egyezik meg a megszólítás személye. A női adatközlők 5,6%-a, míg a férfi adatközlők 4,2%-a az édesanyját tegezve, az édesapját pedig magázva szólítja meg. Az eltérő kapcsolattartási mód jelzi a családon belüli hierarchia változásának folyamatát, az apa nyelvileg jelölt fölérendeltsége tovább marad meg. Nagyon kis arányban ugyan, de előfordul ennek a helyzetnek a fordítottja is: két férfi adatközlő, az édesanyját magázza, az édesapját viszont tegezi. Ez a helyzet, illetve az, hogy a lányok nagyobb arányban tegeznek édesanyjukat, az azonos nem bizalmasságot teremtő szerepére utal, amelynek szinte minden kapcsolattípusban szerepe van a megszólítások megválasztásában.

Ebben a korcsoportban a korábbi megszólítási szokásrend felbomlását a tegezés terjedésén kívül az is mutatja, hogy magázó formák mellett is megjelenik a korábban csak tegező, illetve tetszikelő viszonylatban megfigyelhető *anyu*, *apu*; *anyuka*, *apuka* megszólítás is, és a nemtegező formákon belül a korábbiakhoz képest nagymértékben megnő a tetszikelő formák aránya (2. ábra):

2. ábra

A 35 év alatti korosztályban már meghatározó a szülők tegezése, ezt tekinthetjük az egész társadalomra érvényes normának, hiszen a nemtegező formák aránya csupán 8,3%. A szüleiket magázók ebből a korcsoportból - egy adatközlő kivételével - falusi környezetben szocializálódtak, ami azt mutatja, hogy ebben a közegben maradt meg legtovább az aszimmetrikus kapcsolattartás hagyománya. A társadalmi mobilitást mutatja, hogy a szüleiket nem tegezők között minden

iskolázottsági fokról szerepelnek, ha viszont szülei foglalkozását, iskolázottságát vesszük figyelembe, a magázott szülők között nem találunk felsőfokú végzettségűeket (7. táblázat).

A legfiatalabb korosztályban a nemtegező kapcsolattartás teljes eltűnését tapasztalhatjuk, összesen 2 adatközlő számolt be ilyen formáról: az egyik 16 éves fiú adatközlőnek a szülei 60 év fölöttiek, és két jóval idősebb testvére van; a másik 12 éves fiú adatközlő, pedig a nevelő-anyját tetszik. A tegeződés általános érvényűvé váló szabályával szemben tehát már csak a szokatlanul nagy korkülönbség, illetve a nem vér szerinti családi kötelék kerülhet ellentmondásba.

A szülők magázásának és a szülők iskolai végzettségének összefüggése a 18-35 év közötti korcsoportban			
	Tegezés	Nemtegezés	
Alapfok	35 87,5%	5 12,5%	40
Középfok	62 89,85%	7 10,15%	69
Felsőfok	35 100%	0 0%	35
N=	132 91,66%	12 8,33%	144

7. táblázat

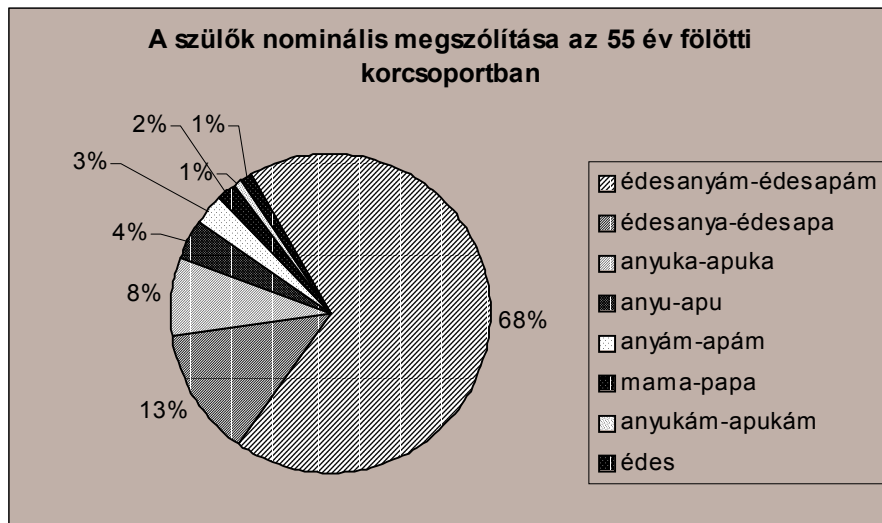
A szűkebb családon belüli tegeződés értelmezhető a család megváltozott funkciójának nyelvi jelölőjeként is. A modernizált társadalmakban ugyanis a társas viszonylatok nagy része a szerepre irányuló, ún. instrumentális kapcsolat, és a szűkebb család marad meg az egyetlen olyan kiscsoportnak, amelyben az egyén teljes személyiségevel vesz részt (vö. ANDORKA 1997: 358), ezért juthat a megszólítások választásában is nagyobb szerep a bizalomnak, mint a hierarchiának vagy a tiszteletnek. CSATKAI a 20. század közepén úgy vélte, hogy a tegeződés a szülők és gyermekek között német hatásra terjed (1954: 190), azonban a nemzetközi kutatások ismeretében azt mondhatjuk, hogy egy kisebb fáziseltolódásokkal egész Európában lejátszódó, a családi megszólításban a szolidaritást érvényre juttató folyamatról van szó (BROWN-GILMAN 1975: 366-73).

A szülők megszólítására használt nominális elemek körében nagyfokú változatosságot találunk, s a formák sokféleségében szintén az életkor alapján fedezhetők fel tipikus csoportok. A szülők megszólítására alkalmas elemeket párokban vizsgálom, mivel az adatközlők az esetek 96%-ában azonos típusú nyelvi elemet használtak a szülők megszólítására.

Az 55 év fölötti korosztályból származó adatok mutatják a legegységesebb képet, a megszólítások ugyanis összesen hétféle, mindig párban álló változatban fordulnak elő: *édesanyám-édesapám*; *édesanya-édesapa*; *anyu-apu*; *anyuka-apuka*; *anyukám-apukám*; *mama-papa*; *apám-anyám*, illetve szerepel még a mindkét szülő megszólítására alkalmazott *édes*. Ezek között a legmeghatározóbb az *édesanyám-édesapám* (3. ábra).

Az *édesanyám-édesapám* megszólítások látványos többsége összhangban van a nagyszüleink kiskorának nyelvi illetanáról született empirikus eredményekkel (BRAUCH 2001: 35, GELÉNNÉ 2001: 66, MARSOVSZKI 2001: 117, 126, SCHRIM 2001: 173). A választott megszólításra ebben a korosztályban hatással van a lakóhelytípus, a nyelvi szocializáció környezete, ugyanis az *anyuka-apuka*, *anyu-apu* formákat még csak városi környezetben találjuk meg (vö. BRAUCH 2001: 35; RÓNAKY 2001: 146, 149). Sőt az iskolai végzettség szerint is különbségek mutatkoznak, ugyanis az *anyuka-apuka* megszólítás az 55 év fölöttiek körében - LADÓ megfigyelésével összhangban (1959: 28) - elsősorban az értelmiségi családokban jelenik meg, az *édesanyám-édesapám* pedig a munkások és parasztok tipikus megszólítási formája.

3. ábra

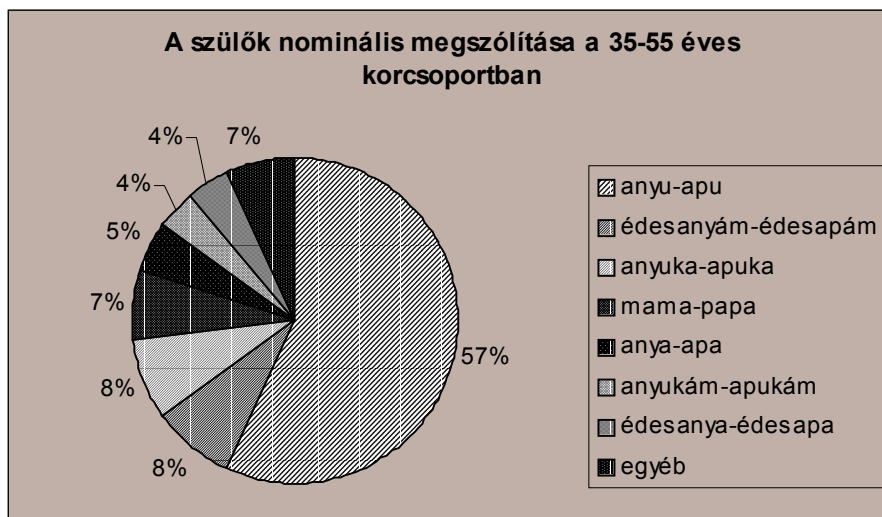
A 35-55 év közötti korosztály által használt megszólításokat számba véve erőteljes változási tendenciát érzékelhetünk: az *édesanyám-édesapám* dominanciája megszűnik, a legszélesebb körben használt megszólítás az *anyu-apu* lesz (4. ábra). Ez a változás a pozícióból adódó tisztelet gyengülésének nyelvi jelölőjeként is értelmezhető, hiszen az udvariassági nyelvhasználat egyik axiómájának tekinthető az, hogy minél hosszabb egy-egy formula, megszólítás, annál udvariasabb (MARTIN 1975: 353), másrészt a birtokos személyjel elmaradása miatt a személytelenség felé is mozdítja a közlést (vö. SZATHMÁRI 1986: 389).

Az arányok átrendeződésén kívül ebben a korosztályban megjelenik az *anya-apa* megszólítás is, a kisebb számban előforduló megszólítások között pedig a következők szerepelnek: *anyuci-apuci*, *édesanyu-édesapu*, *édesanyuka-édesapuka*, *anyám-apám*, *édesmama*, *édes*, *muter-fater*.

Az 55 év fölötti korosztályban a megszólítások az anyához és az apához fordulva általában párhuzamos formákat követtek, a középkorúak körében az adatközlők 6,25%-a nem az egymásnak megfelelő alakokat használta: *mama-apám*, *anyuka-apu*, *anyukám-apám*, *anyukám-apu*, *anyuci-apu*.

Ezekben a megszólításpárokból az anyát jelölő elem általában bizalmasabb stílusú, ez a jelenség párhuzamot mutat azzal, hogy ebben a korosztályban az adatközlők nagyobb hányada tegezi az édesanyját, mint az édesapját.

4. ábra

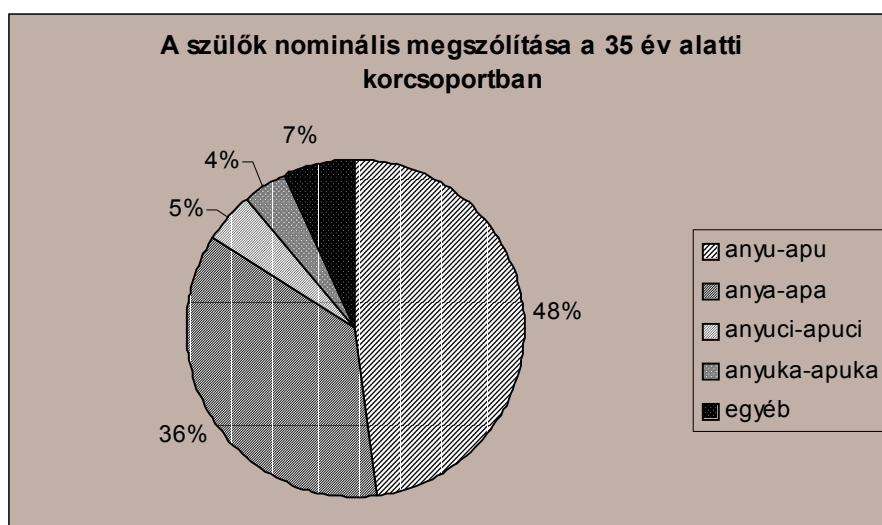

A legidősebb adatközlők körében korrelációt lehetett kimutatni a tegező vagy nemtegező kapcsolattartás, illetve a velük együtt használt nominális megszólítások között, a magázó forma ugyanis a legnagyobb valószínűséggel az *édesanyám-édesapám* megszólítással járt együtt, a tegező forma pedig az *anyu-apu*, *anyuka-apuka* elemekkel. A 35-55 év közötti korcsoportban azonban felbomlik ez a szabályosság: mindkét megszólítási mód járhat együtt tegezéssel és magázással is. A társadalmi átrendeződések, a falusi közösségek felbomlása, a migráció következtében megszűnik a nominális megszólítások egyértelmű településtípushoz kötöttsége is, a családi hagyomány révén a városban élőknel is megmaradhat az *édesanya-édesapa* forma, a leggyakrabban használt *anyu-apu* megszólítás pedig a falvakban is elkezd tért hódítani.

A kérdőíves módszerrel egy-egy viszonylatra az esetek többségében csak egy nyelvi adatot kaptam, holott a megszólítások vizsgálta rámutatott arra, hogy minél bizalmasabb egy kapcsolat, annál többféle, különböző verbális érintési mód fordulhat elő benne. Az interjúk és a személyes megfigyelések eredményei is azt támasztják alá, hogy a szülők megnevezésére több változatot is használhat egy-egy adatközlő, így ha a kérdőíven csak egy adatot ad meg, az valószínűsíthetően a legnagyobb gyakorisággal használt forma. A legidősebbek egyöntetűen egy-egy adatot adtak meg, a középkorúak között azonban már 9,02% több megszólítási formát is megadott, s ebből 7,6% csak az anya megszólítására jelölt meg több formát. Az egy viszonylaton belül használt változatok szintén az anyával való bizalmasabb kapcsolatot jelezhetik.

A 18-35 év közötti korosztály és a 18 év alattiak között a szülők megszólítását tekintve nem mutatkozik releváns eltérés, mindkét csoportban két meghatározó formát találunk: az *anyu-apu* és az *anya-apa* megszólítások teszik ki az adatok csaknem 90%-át. Az *anyu-apu* formák aránya látszólag csökken a két korosztályt összehasonlítva, ez azonban valószínűleg azzal magyarázható, hogy általában az *anya-apa* megszólítással felváltva használják, amint azt az interjúk és megfigyelések eredményei is jelzik. A kérdőív adatain belül is megfigyelhető, hogy azok az adatközlők, akik nemcsak egy formát adtak meg, gyakran mindkét változatot szerepeltették. Az *anyu-apu* megszólítások egyöntetű többségét jelzik a kisközösségben elvégzett terepmunkák eredményei is, KISS JENŐ (1993: 221) és SÁNDOR ANNA (1996: 311) kutatásában is ezek bizonyultak a leggyakoribb formáknak. Az *anya-apa* forma legtipikusabb megszólításként való előfordulásának aránya az idősebb korosztályhoz képest jelentősen megemelkedett. Az *anyuci-apuci*, *anyuka-apuka* formák aránya a két leggyakoribb megszólításnál jóval alacsonyabb, a többi változatot pedig csak néhány adatközlő adta meg (5. ábra).

5. ábra

A kisebb arányban előforduló formák: *anyám-apám, anyus-apus, ancus, api, anci-apci, ancsi-apcsi, édesanyám-édesapám, édi, mama-papa, papó, mami-papi, mamika-papika, mamci-papci, muter-fater, nyuci-puci, öreg, tatus*; három adatközlő esetében pedig keresztnévi megszólítás szerepelt.

A Nyelvi illetnban összegyűjtött lehetőségek közül egyáltalán nem szerepelt adataim között az *anyi, anyika, atyuska* forma, illetve az *apika* és az *atyus* is csak egyszer fordult elő a kérdőívek anyagában.

A legtipikusabban használt alapforma egységessége ellenére a legtöbb becéző formát a 35 év alatti adatközlők adták meg, vagyis ebben a korosztályban a látszólagos egység mellett a becézés egyeditő szerepe révén megjelenik a különbözőség igénye. A családi terminusok becézett formái a becézőnevekre jellemző képzésformák révén jöttek létre, az így létrejövő megszólítások illeszkednek a néven szólítás becéző formáinak alaki rendszerébe (vö. HAJDÚ 1974: 45).

A két szülő együttes elemmel való megszólítása az interjúk és megfigyelések eredményei szerint az élőszóbeli, közvetlen kommunikációban csak ünnepélyes, illetve tréfálkozó helyzetekben jellemző. Az írásos kommunikáció műfajaiban gyakoribb és általánosabb a *szüleim* összefoglaló jellegű megszólítás használata.

A szociolingvisztikai interjú során arra kértem az adatközlőket, hogy próbálják az összes megszólításra használt elemet összeszedni, az egy-egy szülő megszólítására megadott formák átlaga így 2,6 lett, jelezve azt, hogy ebben a közegeben egy-egy személyhez fordulva többféle, a hangulattól, beszédhelyzettől is függő verbális érintési mód is előfordulhat. A használt formák száma a legfiatalabbak körében a legmagasabb, ami a fiatalok nyelvhasználatának rugalmasságán és szinonimagazdagságán kívül a szülő-gyermek viszonylat egyre bizalmasabbá válásával is magyarázható. A bizalmasság erősödését jelzi az is, hogy a szülők becézésének jelenségéről az idősebb korosztályba tartozók köréből is vannak feljegyzések, ezek azonban csak az említésben, nem pedig a szólításban előforduló formák. RÓNAKY EDIT hatvan év fölötti adatközlői például *édesmi* < *édes mami*, illetve *zapuci* < *az apuci* elnevezéseket is használták, „de ezt csak szigorúan egymás között”, „a szülők nem hallhatták meg” (2001: 146).

Az interjúkban szereplő további becéző formák: *aci, ajszi, ajuszi, ancus-mancus, anya-banya, anyácska, anyóca, anyca, anyucicám, anyúl, anyusz, anyuszi>nyuszi, asszi, apóca, apusz, fater, faterkám, kis anya, mamszi, mamu, mamuli, mamus, mamóca, nagyfőnök*.

A becézgető formák jóval nagyobb része szolgál az anya, mint az apa megnevezésére, az anya és gyermeke közötti viszony bizalmasabb jellegéből adódóan.

Az *anyucicám, nyuszi* formáknak az anya megszólítására való használata azt bizonyítja, hogy a becézésben, kedveskedésben tipikusan használt metaforikus állatnevek rávetítődnek a rokonsági terminológia becézési rendszerére is.

A megszólítások családon belüli játékosságát, bizalmasságát tanúsítja az édesanyja megszólítására *nyuszi* formát használó fiatal nő beszámolója, amelyben elmondja, hogy a használat során az *anyuci* forma torzult, majd rövidült, s ez a hangalaki módosulás vezetett el az eltérő jelentésű formához. Majd a *nyuszi* megszólítás kölcsönössé vált az anya és lánya között, ezt a jelenséget a megszólítások visszhangszerűségével magyarázhatjuk (vö. FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 49), a bizalmas viszonylatokban, közléshelyzetekben ugyanis gyakran mindkét fél ugyanazt a formát használja.

A család mint szoros kapcsolathálózatú kiscsoport sajátos, önálló szlenget is teremthet (vö. KIS 1997: 247), amelyben a közösség tagjai érzelmileg motivált megszólításokkal folyamatosan újranevezik egymást. Ennek megfelelően a kérdőívekben és interjúkban a megszólításra használt változatok száma nagyon magas is lett. A legtöbb változatot megadó közép fokú végzettségű, fiatal városi nő az apa megszólítására 9, az anya megszólítására 7 lehetőséget adott meg. Az apa megszólításai: *apu, apusz, apci, apóka, api, aprics, fater, faterusz, faterusz házikusz*; az anya megszólításai: *anyu, anyusz, anyca, anyusz, aci, asszi, anyácska*. A változatok sokasága a viszonylat fokozott bizalmasságát mutatja.

Az interjúkban a családosi adatközlők túlnyomó többsége, 86,1%-a beszámolt arról, hogy gyermeke születése után saját szüleit a nagyszülőknek kijáró megszólítással kezdte el szólítani: *nagyi, nagymama, nagyapa, tata, mama, papa*. Az interakcióban gyakran részt vevő harmadik személy, a gyerek nézőpontjának beemelése a megszólításba több viszonylattípusban is általános jelenségnek számít: a gyermek születése után például gyakran az anyós és az após megszólítása is a nagyszülői szerepnek megfelelően módosul. A családi viszonylatokban az általam nézőpontváltó megszólításátvitelnek elnevezett jelenséget az angol nyelvben is megfigyelték (WARDHAUGH 1995: 243).

A családon belüli megszólításátvitelben általában a legfiatalabb családtag nézőpontja a meghatározó, előfordulhatnak azonban más típusú váltások is: egy fiatal, felsőfokú végzettségű adatközlő arról számolt be, hogy a felesége által használt megszólítási módot követve, tréfából gyakran ő is *Éva néni*-nek szólítja a saját édesanyját. Ebben a helyzetben nem a gyermek, hanem a családba újonnan érkező tag eltérő nézőpontja okoz váltást.

Az eredetüket tekintve a szülők megszólítására használt nyelvi elemek más viszonylattípusokban is előfordulhatnak, ennek egyik oka éppen a megszólítás-átvitel. A gyermek nézőpontjának érvényesülését jelzi, hogy a gyermekes adatközlők 64,3%-a számolt be arról az interjúban, hogy a házastársát bizonyos esetekben a szülőknek kijáró formával szólítja meg, sőt a kérdőívekben 5,2% a szülőszerepre utaló elemet adott meg legtipikusabb megszólításként.

A házastárs szüleinek megszólításában a gyerek nézőpontján kívül a házastársé is igen gyakran érvényesül, a teljes mintát tekintve 38,3%-os az *anyuka-apuka* megszólítás.

A szülők megszólítására használt elemek egy része családon kívüli viszonylatokra is áttevődhet. A gyermek nézőpontja, illetve a szülőszerep dominanciája jelenik meg azokban a helyzetekben is, amelyekben az óvónő, a tanár, az orvos szólítja meg így beszédpartnerét. Ezekben a helyzetekben az *anyuka-apuka* változatok a leggyakoribbak.

A rokonsági terminusok rendszerét vizsgálva SZÉPE GYÖRGY úgy látta, hogy „valószínűleg minden rokonsági elnevezésnek lehet nem rokonsági jellegű használata is” (1972: 183). Meglátását bizonyítja az is, hogy a szülői megszólítások nagy része a szerepviszonyoktól függetlenül is részt vehet a kapcsolatteremtésben, vagyis a megszólítás függetlenedhet eredeti jelentésétől, használatában a megszólításra való alkalmassága a dominánsabb (vö. BRAUN 1988: 259-61). A megszólítások ilyen kiterjesztése a magyar nyelvhasználat nem választékos stílusrétegeiben jellemző. Ezekre a formákra a kérdőívekben csak elszórt adatok vannak, mivel azok az adatközlők idealizált nyelvi viselkedését jelenítik meg, az interjúk és a megfigyelések azonban azt igazolják, hogy gyakran használt elemekről van szó. Ezek tanúsága szerint baráti, bizalmas viszonylatokban, sőt a szolgáltatások szabályozatlanabb színterein egyaránt előfordulhatnak. Ilyen színhely például a piac: az interjúkban a legtöbb adatközlő ezt tartotta a bizalmaskodó megszólítások legfőbb terepének. A bizalmas interakciókban lehetnek egyrészt a tréfa, másrészt pedig a veszekedés jelölői, más helyzetekben pedig a bizalmaskodás vagy sértés nyelvi eszközeivé válhatnak. A megszólítások stílusértékéről általánosságban is

megállapítható, hogy a bizalmas viszonylatokat kifejező nyelvi elemek, ha a valós szituáció, beszédhelyzet nélkülözi a bizalmasságot, egyértelműen sértővé, bántóvá válnak.

A szülők megszólítása és a családi kapcsolatok bizalmassága között az adatközlők Magyarországon is összefüggést feltételeznek fel, összhangban LAMBERT és TUCKER reakciótesztjének eredményeivel (1976: 50-2). Egy negyvenhárom éves férfi adatközlő szerint például: „*a tegeződéssel oldottabbá lehet tenni a hangulatot, és az esetleges problémákat is jobban meg lehet beszélni, ha a szülő figyelme nemcsak a tegeződésig terjed, hanem önálló személyiséggént kezeli gyermekét*” (F3nVF). Egy 23 éves nő adatközlő véleménye szerint pedig: „*szerintem, amikor tegeződik egy gyerek meg a szülőanyja, szerintem sokkal bensőségesebb kapcsolat tud kialakulni*” (N2FK).

A szülők megszólításának alakulása tehát a szülő-gyermek viszonylat bizalmasabbá válását jelzi, azt, hogy a szűkebb család szerepviszonyait már nem egyértelműen a hierarchia szabja meg. A szülő-gyermek viszonylatban a használt megszólítástól függetlenül a szülő a fölérendelt fél, ezért a gyermekek által használt formát alapvetően az ő elvárásai irányítják, vagyis a tegező formák általánossá válása azt is jelzi, hogy a szülő nem a hatalmat, hanem a szolidaritást kívánja hangsúlyozni (vö. BROWN-GILMAN 1975: 370).

5.1.2. A gyermekek megszólítása

A szülő-gyermek kapcsolat aszimmetrikus helyzetében a gyermek alárendeltsége a megszólításokban is kifejeződik. A gyermekekkel való kapcsolattartásban a tegező formákat általánosan tekinthetjük, magázásuk a különböző megfigyelések szerint csak a francia és orosz arisztokráciára volt jellemző a 19. és a 20. században (vö. FRIEDRICH 1976: 287). A magyar társadalom történetében is szinte egyöntetűen tekinthetjük a gyermekek tegezését, kivételt jelent az a 19-20. század fordulóján a magasabb társadalmi helyzetű családokban megfigyelt szokás, hogy idegenek jelenlétében a szülők magázták a felsőbb osztályokba járó gyerekeiket (GUSKOVA 1981: 28).

A mai magyar nyelvhasználatra is a tegező forma homogén normája jellemző ebben a viszonylatban, a gyerekek megszólításának változatai elsősorban a nominális formákban figyelhetők meg. A használt nominális elemekről a direkt kérdéseket felhasználó kérdőív alapján kaphatunk képet. Az összevethetőség érdekében itt azokat az adatokat dolgoztam fel, amelyeket az adatközlők megszólítására használnak a szülei. Az így megfigyelt 1152 viszonylatból 1089-re vonatkozó adatok bizonyultak értékelhetőnek, növeli azonban az adatok számát, hogy az esetek 20,5%-ában az adatközlők több lehetőséget adtak meg (1326 adat).

A több megszólítási változat megjelölése abból adódik, hogy általában minél bizalmasabb egy-egy kapcsolat, annál többféle megszólítás használható a partner megnevezésére, ráadásul az aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt fél általában többféle megszólítási módot használ. A megszólításra használt formák ezért az összes kapcsolattípust figyelembe véve, a gyermekek, a testvérek, a barátok viszonylatában mutatják a legnagyobb változatosságot; ezek azok a viszonylatok, amelyekben a megszólítások szinte teljes repertoárja megnyilvánulhat. Ezt a változatosságot mutatja az is, hogy néhány adatközlő a gyermek megszólítását tudakoló kérdésre a „*mindig másképp*” választ adta. A sokféleség nem ragadható meg azonban a kérdőívekben előforduló adatok alapján, ugyanis ott a legtipikusabban leggyakrabban előforduló formák szerepelnek, s a különböző játékos, érzelemkifejező, minősítő formák nem. Ezért ezek értékeléséhez az interjúk és megfigyelések eredményeit is felhasználtam.

A kérdőívek adatai viszont lehetőséget nyújtanak arra, hogy a legtipikusabban használt formákat és a választásukat befolyásoló társadalmi tényezőket feltárjuk. A leggyakrabban

használt nyelvi elemek: *keresztnev*, *becézett keresztnév*, *becenév*, *név + birtokos személyjel*, *lányom*, *fiam*, *kislányom*, *kisfiam*. A *név + személyjel* kategóriájába a bármilyen névtípust, névelemet és birtokos személyjelet tartalmazó megszólításokat beszámítottam. Előzetes feltételezéseim és megfigyeléseim szerint a nominális megszólítás választására a megszólító és a megszólított nemének egyaránt hatása van, ezért az adatokat először egy nemek szerinti keresztábra segítségével osztályoztam (8. táblázat).

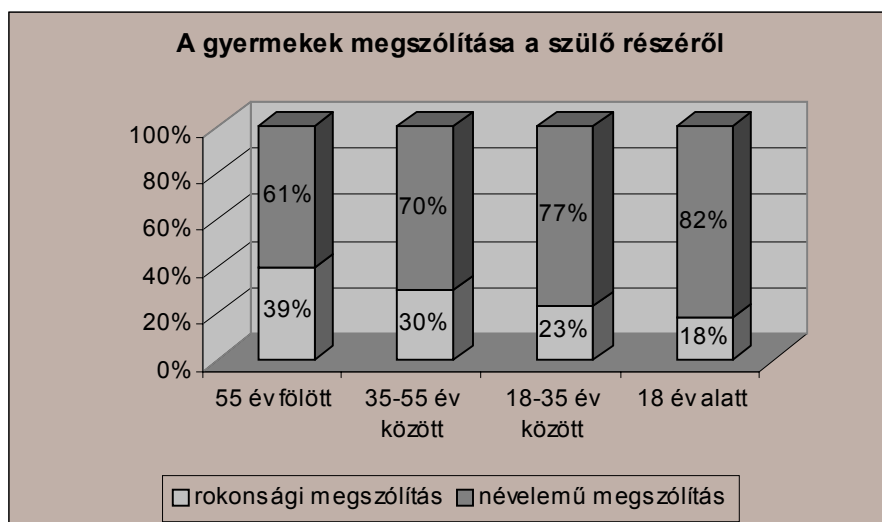
Az összesített adatok azt mutatják, hogy a leggyakrabban használt megszólítás nemektől függetlenül a keresztnév becézett formája. A nemek szerinti megoszlást tekintve a legfeltűnőbb különbség az, hogy a férfiak szinte egyáltalán nem élnek a *név + személyjel* megszólítási lehetőséggel. A rokonsági terminusok közül pedig a *fiam*, *lányom* formákat nagyobb számban használják, mint a nők, akik viszont a *kisfiam*, *kislányom* összetételeket használják gyakrabban. Az apák nyelvhasználatára tehát kevésbé jellemző a becéztető, a kedveskedő elemeket halmozó megszólításhasználat. Lányokhoz fordulva néhány százalékkal több becéző formát találunk, mint a fiúk esetében, összhangban BÍRÓ Ferenc megfigyeléseivel, aki a gyerekek névelemű megszólításait vizsgálta 10-14 év közötti adatközlőktől gyűjtve kérdőívvel adatokat (1999: 448). Ezek az adatok nem jelzik azonban azt a KISS JENŐ által megfigyelt jelenséget, hogy Mihályiban a lányokat nagyobb gyakorisággal szólítják rokonsági terminussal (*lányom*, *kislányom*), mint a fiúkat (1993: 222).

A gyerekek megszólítása nemek szerint				
		A fiúk megszólítása	A lányok megszólítása	
<i>Keresztnév</i>	Apa	66	42	190
	Anya	51	28	14,3%
<i>Becézett keresztnév</i>	Apa	133	145	569
	Anya	137	154	42,9%
<i>Becenév</i>	Apa	14	10	85
	Anya	26	35	6,4%
<i>Név + személyjel</i>	Apa	3	6	122
	Anya	44	69	9,2%
<i>Fiam</i>	Apa	62	-	96
	Anya	34	-	7,2%
<i>Lányom</i>	Apa	-	57	97
	Anya	-	40	7,3%
<i>Kisfiam</i>	Apa	33	-	87
	Anya	54	-	6,5%
<i>Kislányom</i>	Apa	-	37	83
	Anya	-	46	6,2%
N=		657	669	1326

8. táblázat

A névelemeket tartalmazó megszólítások aránya 72,8%, míg a rokonsági terminológiára épülőké csak 27,2%, ráadásul a fiatalabb korosztályok felé haladva fokozatosan csökken a rokonsági terminust a viszonylaton belül a leggyakoribb formaként megjelölők aránya (6. ábra). A rokonsági terminusra épülő megszólítások arányának látszólagos csökkenése ellenére - az interjúk és megfigyelések tanúsága alapján - azt mondhatjuk, hogy ezek ma is gyakori formák. A változás leginkább abban ragadható meg, hogy a rokonsági terminusok korábban nagyobb arányban szerepeltek semleges, a leggyakrabban használt formaként, napjainkban elsősorban érzelmileg telített helyzetekben fordulnak elő, a leggyakrabban használt és ezáltal semleges stílusértékű változat szerepét a becézett keresztnévi forma vette át.

6. ábra

A névelemet és a rokonsági terminust kombináló megszólítások (*Peti fiam, Kati lányom*) összesen hét adatközlőnél szerepeltek, az interjúk azonban arra utalnak, hogy ritkább formaként ez is széles rétegekben használt változat.

A szintén a rokoni viszonylatra utaló *gyerekem, gyermekem* megszólítások a kérdőívben nagyon kis arányban fordultak elő, viszont az interjú során az adatközlők többsége megemlítette, mint ritkábban használt formát. Az interjúk és beszámolók alapján a személyjeles és becéző formákhoz gyakran kapcsolódnak jelzőként vagy értelmezőként az *édes, drága, kicsi*, ritkábban pedig a *pici* mellénevek is.

A gyermekek verbális érintéseként az érzelmileg motivált megszólítások sokasága szerepelhet, ebben a viszonylatban nagyon sokféle nyelvi elem utalhat a közlés címzettjére. A leggyakoribb becéző formák, amelyeket az interjúkban az adatközlők legalább 30%-a megemlített, a következők: *angyalkám, arany bogaram, arany virágom, bogaram, bogárkám, csibém, csillagom, csillagbogaram, édes csillagom, kicsikém, tündérkém*. Ezeknek a gyakran előforduló formáknak az eredeti szerepe a kedveskedés, a simogató érintés (vö. FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 46), azonban érzelemtifejező szerepük az ellentétébe is fordulhat, így gyakran az ingerült társalgást is kísérhetik. Az értékváltás jelenségét szemléltetheti, hogy a becéző és személyjelezett *fiacskám* változat az interjúalanyok 87%-a szerint csak a szidás, figyelmeztetés kísérőjeként fordulhat elő.

Ritkábban előforduló, speciálisabb, a kedveskedésre szolgáló formák: *angyalbögyörőm, babuka, babuska, babácska, cincula, cicuska, csemete, csipetke, csipetkém, duduska, elsőszülöttem, életkém, emberke, husom(!), kicsinyem, kölykőm, nyuszika, nyuszóka, mókuska, mókuskám, pöttömke, picuri, pirinyóm, prűntyőke, tökmag, tündérbögyörőm*.

Előfordulnak hosszabb, szerkezetes vokatívuszok is, ezek azonban a szülő-gyermek viszonylaton belül ritkák, ezért mindig érzelmi színezetűek: *egy szem magzatom, életem értelme*.

A kedveskedő becéző formák változatait inkább a nők használják, ha az apa becézi gyermekét, akkor általában egy becéző formához ragaszkodik.

A kedveskedésre általánosan használt elemeken kívül a mindennapi érintkezésben ritkábban előforduló, minősítő megszólítások sokasága is jellemzi a gyermekkel való kapcsolattartást. Ezek a megszólítások általában valamilyen tulajdonságot emelnek szólító szerepbe: *álumszuszék, héitalvó, lustaság, kakamatyi, rosszság, rosszcsont*. Az ilyen minősítő megszólítások önmagukban is kerülhetnek vokatívuszi szerepbe, más tulajdonságok kifejezése pedig csak

értékítéletet kifejező, értelmezős szerkezetben fordulhatnak elő: *te szégyentelen, te naplopó, te kis csavargó, te matekzseni, te kis gazember, te kis széltoló* (vö. GUSZKOVA 1981: 40). Ebben a szerkezetben szinte bármilyen jelentésű elem előfordulhat a gyermek megszólítására sértő vagy kedveskedő szerepben egyaránt.

Az általánosan használt formától való eltérés a szülő-gyermek viszonylatban gyakori, viszont mindig érzelembetűző hatású. Mivel napjainkban a becézett keresztnévi megszólítás a leggyakoribb, sok esetben a keresztnév nem becézett változata és a rokonsági terminusok kerülnek ilyen szerepbe. Egy általában különböző becézéseket használó édesanya például elmondta, hogy ha gyermekei keresztnévét használja, akkor azok már tudják, hogy szidás, dorgálás következik (N2VK).

A gyermekek megszólításában a megszólításátvitelnek is lehet érzelembetűző szerepe. A tipikusan más viszonylatokban használt megszólítások, például: *fiatalúr, művész, kisasszony, hercegnő* általában figyelmeztetésre szolgálnak. Egy 37 éves édesanya például elmondta, hogy ha mérges, lányait *kisasszony*-nak, *hercegnő*-nek szólítja (N3kVF).

A gyermekek megszólítására használt változatok sokasága között helyet kap a teljes néven való szólítás is. A vezetéknev és keresztnév együttes használata csökkenti a bizalmasságot, ezért ennek a megszólítási módnak mindig figyelmeztető szerepe van (vö. WARDHAUGH 1995: 241).

A kérdőívekben csupán 6 adat utalt a gyerekek nézőpontváltó megnevezésére, az interjúkban azonban többen beszámoltak arról, hogy a nagyobb gyerek nézőpontját érvényesítve *öcsi*-nek, *hugi*-nak is szólítják gyermeküket. Ez a két becéző rokonsági terminus egyébként az egész család nézőpontját meghatározhatja, gyakran névszerepűvé válik, és a család minden tagja, sőt esetleg a család bizalmasabb baráti köre is használhatja megszólításként.

A gyermekek megszólítására összegyűjtött elemek átlaga az interjúkban 6,8, tehát több mint a kétszerese annak (2,6), mint a szülők megszólításának lehetőségei. Ezek az adatok is bizonyítják azt az általánosnak tűnő szabályszerűséget, hogy az aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt fél többféle elemet használhat partnere megnevezésére.

A több gyerek együttes megszólítására alkalmas elemek körében is nagy változatosságot találunk: *apróságok, babácskák, csemeték, gyerekek, kedveseim, kedveskéim, kicsinyeim, lurkók, pupák, srácok, skacok*. Tréfásan a *fiatalok, kiskorúak, utódok* elemek is állhatnak megszólító szerepben. A minősítő vokatívuszok nagy része is alkalmazható többes számban. Az adatközlők elmondása szerint több gyerek megszólítása személyjeles formában elsősorban ünnepélyes alkalmakkor, nagyobb bejelentések előtt történhet, illetve írásos érintkezésben fordul elő: *gyerekeim, gyermekeim, fiaim, lányaim*. A *fiúk, lányok* megszólítás is alkalmas a gyerekek megszólítására, azonban helyzetük speciális, ugyanis a család összes nőnemű, illetve hímnemű tagjára utalhatnak, vagyis egyes helyzetekben az anyát, illetve az apát is jelölhetik.

A *fiam, lányom, kisfiam, kislányom* megszólítások a család minden idősebb generációjába tartozó tagja által használatosak, a nagyszülők pedig a szülőknél nagyobb gyakorisággal használják. Az átvitel itt nagyon széles körűvé is válhat, hiszen pusztán a kor alapján gyermekekhez fordulva minden felnőtt használhatja ezeket, bár ebben a használatában gyakran lekezelő hangulatúvá válnak. A *fiam, fiacskám* formát ráadásul lányok megszólítására is használják, ezáltal a közlést távolságtartóvá, esetleg durvává, sértővé téve.

A megszólításnak a jelentéstől elszakadó kiterjesztése révén a *fiam, fiacskám* megszólításokat házastársak is alkalmazzák (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 391), bár erre utaló adat a kérdőívekben összesen egy szerepelt. Az adatközlőknek a valós és vélt nyelvi viselkedése

közötti szakadékot jelzi, hogy az interjúk során 83% utalt rá, hogy ismeri ezt a megszólítási szokást, azonban csupán négyen számoltak be arról, hogy ők maguk is használnák.

A megszólításátvitelhez hasonló módon tréfából, iróniából előfordulhat a gyerekek magázása is. A magázódást mint játékos kapcsolattartási formát, amely mintegy „időzjelbe teszi a társalgást” (F2nVF) az interjúalanyok 37% említette meg, 9% pedig arról is beszámolt, hogy ez a tréfálkozó kommunikáció szülők és gyermekek között is létrejöhet.

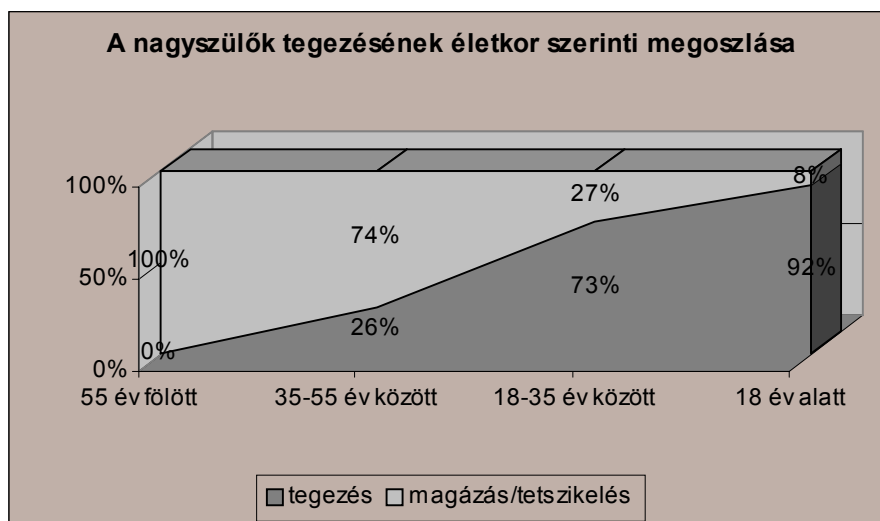
A gyermekek megszólításában tehát a nyelvi elemek igen széles repertoárja vesz részt: a keresztnévi, becézett keresztnévi megszólítások a semleges értékű felhívás eszközei, a különböző becéző, névszói, minősítő megszólítások pedig az érzelmek és indulatok teljes skálájának megjelenítésére is képesek lehetnek.

5.1.3. A nagyszülők és dédszülők megszólítása

A nagyszülők tegezésének, tetszikelésnek, magázásának arányait vizsgálva az indirekt, megnyilatkozásokat alkottató kérdőív adatait vettem figyelembe (913 adat), mivel a direkt kérdések megválaszolása során az adatközlők nem mindig különítették el egymástól a nemtegező kapcsolattartás változatait, viszont a teljes megnyilatkozásokból kiderülhet, hogy melyik változatot használták. A nominális megszólítások értékelésében a direkt kérdéseket tartalmazó kérdéssor adatait vettem figyelembe, mivel a másik kérdőívben az adatközlők igen magas arányban (52%) nem használtak nominális megszólítási formákat. A második kérdőívben mind a négy nagyszülő nominális megszólítására rákérdeztem, ez összesen 2304 (576×4) adatot jelentene, ezt azonban 19%-kal csökkenteni az adatközlők születésekor már nem élő nagyszülők száma, így 1867 feldolgozható adatot kaptam.

Minden vizsgálati módszer eredményei egyértelműen jelzik, hogy a tegeződés egyre szélesebb körűvé válásának folyamata a nagyszülőkkel való kapcsolattartásra is kiterjedt. A megkülönböztetett korcsoportok alapján nyomon követhetjük az elterjedés időszakait.

7. ábra

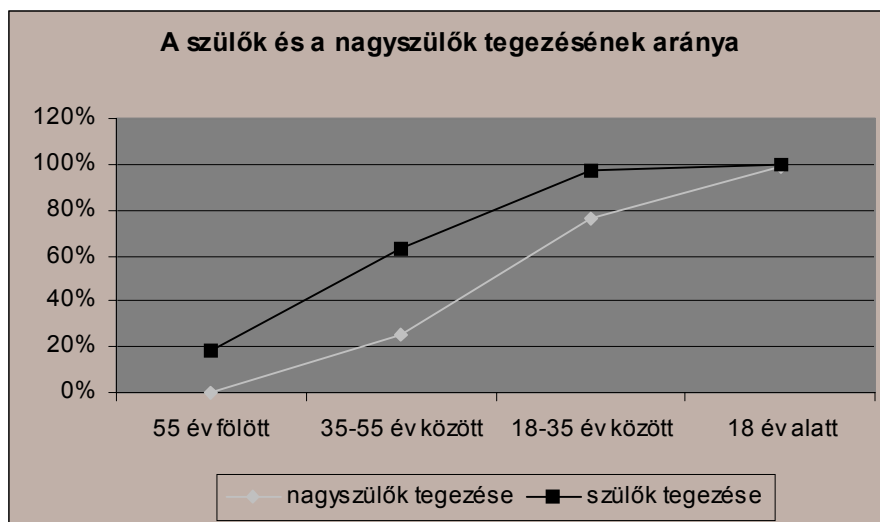

A nagyszülők tegező megszólításának szokása természetesen később alakult ki, a nagyobb életkori különbségből adódó társadalmi távolság miatt, mint a szülőké. A szülők tegezésének általánossá válása azonban előkészítő szerepű volt, megkönnyítette azt, hogy a szolidárisabb forma ebben a viszonylatban is tért hódítson. Az 55 év fölötti korosztályban még megbontatlannak látszik a harmadik személyű kapcsolattartás normája, a 35-55 év közötti korcsoportban

a tegező formák már a társadalom egynegyedére jellemzők. Majd ugrásszerű növekedés következik, hiszen a 18-35 év közöttieknek már csaknem a háromnegyede tegezi nagyszüleit, a legfiatalabbak körében pedig már 93% a tegező formák aránya (7. ábra).

A nagyszülők tegezése követi a szülők tegezésének terjedését, az ütembeli különbségeket látványosan mutathatja a terjedés arányait jelző függvények egymásra vetítése (8. ábra):

8. ábra

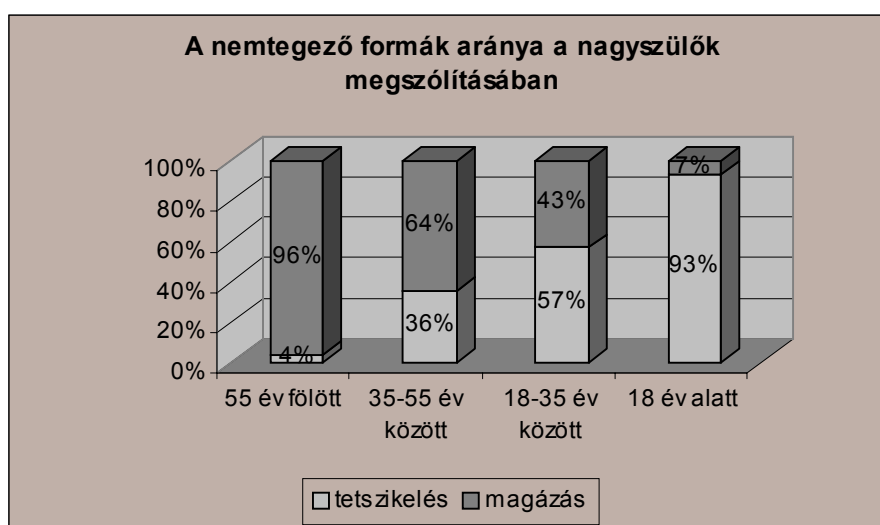

A grafikonról leolvasható, hogy a szülők és a nagyszülők tegezésének aránya között a 35-55 év közötti korcsoportban a legnagyobb a különbség, majd fokozatosan csökken, mert ebben az időszakban a nagyszülők tegezésének aránya - miként a függvények meredeksége mutatja - nagyobb ütemben nő, a 18 év alattiak körében pedig már szinte el is tűnik az arányok közötti eltérés.

Az adatközlők között minden korosztályban vannak olyanok, akik nem azonos személyű formákkal fordulnak apai és anyai nagyszüleikhez. Ennek a jelenségnek az aránya a legidősebbek körében 3%, a 35-55 év közöttiek esetében a norma változásának megindulását jelezve már 9,8%, a 18-35 éves kor között 12,3%, a legfiatalabbak körében pedig megint lecsökken 3,4%-ra. A kérdőívekben megadott személyes adatokból nem derül ki egyértelműen, hogy milyen társadalmi tényezők állnak a két családban használt eltérő formák háttérében. Az interjúk 7%-ában fordult elő ilyen helyzet, de az interjúalanyok sem tudtak mindig magyarázatot adni. Többen ítélték meg úgy, hogy az egyik családdal kevésbé szoros a viszonyuk, és kiderült az is, hogy a nem tegezett nagyszülők döntő többsége vidéken, falun él.

A nemtegező formák használati arányán belül is átrendeződést figyelhetünk meg: a legidősebb korosztályban még meghatározó a magázás, összesen 4% a tetszikelő formák aránya, a következő korcsoportban ez 36%, majd 18-35 évesek körében 57%-ra nő, a 18 év alattiak közül pedig mindenki a tetszikelő formát használta (9. ábra).

9. ábra

A nagyszülőkkel való kapcsolattartásban a nem alapján is mutatkozik néhány, kisebb mértékű eltérés, ugyanis néhány adatközlő (1,2%) a nagyapját magázva, a nagyanyját pedig tegezve szólítja meg, hasonlóan a szülők megszólításában tapasztalt eltérésekhez, néhányan pedig (0,8%) a nagyapjukkal magázva, a nagyanyjukkal pedig tetszikelve teremtenek verbális kontaktust.

Ha azokat a társadalmi csoportokat keressük, amelyből a nagyszülők tegezésének szokása terjedni kezdett, hasonló eredményeket kapunk, mint a szülők tegezésének esetében. Leghamarabb a városi, értelmiségi családokban jelenik meg, a 18-35 év közötti korcsoportban pedig a városi adatközlők körében már iskolázottságtól függetlenül ez a gyakoribb, még azokban az esetekben is, ha a nagyszülő falun él (9. táblázat).

A nagyszülők tegezésének terjedése olyan helyzetet idézett elő, hogy bár a gyermekeik még magázták és magázzák, az unokák viszont már tegeznek az idősebb korosztályokat (vö. DEME 1988: 254). A tegezés gyakoribbá válása hatott a legidősebb korosztályok nyelvi attitűdjére is, több adatközlő is elmondta, hogy a hagyománynak megfelelően gyerekeitől megkövetelte a nagyobb tiszteletet kifejező formákat, az unokái esetében azonban már természetesnek tartotta, hogy tegeznek (N4FA, N4VK).

A nagyszülők tegezésének lakóhely szerinti megoszlása a 18-35 év közötti korcsoportban			
	Tegezés	Nemtegezés	
Falu	169 55,9%	133 44,1%	302
Város	227 74,9%	76 25,1%	303
Nagyváros	271 87,7%	38 13,3%	309
N=	667 72,98%	247 27,03%	914

9. táblázat

Az együtt élő többgenerációs nagycsaládokban a nagyszülőnek kiemelt nyelvi nevelő szerepe van, a külön élő, nukleáris családokban is intenzív lehet, ám kevésbé szoros a nagyszülőkkel való kapcsolattartás. A kérdőívekben csak a jelenleg együtt élő család tagjaira kérdeztem rá,

az interjúkban azonban a gyerekkorban együtt élőkről is beszámoltak az adatközlők. A többgenerációs családok szorosabb kapcsolathálója miatt azt feltételezhetnénk, hogy ezekben nagyobb arányú a bizalmasságot kifejező tegező forma, ilyen összefüggést azonban adataim alapján nem lehetett kimutatni. Az együttélés hatásának hiánya a kapcsolat bizalmasságának nyelvi jelölésére valószínűleg azzal magyarázható, hogy az együtt élő családok általában falvakban élnek, ahol tovább eleven maradt a magázó formák normája.

A szülők nominális megszólításait párokban vizsgáltam, mert az adatközlők döntő hányadának esetében a megszólítások tipikus együtt járását lehetett megfigyelni. A nagyszülőknél is megfigyelhető ugyan bizonyos megszólítások gyakori együttese, azonban mivel a párok nem annyira rendezettek, mint a szülők esetében, célszerűbbnek látszott külön vizsgálni a nagyanya és a nagyapa nominális megszólításait. A párok szabálytalanságát szemléltethetik a következő példák: *mama-papó*, *nagyi-papi*, *mamóca-papa*, *mami-papa*, *nagyika-nagyapa*, *mamikám-papó*. A leggyakrabban együtt járó megszólításpár a *mama-papa*, gyakori azonban a *mama-nagyapa*, és egyes nyelvjárási területeken előfordul a *mama-tata* pár is. A keveredés ellenére bizonyos, főleg az idősebb korosztályokban használt formák csak a megfelelőjükkel együtt szerepeltek: *nagyanya-nagyapa*, *nagyanyám-nagyapám*, *őregapám-őreganyám*.

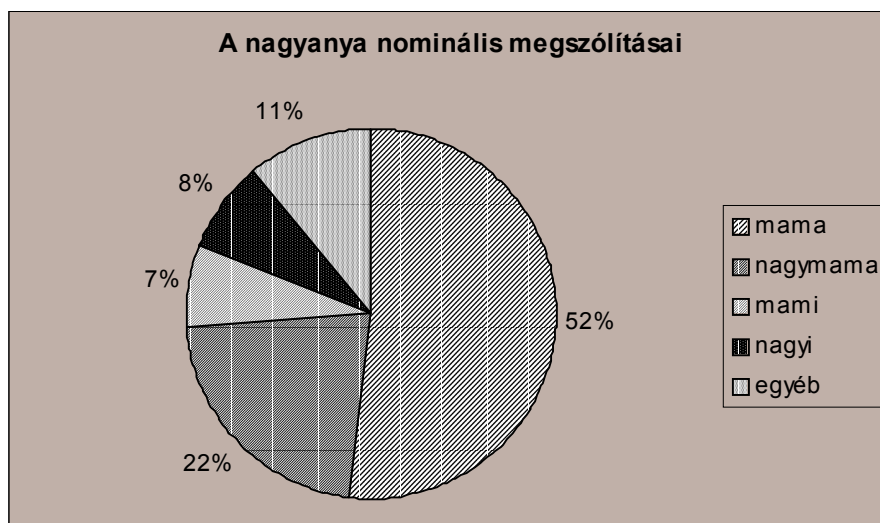
A nagyszülői megszólítások elkülönített vizsgálatának szükségességét erősítette az a tény is, hogy a nagyanya megszólítására demográfiai okok miatt jóval több adatot kaptam.

Az anyai és apai nagyszülők megszólítása a vizsgált esetek 61%-ában azonos, de megjelenik az elkülönítésre való igény is, amelyben a bizalmas megszólítások egyedítő szerepe, névjellege mutatkozik meg. Az adatközlők 21%-a különböztette meg mindkét nagyszülője megszólítását, csak a nagyanyját 9%, csak a nagyapját pedig 6%.

Az unokák által a nagyszülők megszólítására használt elemek névjelleget mutatja az is, hogy egy-egy egyéni becéző forma használata az egész családra áterjedhet, az unoka nézőpontját érvényesítve. Ilyen esetről számolt be például egy fiatal nő adatközlő, aki gyermeki szóképzéssel *mamacsi*-nak nevezte el nagyanyját, s ezt később az egész rokonság használta említő és szólító formaként is (N2VF).

A nagyanya nominális megszólítására összesen 1082 adatot kaptam, amelyek között a legtipikusabb - igen magas arányban - a *mama* forma volt (10. ábra).

10. ábra

A legtipikusabb formákon kívül leggyakrabban ezek becézett és személyjeles változatai fordultak elő: *mamám, mamika, mamikám, mamó, mamszi, mamuci, mamus, mamuska, nagyika, nagyikám*. A nagyanya megszólítására megjelölt további változatok: *nagyanya, nagyanyám, nagyanyu, nagyanyó, ómama, nana, nanám, grószika, öreganyám, keresznév/becézett keresznév + mama, vezetéknév + mama*.

A ma leggyakoribbnak tartható megszólításokról (*mama, nagymama*) kapott adatokat KISS JENŐ (1993: 221) és SÁNDOR ANNA (1996: 313) felméréseinek eredményei is megerősítik.

A Nyelvművelő kézikönyv 1985-ben megjelent kötete alapján „a nagyszülők megszólítására falun még az *öregapám, öreganyám* szolgál” (1985: 126), a kérdőívek anyagában azonban csupán három ilyen adatot találtam. Az előfordulások kis száma igazolja SZÉPE GYÖRGY megállapítását, mely szerint ez a forma „már kiveszett a köznyelvből, ma már leginkább csak archaikus, bizalmas vagy tréfás stílusváltozat” (1972: 185).

A nagyszülők megszólításában a korosztályok között nincsen olyan látványos különbség, mint a szülőkében. A gyakrabban használt megszólítások tekintetében a legfiatalabbakat a legidősebbekhez viszonyítva a *mama* kismértékű növekedése figyelhető meg, arányosan a *nagymama* forma csökkenésével.

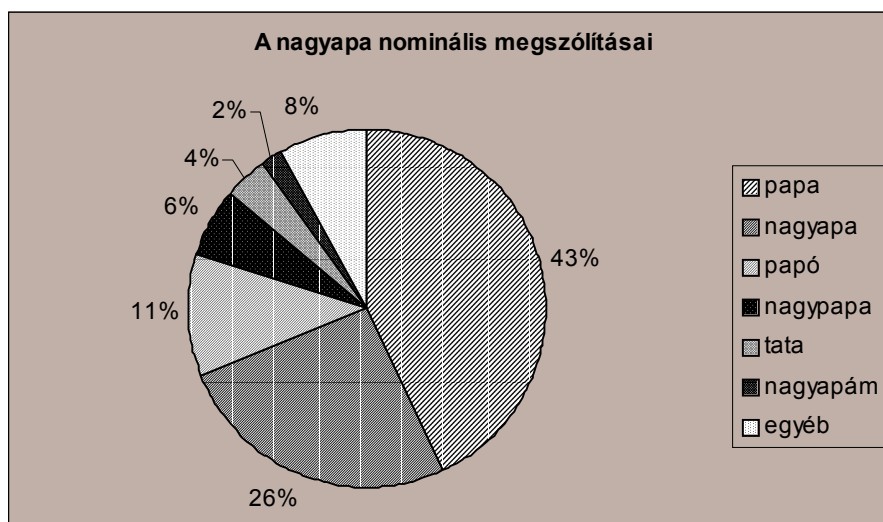
A korosztályok közötti eltérések inkább a ritkábban használt formák helyzetének alakulásában ragadhatók meg. Csak az 55 év fölötti korosztályban szerepel, ott is csak 7%-os arányban a *nagyanya, nagyanyám* megszólítás. A *keresztnév (becézett keresztnév) + mama* és a *vezetéknév + mama* alakok csak a 35 év alatti korosztályban jelennek meg. A *keresztnév + mama* formának a nagyapa megszólításában az összegyűlt adatok alapján nincsen párhuzamos megfelelője. A megfigyelések és interjúk pedig arra utalnak, hogy a vezetéknévi elemet tartalmazó formáknak inkább az említésben van szerepük és nem a megszólításban. A 35 év alatti korcsoportokban kis arányban előfordult a keresztnéven szólítás is. A nagyszülők megszólításában megjelenő keresztnévi elem összhangban van azzal a tendenciával, hogy a rokonsági terminusok szerepe fokozatosan visszaszorul a családtagok megszólításában (vö. KISS 1995: 276). A *nagyi* megszólítás már a 35-55 év közötti korcsoportban feltűnik néhány előfordulással, azonban csak a 35 év alattiak körében válik viszonylag gyakoribbá, és ezekben a korcsoportokban is szinte kizárólag városi környezetben használják.

A nagyapák nominális megszólítására a nagyanyákénál kevesebb, 785 adatot kaptam. Az arányok azonban itt is hasonlóan alakultak, a néhány domináns forma mellett kisebb arányban számos különböző megszólítás szerepelt (11. ábra).

A leggyakoribb a *mama* megszólítás párjaként a *papa* megszólítás volt. Az esetek negyedében (26%) a *nagyapa* formát adták meg az adatközlők, amely a *mama*, a *nagymama*, *nagyanya* és a *nagyi* megszólításokkal együtt is előfordult. A *papó* megszólításnak megfelelő képzésű női forma csak elenyésző arányban van jelen a nagyanya megszólításában, a nagyapa jelölésében jelentősebb szerepet játszó formát általában a *mama, mami* párjaként adták meg az adatközlők.

A teljes rokonsági terminus személyjeles formája a nagyanya megszólításában kisebb arányban van jelen, mint a nagyapáéban, azonban itt is főként az idősebb adatközlők használták. A *tata* megszólítás csak egyes nyelvjárasterületeken szokásos, az előforduló adatok mindegyike a Tisza-Körös vidéki és a dél-alföldi nyelvjárási régiókból származott. A Nyelvművelő kézikönyv ezt a formát meglehetősen tiszteletlennek nevezi (1985: 126), azonban egyes területeken ez semleges megszólító forma, egyáltalán nincsen bántó értéke.

11. ábra

A ritkábban előforduló formák: *apa, apika, apó, apóka, atyus, nagypapi, nagyapó, nagy, nagytata, öregapám, papám, papi, papika, papóka, papus, tatám, tati, vezetéknév + papa.*

A ritkábban szereplő változatok között 6 adatközlőnél szerepelt a nyelvterület legnagyobb részén csak a szülő megszólítására használt *apa* forma is. SÁNDOR ANNA alapos mikroszociolingvisztika felmérése szerint azonban a ma Szlovákiában, a nyitrai járásban lévő Kolon megszólítási gyakorlatában ez a leggyakoribb forma. A *nagyi* megszólítás a nagyanyával való kapcsolattartásban terjedt el, a Nyelvi illetan is csak ebben a viszonylatban való használatáról tesz említést (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 419), 7 adatközlő azonban ezt jelölte meg a nagyapa megszólítására is. Ezek között volt olyan, aki a *mama* megszólítás párjaként használta, és olyan is, aki mind a négy nagyszülő megszólítására ezt a rövidült formát adta meg.

Az *apó, apóka* megszólítás a gyűjtés alapján csak a keleti-palóc nyelvjárási régióból adatható, valószínűsíthetően szélesebb körű azonban az előfordulása, ugyanis a Nyelvi illetan újabb kiadása szerint Erdélyben ez az általánosan használt forma (DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 395). Az általános erdélyi használatnak azonban ellentmondanak DÓRA ZOLTÁN adatai, aki csíkszeredai adatközlőktől a *nagytata, tata, tati* változatokat kapta (1999: 28).

Lényeges, korosztályok szerinti eltérést nem lehet kimutatni a nagyapa megszólításában, érzékelhető tendencia azonban itt is a formák rövidülése, a *nagy* összetételi tag elhagyása.

A különböző becéző és névelemet tartalmazó megszólításoknak nagy szerepük van az anyai és apai nagyszülők megnevezésének elkülönítésében, egy-egy nagyszülő megszólításában azonban jóval alacsonyabb a változatok átlaga (1,9), mint a szülők megszólításában, sőt kevesebb az egyéni becézések száma is.

A nézőpontváltó megszólításátvitel érvényesülhet a nagyszülők megnevezésében is: néhány adattal a kérdőívekben is szerepelt a *dédi* megszólítás, és az interjúban is többen beszámoltak róla, hogy gyerekük megszületése után áttértek a dédszülőnek járó formára (F2VK, F3VK, F2VF, N2FF, N2VK, N2VF). Ez a megszólítás a család többi tagjának, a dédszülő gyerekének a nyelvhasználatába is átemelődhet.

A nagyszülők megszólítására szolgáló elemek a használat kiterjesztése révén jelentésbővülésen mentek át, szinte mindegyik használatos az idősebb, ismeretlen nevű személyek megszólítására. Ezeknek az előfordulásoknak azonban a közlési helyzet bizalmasságának hiányában mindenképpen lenéző, lekezelő értéke van (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 416, 424). A legtipikusabb

formák ezekben a helyzetekben: *mama, mami, mamikám, papa, tata*. A bántó, sértő megszólítási módok használatáról igen nehéz aktív módszerekkel adathoz jutni, jól mutatja ezt, hogy a kérdőívekben egyáltalán nem szerepeltek ismeretlen személyekkel szemben ezek a formák, az interjúk és a személyes megfigyelések azonban igazolták gyakori előfordulásukat. Az interjúkban az 55 év fölötti nő adatközlők 47%-a, a férfiaknak pedig 24%-a mondta el azt, hogy már fordultak hozzá ilyen megszólítással. Az általuk megjelölt legjellemzőbb előfordulási helyei ennek a megszólítási gyakorlatnak a tömegközlekedés, a piac, boltok, néhány adatközlő pedig a kórház is említette.

A dédszülők megszólításának sajátosságai nagymértékben eltérnek a nagyszülőkétől, és jóval nagyobb homogenitást mutatnak. A dédszülőkkel való nyelvi kapcsolattartásban a nagyobb korkülönbség és a ritkább interakció is a nemtegező formák irányába mozdítja megszólításokat. Ebben a viszonylatban a lehetséges 1142 (2×576) adatból összesen 217-et kaptam, mivel az adatközlők túlnyomó része nem ismerte dédszüleit. Az adatok többsége (68,6%) a dédnagymama megszólítására vonatkozott. A teljes mintát tekintve az adatközlők 53,9%-a tetszikelést, 42,5%-a magázást, 3,6%-a (összesen 8 adat) pedig tegezést jelölt meg kapcsolattartási formaként. A tegező formák mindegyike a 35 év alatti korosztályból származott, jelezve a családon belüli tegeződés fokozatos kiszélesedését.

Mindkét dédszülő nominális megszólításaként meghatározó a *dédi* forma. Ha mindkét dédszülő él, akkor nagyobb mértékben megjelennek a differenciáló formák (*dédimama-dédipapa, dédmama-dédpapa*). Előfordultak a nagyszülők megszólításában általános formák is: *mama, papa, nagy, papó*. Egy adatközlőnél a nagyszülők *mama-papa* megszólítása mellett az *öregmama-öregapó* formák szerepeltek a dédszülők megnevezésére.

5.1.4. Az unokák megszólítása

Az unokákkal való kapcsolattartás a gyerekekéhez hasonlóan egyöntetűen tegező formájú, a nominális megszólítások használata is hasonlóan alakul. E nominális megszólítások változatairól a direkt kérdéseket tartalmazó kérdőív segítségével kaphatunk képet, melyben az adatközlő megszólítására mind a négy nagyszülő által használt formákra rákérdeztem (II. kérdőív: 7-10), így a nagyszülők megszólításának vizsgálatában gyűjtött adatokkal csaknem azonos számú megszólítási formát kaptam (1863). A leggyakoribb megszólítások megegyeznek a szülők által használtakkal: *keresztnev, becézett keresztnev, név + birtokos személyjel, lányom, fiam, kislányom, kisleány, ezeket még az unokám, kis unokám* változatok egészítik ki. A keresztnevtől független becenevek azonban jóval alacsonyabb arányban szerepeltek, ezért azokat nem vettem föl az összesítő táblázatba. A kapott adatok közül 1747 sorolható be a leggyakoribb formák közé. Ezeket a formákat a megszólító és a megszólított nemét egyaránt figyelembe vevő keresztábra segítségével összesítettem (10. táblázat).

Az unokák megszólítása nemek szerint				
		A fiúk megszólítása	A lányok megszólítása	
<i>Keresztnev</i>	nagyapa	46	39	162
	nagyanya	41	36	9,3%
<i>Becézett keresztnev</i>	nagyapa	184	171	752
	nagyanya	201	196	43%
<i>Név + személyjel</i>	nagyapa	29	37	204
	nagyanya	47	91	11,7%
<i>Fiam</i>	nagyapa	68	-	131
	nagyanya	63	-	7,5%
<i>Lányom</i>	nagyapa	-	62	135
	nagyanya	-	73	7,7%

<i>Kisfiam</i>	nagyapa	59	-	124
	nagyanya	65	-	7,1%
<i>Kislányom</i>	nagyapa	-	47	143
	nagyanya	-	96	8,2%
<i>Unokám</i>	nagyapa	9	7	44
	nagyanya	16	12	2,5%
<i>Kisunokám</i>	nagyapa	11	8	52
	nagyanya	19	14	3%
N=		858	889	1747

10. táblázat

A leggyakrabban használt forma - hasonlóan a szülői megszólítások vizsgálata során kapott adatokhoz - a keresztnév becézett formája. Viszont a szülői megszólításokhoz viszonyítva alacsonyabb a pusztán keresztnévi megszólítások aránya, és magasabb a rokonsági viszonylatra épülő személyjeles formáké. Érdekes különbség, hogy az apák elenyésző arányban szólítják a *név + személyjel* változattal gyermekeiket, a nagyapák nyelvhasználatában magasabb arányban van jelen ez a forma.

A kérdőívekben szereplő további megszólítási formák: *keresztnév + fiam, gyerek, bogaram, kicsim, tündérmé, öcsi, hugi*. Az *öcsi* és a *hugi* megszólítások megszólításátvitel révén névként működnek ezekben az esetekben, a család többi tagja is ezt használja megszólításra.

A kérdőívben több megszólítási változatot megadó adatközlők aránya csak 11,2% volt, tehát jóval alacsonyabb, mint a szülők által használt megszólítások esetében. Általában a keresztnév becézett formája és valamely rokonsági terminus személyjeles formája szerepelt lehetséges variánsként.

Az interjúk során összegyűjtött megszólítások átlaga is csak 2,8, tehát a nagyszülők a szülők-nél jóval kevesebb változatot használnak a legfiatalabb generációval való kapcsolattartásban. Az interjúkban szereplő, lehetséges megszólítások: *arany bogaram, bogárkám, arany csillagom, aranyom, báránykám, drágaságom, életem, gyöngyöm, gyöngyvirágom, kincsecském, kis rózsám, lelkem, napsugaram, rózsaszálam, szentem, virágoskertem, keresztnév + baba*.

A bizalmasság és a fölérendelt viszony miatt ugyanazok az érzelemkifejező variációk lehetségesek, mint a szülői megszólítás esetében, megfigyeléseim alapján azonban ebben a viszonylatban ritkábbnak számítanak az ilyen formák. Feltételezésem szerint ennek az egyik oka az interakció kevésbé gyakori volta és a nevelő szerep ebből adódó hiánya. Azok az interjúalanyok, ugyanis akik közös háztartásban éltek a nagyszülőkkel, jóval több értékelő, érzelemkifejező megszólításról számoltak be, mint a különélők.

Az unokák megszólításának sajátosságai tehát több tekintetben hasonlítanak a gyermekekére, a válogatás azonban ebben a viszonylatban szűkebb skálán mozog, ezáltal a beszédpartner megnevezései kevésbé válhatnak az érzelmi közeledés és távolodás nyelvi kifejezőeszközzé.

5.1.5. A testvérek megszólítása

A testvérek közötti egyenrangú, bizalmas viszonyt nyelviileg a tegeződő forma jeleníti meg. Az európai társadalomtörténet során a testvérek kölcsönös tegeződése esetlegesen még akkor is megmaradhatott, amikor a felsőbb osztályokon belül általánossá vált a magázódás (FRIEDRICH 1972: 271-99). Azokban a közösségekben azonban, amelyekben az életkor a hierarchia meghatározó eleme, a korkülönbség megbonthatja a megszólítások szimmetriáját: a koreai megszólítási rendszerben például már a két évvel idősebb vagy két évvel fiatalabb beszélőket is másképp szólítják meg (ERVIN-TRIPP 1997: 513). Az idősebb testvér tekintélye Európában

általában a 19. századig lehetővé tette a testvérek közötti egyenlőtlen formákat (vö. BROWN-GILMAN 1975: 368-70).

A 20. század elejének magyar paraszti társadalmára is jellemző volt, hogy a testvérek közötti nagyobb korkülönbség aszimmetrikussá tette a megszólítást, a fiatalabbnak magáznia kellett az idősebbet (vö. GUSZKOVA 1981: 28; DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 66). A kutatásom során összegyűlt adatok között ennek a szokásnak az emlékét már csak egy 82 éves férfi adatközlő beszámolója mutatta, aki jóval idősebb testvérét magázta. A kérdőívek eredményei ezen kívül a kölcsönös tegeződés egyöntetű szokását jelzik.

A testvéri viszonyokat jelölő nominális elemek sajátos helyet foglalnak el a bizalmas megszólítások rendszerében. A testvérek közötti, a viszonylagos életkor és a nem alapján lehetséges négyféle viszonylatot ugyanis négy különböző lexéma jelöli (*öcsém, bátyám, húgom, néném*), melyek a *nagy-*, illetve *unoka-* előtagokkal kiterjedhetnek egy nemzedékkel fölfelé és lefelé is (vö. SZÉPE 1972: 188-189), sőt akár az előtagok nélkül is alkalmazhatók ezekben a viszonylatokban is. Ezen kívül az általánosabb jelentésűvé vált *bácsi* és *néni* megszólítások is az idősebb rokont jelölő *bátyám* és *néném* származékai. Ezeken a formákon kívül pedig még a *testvér, nővér, fivér* kevesebb specifikáló jelentéselemet tartalmazó elnevezések is jelölhetik a testvéri viszonyt.

A testvéri viszonylat típusát megjelenítő elemkészlet gazdagsága ellenére a rokonsági terminusoknak jóval kisebb szerepe van a testvérek közötti kapcsolattartásban, mint a néven szólításnak. Az arányok megállapításához a direkt kérdőív adatai közül a testvér megszólítására és a testvér által használt formát is figyelembe vettem (II. kérdőív: 3), így 489 adatközlőtől 1074 adatot kaptam.

Ezek alapján a keresztnéven vagy a keresztnév becézett változatán való szólítás 87,2%-os. A becézett változatok között a más viszonylatban használtaknál nagyobb arányban vannak jelen a nem tipikus becézések, amelyek eredeti érzelmi tartalma még nem kopott meg az általános használat miatt (vö. HAJDÚ 1974: 42). Nagyon kis számban szerepelnek azonban a keresztnéven alapuló megszólítások között a birtokos személyjeles formák.

A testvérek között a keresztnévtől független, csak erre a viszonylatra jellemző becézőnevek is kialakulhatnak: *Bubu, Tyutyu, Csucusu, Manó*.

A viszonylatok 7,3%-ában két változatot adtak meg az adatközlők, a keresztnéven alapuló megszólítás mellett valamilyen, a testvéri kapcsolatra utaló formát is megjelölve. A rokonsági terminológián alapuló megszólítások így a kérdőívek alapján a viszonylatok 20,1%-ában adathozhatóak.

Korcsoportok szerint vizsgálva a testvér nominális megszólításait azt láthatjuk, hogy a fiatalabbak körében meghatározó mértékben magasabb a rokoni kapcsolatra utaló megszólítások aránya. Ez a helyzet ellentmondásban van azzal a tendenciával, hogy a legtöbb családi viszonylatban csökken a rokoni viszonylat megszólításokban való jelöltsége. Az egyik oka ennek a jelenségnek az lehet, hogy a testvéri viszonylatra utaló hagyományosabb formák (*bátyám, bátyja, néném, néne, húgom*) általános használatának szokása már megbomlott, a 35-60 év közötti korosztályban is elenyésző az arányuk (6,8%), a fiatalabb korosztályokban viszont olyan új formák jelentek meg (*tesó, tesókám*), amelyek az idősebbek körében egyáltalán nem használatosak. Másrészt pedig nemcsak a folyamatban lévő nyelvi változás, hanem az életkorból adódó sajátosságok is hozzájárulhatnak ezekhez az arányokhoz. Feltételezhető ugyanis, hogy ameddig a testvérek együtt élnek, nevelődnek, napi interakcióban vannak, addig lényegesebb a szerepe az összetartozást kifejező megszólításoknak, az érintkezések számának csökkenésével pedig a keresztnéven szólítás válik gyakoribbá.

A kérdőívekben a következő, a testvéri viszonyra utaló megszólítások szerepeltek: *bátyja, bátyó, bátyóka, bátyus, bratyó, bratyesz, nővérkém, öcsém, öcsi, öcsike, öcsikém, öcskös, húgom, hugi, hugica, testvérkém, tesó, tesóm, tesóka, tesókám, kistesó*. A *bátyja* változat csak a 35 év fölötti korosztályban, a *tesó* és változatai pedig elsősorban a 35 év alattiak körében fordulnak elő, a *tesó* formát használó legidősebb adatközlő 39 éves, városi férfi. Egy-egy előfordulással szerepeltek a következő egyéni becézések is: *batyi, bátyi, nővi, öcskő, tesikém*.

A legritkábban jelölt viszonylat az idősebb lánytestvér rokon terminussal való szólítása (0,06%). Az összes korcsoportot tekintve a leggyakoribbak az *öcsi* (6,3%) és a *hugi* (5,7%) megszólítások, amelyek az egész család nézőpontját megszabhatják, névszerepűvé válhatnak. A szólítónévként való használat révén a család fiatalabb generációja részéről az *Öcsi bácsi, Hugi néni* formákat is létrehozhatja (ÖRDÖG 1973: 150).

ÖRDÖG FERENC megállapította, hogy a *hugi* és *öcsi* formák szólítónévként való használata az értelmiségi rétegből indult el, a terjedéssel párhuzamosan azonban éppen a kiinduló rétegben csökken az arányuk (1973: 150).

Az idősebb fiútestvér megszólításának változatai is viszonylag gyakoriak: 5,1%-os arányt mutatnak az összes megszólítás között.

A *tesó* megszólításnak és változatainak az összes adathoz viszonyított aránya 4,74%, a 35 év fölöttiek körében azonban még szinte kimutathatatlan, a 18-35 év közötti korcsoportban 7,5%, a 18 év alattiak között pedig 11,6% az előfordulási aránya. Leggyakrabban kölcsönös megszólításként szerepel, az előfordulások 90,1%-ában mindkét testvér használja ezt a változatot. Ez a megszólítási forma a testvér nemétől és korától függetlenül alkalmazható (vö. KISS 1993: 222), azonban a testvérek nemétől függően eltér a gyakorisága. Leginkább a fiútestvérek kapcsolatára jellemző, ugyanis az adatok 56,86%-a ilyen viszonylatból származik, a lánytestvérek közötti megszólítás az összes előfordulásnak csak 11,76%-a. A nemek szerinti megoszlást mutató táblázatról leolvasható, hogy ez a megszólítási mód egyrészt a fiúk megszólítására, másrészt pedig a fiúk által is gyakrabban használt forma (11. táblázat).

A tesó megszólítás nemek szerinti megoszlása			
Címzett	Lány	Fiú	
Beszélő			
Lány	6 11,76%	9 17,64%	15 29,41%
Fiú	7 13,72%	29 56,85%	36 70,59%
N=51	13 25,49%	38 74,51%	51 100%

11. táblázat

Ez a megszólítási forma kizárólag akkor fordul elő a kérdőívekben, ha az adatközlőnek egy testvére van. Ez a korreláció összefüggésbe hozható azzal, hogy ezekben az esetekben nem szükséges a névvel jelölt megkülönböztetés, figyelembe kell vennünk azonban közbejövő változóként azt a tényezőt is, hogy a fiatalabb korosztályokban egyébként is csökken a testvérek száma, vagyis az adatközlők legnagyobb hányadának csak egy testvére van.

A testvérek közötti viszonylatban a játékos, kedveskedő, sértő és csúfolódó alkalmi megszólítások teljes repertoárja szerepelhet, és nagyon sok az egyéni nyelvi lelemény is. A szülők és nagyszülők inkább általános használatú és érvényességű kedveskedő megszólításokat (*kis csillagom*) használnak, a testvérek között pedig lényeges szerepet kapnak a helyzethez

igazodó, jellemző szerepű megszólítások (*álmoska, nagyeszű*). Ezek között sok a játékos, másrészt pedig a csúfolódó célzatú elem is: *okostojás, lyukas markú, kapafogú*.

Az eredetüket tekintve a testvérek megnevezésére és megszólítására használt elemek jelentése kibővült, több, más jellegű viszonylatban is használatosak, egyrészt az összetartozás, másrészt pedig a bizalmasság vagy a bizalmaskodás kifejezésére. Az *öcsém* a dzsentrik világának osztályon belüli összetartozást kifejező megszólítása volt (LADÓ 1959: 28), mára pedig az *öcsi* változattal együtt igen szélessé vált használatának lehetősége. A *bátyám* megszólítás bizalmas viszonyban lévő idősebb férfi megszólítására is alkalmas. A *nővér* megszólítás először a katolikus apácák, majd onnan általánosan az ápolónők megszólítására is áttért.

A *testvér* megszólítás bármilyen viszonylatban utalhat összetartozásra, bizalmasságra, egyházi megszólításként pedig birtokos személyjeles formában széles körben elterjedt, elsősorban a paptól a hívő közösségnek címezve (*Krisztusban szeretett Testvéreim! Kedves református Testvéreink!*).

5.1.6. A nagynénik, nagybácsik és a keresztszülők megszólítása

A szülők testvéreivel, illetve azok házastársaival, azaz a nagynénikkel és nagybácsikkal való kapcsolat a közvetlen családmagon kívüli nagyobb családban a szorosabb, általában gyakoribb interakciókkal járó viszonylatok közé tartozik, amely tágítja a gyermek számára a felnőtt világgal való érintkezés körét.

A generációs különbség miatt aszimmetrikus helyzet a hagyományos, státuszorientált családmodellben meghatározta a megszólítás személyhasználatát, tegezésre felelő magázást követelt meg, amelyhez a rokoni viszonylatra utaló nominális formák járultak. Ennek a szokásrendnek a fokozatos felbomlását egyértelműen jelzik a kérdőívek adatai. A feldolgozásban a direkt kérdésekkel dolgozó kérdőív adatait vettem figyelembe (II. kérdőív: 14, 15), mivel a produkciós kérdőívben az adatközlők egy része nominális megszólítás nélküli megnyilatkozásokat alkotott.

A keresztszülők megszólítását (II. kérdőív: 12, 13) azért tárgyalom ezzel közös fejezetben, mert az adatközlők 78,2%-ának a keresztszülei a nagynénik és nagybácsik csoportjából kerültek ki. A nagynénik és nagybácsik megszólításának értékelésében a keresztszülökre utaló adatokat nem dolgoztam fel, az ott tapasztalható arányokat külön mutatom be.

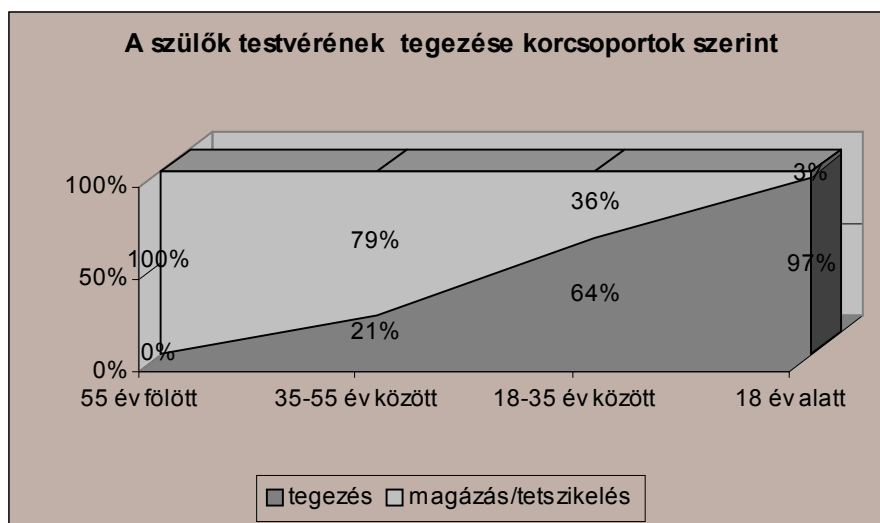
A viszonylaton belül a tegezés terjedésének fokozatait a megkülönböztetett életkori csoportok alapján követhetjük nyomon. Az 55 év fölötti korosztályban még egyöntetű a harmadik személyű kapcsolattartás szokása, a 35-55 év közötti korcsoportban a tegező formák már a társadalom több mint 20%-ára jellemzők, majd a 18-35 év közöttieknek már több mint 60%-a tegezi szüleinek a testvéreit, a legfiatalabbak körében pedig már 97% a tegező formák aránya (12. ábra).

Ezeket az adatokat összevetve a nagyszülők tegezésének arányaival, meglepő eredményt kapunk, ugyanis a szülők testvéreinek tegezése lassabban terjedt el, mint a nagyszülöké, ellentmondva annak a tényezőnek, hogy a megszólítások választásában általában az életkor tekinthető a legfőbb irányító változónak.

A terjedés lassabb üteme valószínűleg az interakciók ritkább számával magyarázható. A nagyszülőkkel a gyakoribb találkozások révén bizalmasabb kapcsolat alakulhat ki, így egyes esetekben a nagyszülők megszólításában a második személyű forma érvényesül, az ő gyermekeikkel szemben viszont nem. A nemek alapján a terjedés folyamatát figyelve különbségeket észlelhetünk, ugyanis a nő-nő, illetve férfi-férfi viszonylatban egyaránt hamarabb nyer teret a tegező forma, mint a különböző neműek között.

Az eltérések ellenére azt mondhatjuk, hogy a nagyszülőkkel és a nagynénikkel, nagybácsikkal használt kapcsolattartási mód összefügg. A családi megszólítások alakulásában nem egyszerűen az interperszonális viszonyok hatnak a választott nyelvi formára, hanem a közösség egységes szokásrendje is. A nagyszülők és nagynénik, nagybácsik magázása tehát általában együtt jár, a státuszokat jobban jelölő családokban fordul elő.

12. ábra

A nemtegező formák arányain belül itt is hasonló tendenciát figyelhetünk meg, mint a nagyszülők megszólításában: a fiatalabbak, elsősorban a 35 év alattiak körében a magázást tetszikelés váltja föl.

A nagynéni megszólításának leggyakoribb változatai: *nénje, néném, keresztnév + nénje, keresztnév + néném, keresztnév + néni, keresztnév*. Ritkábban, néhány adattal pedig a következő formák is előfordultak: *nenne, nene, nena, nenü, nenüs, nénikém, édesnéni*. Egy adattal szerepelt az *ányi* megszólítás is, amely legtipikusabban a sógornő megszólítására használt elem, ebbe a viszonylatba valószínűleg megszólításátvitel révén kerülhetett.

A nagynénik és nagybácsik nominális megszólításaiban a generációk alapján szintén eltéréseket tapasztalhatunk. A nagynéni megszólítására 533 adatközlőtől 1329 adatot kaptam, melyből 1287 a leggyakrabban előforduló formák közé tartozott. A leggyakoribb megszólítások aránya az életkor alapján a 12. táblázatban megadott adatoknak megfelelően alakul.

A kapott adatok azt mutatják, hogy az általánosabb jelentéskörű, nem feltétlenül családi kapcsolatra utaló *néni* összetevőjű megszólítások aránya a középkorúak körében megemelkedik, a 18-35 év közötti korosztályban nagyobb arányban megjelennek a pusztán keresztnévi megszólítások, a 18 év alattiak körében pedig a hagyományosabb formák kisebb arányú jelenléte mellett már a két legújabbban megjelent változat a meghatározó.

A nagynéni megszólítása korcsoportok szerint					
	55 év fölött	35-55 év között	18-35 év között	18 év alatt	
<i>Nénje</i>	133 40,9%	94 31,2%	63 21,21%	26 9,1%	316 26,09%
<i>Néném</i>	24 7,3%	12 3,9%	3 1,01%	2 0,1%	41 3,38%
<i>Keresztnév+nénje</i>	87 26,7%	57 18,9%	33 11,11%	20 7%	197 16,26%

<i>Keresztnév+néném</i>	37 11,3%	21 6,9%	12 4,04%	6 2,1%	76 3,61%
<i>Keresztnév+néni</i>	45 13,8%	108 35,9%	114 38,38%	93 32,3%	360 29,72%
<i>Keresztnév</i>	0 0%	4 1,3%	72 24,25%	141 48,96%	217 17,91%
N= 1211	325 100%	301 100%	297 100%	288 100%	1211

12. táblázat

A Nyelvi illetan szerint a *nénje* idősebb nőrokon megszólításában rendszerint a keresztnévvel együtt használatos (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 420), az adatok azonban azt mutatják, hogy minden korosztályban előfordul önmagában állva is. A *néném* forma viszont jóval kisebb arányban szerepel keresztnév nélkül, hiszen így használva eredetileg lánytestvérré utalt.

A tegező forma terjedése együtt jár a pusztá keresztnévi megszólítással, de a többi formával is előfordulhat, leggyakrabban a *keresztnév + néni* megszólítással.

A nagybácsi nominális megszólításában is hasonló folyamatok játszódnak le. A leggyakoribb formák: *bátya/bátyja*; *keresztnév + bátyja/bátya*, *keresztnév + bátyám*, *keresztnév + bácsi*, *keresztnév + bá*, *keresztnév*. Néhány adattal előfordult még a *bátyó* és a *bátyus* változat is. A nagynéni megszólítására használt elemekhez viszonyítva eltérés, hogy a *bátyám* forma itt önmagában egyáltalán nem fordul elő. A nagybácsik megszólítására 521 adatközlőtől 1195 adatot kaptam. Az egyes formák a korcsoportok szerint eltérő gyakorisággal fordulnak elő (13. táblázat).

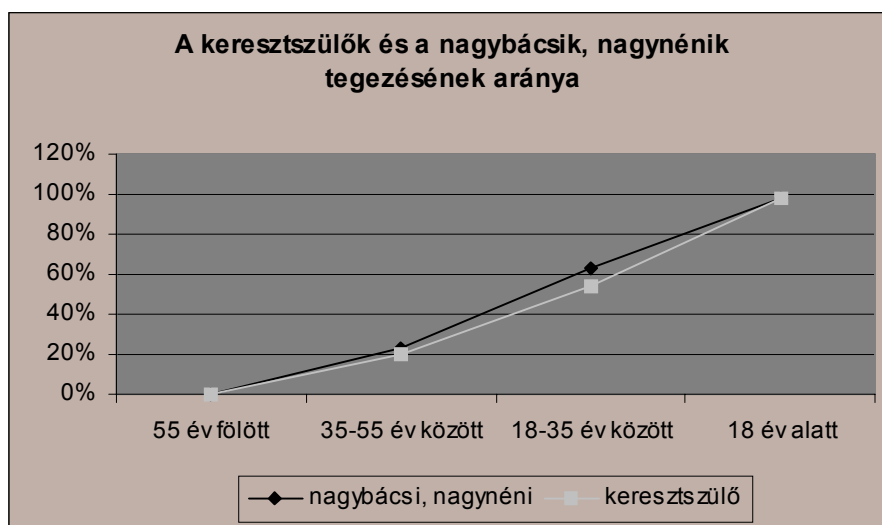
A nagynéni nominális megszólításaival összevetve az mutatható ki, hogy a pusztá keresztnévi megszólítás kisebb mértékben terjed, jelen van azonban a *bácsi*-ból rövidült, szintén bizalmas *bá* változat keresztnévvel együtt használva. A Nyelvi illetan szerint ez a rövidült forma főleg falun fordul elő (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 378), adataim alapján azonban a városi adatközlők körében is magas az előfordulási aránya. A nagynéni és nagybácsik megszólítása is fokozatosan mozdult el tehát a második személyű formák használata felé, a terjedő tegezés azonban nemcsak keresztnévvel, hanem a kapcsolat korbéli aszimmetriáját érzékeltető elemű (*néni*, *bátya*, *bácsi*, *bá*) nominális megszólításokkal együtt is állhat megszólításként.

A nagybácsi megszólítása korcsoportok szerint					
	55 év fölött	35-55 év között	18-35 év között	18 év alatt	
<i>Bátya/bátyja</i>	149 47,15%	88 29,53%	64 21,62%	36 12,63%	337 28,2%
<i>Keresztnév+bátyja/bátya</i>	97 30,7%	63 21,14%	24 8,11%	5 1,75%	189 15,81%
<i>Keresztnév+bátyám</i>	28 8,86%	24 8,05%	8 2,71%	2 0,7%	62 5,19%
<i>Keresztnév+bácsi</i>	37 11,7%	97 32,55%	104 35,13%	84 29,48%	322 26,95%
<i>Keresztnév+bá</i>	5 1,59%	23 7,72%	45 15,21%	46 16,14%	119 9,96%
<i>Keresztnév</i>	0 0%	3 1,01%	51 17,22%	112 39,38%	166 13,89%
N= 1195	316 100%	298 100%	296 100%	285 100%	1195

13. táblázat

A keresztszülők tegezésének terjedése hasonló fokozatosságot mutat, de egy fázissal lassabban halad, mint a nagybácsiké, nagynéniké.

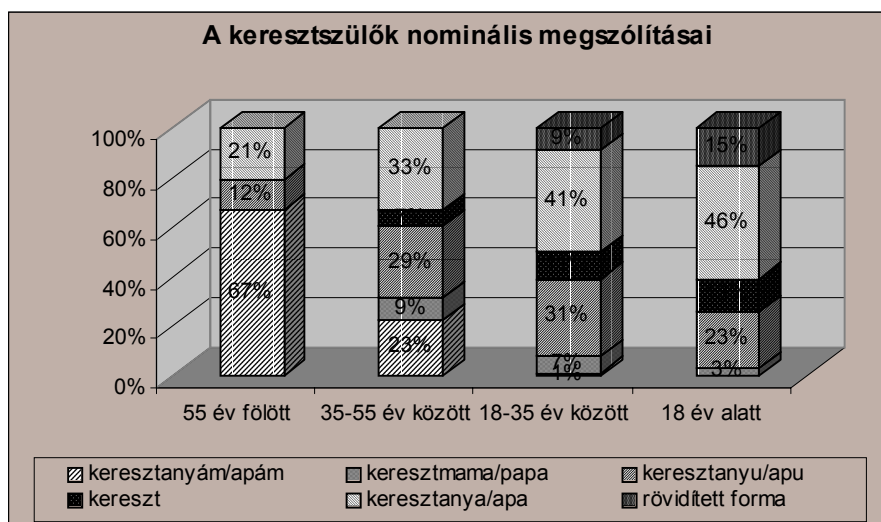
13. ábra

Ennek a folyamatnak a hátterében valószínűleg az áll, hogy ha nem a nagybácsi, nagynéni a keresztszülő, akkor olyan távolabbi rokon vagy ismerős, akivel nehezebben épül ki a nyelvileg bizalmas kapcsolat (13. ábra).

A keresztszülőkkel való kapcsolat jellegét a nominális megszólítások 94,3%-a jelöli, és a korcsoportok között nincsen jelentős eltérés. A keresztszülői szerep esetében tehát nem mutatható ki egyértelműen a rokonsági kapcsolat nyelvi jelöltségének gyengülése (vö. KISS 1995: 276). Különbőség mutatkozik azonban a korosztályok között abban, hogy a keresztszülőségre utaló megszólítások mely változatait használják. A legidősebb korcsoportban a *keresztanyám-keresztapám* mellett kisebb arányban jelen van a *keresztanya-keresztapa*, *keresztanyu-keresztapu*, a 35-55 év közötti korcsoportban ezek aránya megnő a személyjeles formák rovására, és megjelenik a *keresztmama-keresztpapa*, illetve a *kereszt* változat a nők megszólítására. A 18-35 éves korosztályban a személyjeles forma használata már nem mutatható ki, a *kereszt a* férfiak megszólítására is kiterjed, és további rövidített változatok tűnnek fel: *keri*, *kerianyu-keriapu*, *kerimama-keripapa*, *kema-kepa*; *kenyu-kepu*; *keszma*; *köri*. A rövidített formák aránya a 18 év alatti korosztályban tovább emelkedik. A *köri* változat többszöri írásban jelölt *ő-ző* előfordulása azért sajátos, mert a teljes *kereszt* forma esetében, bár a kiejtésben érvényesül, írásban mindig a köznyelvi változatot adták meg az adatközlők, az eredeti formától elszakadva azonban írásban is jobban érvényesítik a nyelvjárási sajátosságot (14. ábra):

14. ábra

A viszony jelölésének hiánya elsősorban a 35 év alatti korcsoportokban fordul elő, ezekben az esetekben keresztnévi vagy *keresztnév + néni, bácsi* megszólítás pótolja. A keresztszülővel való kapcsolat azonban ennek ellenére is őrzi nyelvi jelöltségét, a kapcsolat bizalmasabbá válása nyelviileg elsősorban nem a keresztnévi formák terjedésében, hanem a rövidített, becéző változatok használatában érhető tetten. A kapott arányok összhangban vannak a KISS JENŐ által Mihályiban kapott eredményekkel (1993: 222).

5.1.7. A testvérek gyermekeinek (unokaöcs, unokahúg) és a keresztgyermek megszólítása

A testvér gyermekének és a keresztgyereknek a megszólítása az életkorból adódóan egyöntetű tegező formát jelent. Az ehhez járuló nominális megszólításokról a direkt kérdéseket tartalmazó kérdőívben 1043 adatot kaptam. A nominális megszólítások között leggyakrabban használt forma - hasonlóan a szülői és nagyszülői megszólítások vizsgálata során kapott adatokhoz - a keresztnév becézett formája. Ezen belül igen magas arányban vannak jelen (28,6%) a birtokos személyjeles formák.

Miként a család minden tagja részéről, így ebben a viszonylatban is szerepelhetnek a *fiam, lányom, kisleányom, kislányom* megszólítások. A kérdőívekben, elsődleges használatú formaként azonban egyáltalán nem fordultak elő; az interjúk tanúsága szerint azonban bizonyos helyzetekben a nagynénik, nagybácsik is élnek ezzel a megszólítással.

A kapcsolat bizalmasságától, szorosságától, az érintkezések gyakoriságától függően ugyanazok a kedveskedő formák érvényesülhetnek, mint a szülő-gyermek viszonylatban. Kisebb arányban jelennek meg azonban az egyéni becézések, inkább az általánosan elterjedt kedveskedő változatokat használják. Az interjúkban megadott formák: *angyalom, bogaram, bogárkám, csillagom, kicsim, husom (!), szentem, tündérkém*.

A keresztgyermek megszólításában szinte azonos adatokat találunk, szórványosan azonban megjelenik a *keresztlányom* (2,3%), a *keresztfiam* (1,7%) és összesen két előfordulással a *kiskeresztem* forma is.

5.1.8. Az unokatestvérek megszólítása

A szülő testvéreinek gyerekeivel való szimmetrikus és bizalmas kapcsolat általánosan a kölcsönös tegeződés szokásával jár együtt. Kölcsönös magázódás csak az arisztokrata

szokásrendben jelenhetett meg azokban az időszakokban, amelyekben a mindenkire kiterjedő magázás volt jellemző (vö. FRIEDRICH 1972). Aszimmetrikus megszólítás pedig azokban a közösségekben fordulhatott elő - hasonlóan a testvérek megszólításához - amelyekben az életkori különbség erős hierarchiát teremtő tényezőnek számított.

A vizsgált mintában a kölcsönösen tegező viszony egyöntetű volt. A nominális megszólításokat tekintve a keresztnévi és becézett keresztnévi megszólítások szokása általánosnak tekinthető (98,7%). Csak néhány előfordulással volt jelen a birtokos személyjeles forma, amely az idősebb generációk részéről gyakoribb változatnak tűnik. A 35 év alatti korcsoportban általában a keresztnévi megszólítás melletti lehetőségként az *unokatesó*, *uncsitesó*, *uncsitesóm*, *uncsi* változatok (2,3%) fordulnak elő. Kölcsönös megszólításpárként egy adatközlőnél szerepelt a *kuzin*, *kuzina* és egy előfordulással az *egykomma* forma.

Az unokatestvérek gyakori interakciója, bizalmas viszonya, főként gyermekkorban lehetővé teszi ugyanazoknak a játékos, esetleg csúfolódó megszólításoknak a használatát, amelyek a testvérek közötti viszonylatban is szerepeltek.

5.1.9. A házastárs megszólítása

A házassággal létrejövő új család megszólítási formáit az elsődleges nyelvi szocializációban is meghatározó viszonylatok után tárgyalom, bár a házastárs a legszűkebb családmagnak, a nukleáris családnak is része, sőt a házastársak egymás közötti megszólítási formái mintaadók lehetnek a gyermek számára, tehát a nyelvi szocializációban is szerepük lehet.

A házastársi megszólítások alakulása jelzi a kapcsolat átértékelődését. A magyar beszélőközösségben a 20. század első évtizedeiben a hierarchikus viszonyokat érzékeltető aszimmetrikus használat (a férj tegezi a feleségét, az viszont magázza őt) mellett, az érzelmeiktől és a nyelvhasználati szintértől függő, a közeledést-távolodást kifejező használat is elképzelhető volt mindkét részből (vö. IMRE 2001: 103-14).

A házastársak egymás közötti megszólítása azonban napjainkra egyöntetűen a kölcsönös tegeződés lett, még a legidősebb adatközlők körében sem lehetett nemtegező formákat kimutatni. Összesen egy 48 éves felsőfokú végzettségű, városi nő utalt aszimmetrikus megszólításra: ő magázza a férjét, a férje viszont tegezi őt. GUSZKOVA megfigyelése szerint egyes fiatal családokban a férj és feleség között újra megjelent a magázódás (1981: 28). Adataim alapján ez a tendencia nem mutatható ki, viszont az interjúk és beszámolók utalnak arra, hogy a házastársak között, miként számos más bizalmas viszonylatban is, játékos, ironikus, esetleg évődő megszólítási formaként, de nem állandó kapcsolattartási módként szerepe lehet a magázódásnak.

A házastársak közötti nominális megszólítások árulkodhatnak a kapcsolatról: „Lehet olyan házaspár, akik sok ilyen kifejezést használnak, lehet olyan is, akik csak egyet vagy kettőt. Az elsőfajta kapcsolat, amelyben sokféle kifejezést használnak, azt sugallja, hogy a két ember többféle szerepbe illőnek látja egymást, s mindegyik megszólítás más szerepet jelez. A második esetben mintha kisebb lenne a szerepkapcsolatok rugalmassága. Ha ez a helyzet, akkor arra számíthatunk, hogy határozott különbséget találhatunk a hagyományos és a nem hagyományos házasságokban használt megszólítási kifejezések között” (WARDHAUGH 1995: 243).

A házastárs megszólítására a kérdőívekben 343 adatközlőtől 789 adatot kaptam (II. kérdőív: 4), hiszen az adatközlő és a házastársa által használt formára is rákérdeztem, és az adatközlők egy része egynél több lehetőséget adott meg. Ennek ellenére a nominális megszólítások változatait nehéz a kérdőívek adatai alapján értékelni, mert általában csak egy, a legtipikusabban használt megszólítási formát adtak meg az adatközlők. A kérdőívek alapján is árulkodó

lehet azonban az, hogy a 35 év alattiak körében megnőtt azoknak az aránya (13,4%), akik legalább két formát írtak be a kérdőívbe is. Az interjúk adatai is megerősítik a variációk számának növekedését a fiatalabb korosztályokban, ugyanis az 55 év fölöttiek körében a felsorolt megszólítások átlaga 1,8, a 35-55 év közöttiek körében 3,2, a 35 év alattiak között pedig 4,6.

A kérdőívek adatai alapján a leggyakrabban használt megszólítás a keresztnév becézett formája, azonban az interjúk azt bizonyítják, hogy emellett szinte minden családban élnek más megszólítási lehetőségek is. Sőt a 35 év alatti korosztály adatközlőinek beszámolóí egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a keresztnévi megszólítást leggyakrabban mások jelenlétében használják, az egymás közötti kommunikációban viszont nagyobb szerepe van a további változatoknak. A keresztnév használatát ebben a szerepben nem érzik elég egyedinek, egy fiatal férfi interjúalanyom véleménye szerint azért szükségesek a megszólítási változatok, mert „*keresztnevéen mások is szólíthatják a feleségem, így viszont csak én*” (F2VF).

A kérdőívben a legtipikusabb formaként megadott változatok között az életkor csökkenésével nő a nem keresztnévi megszólítások aránya: az 55 év fölöttiek körében 19,2%, a 35-55 év közötti korcsoportban 30,7%, a 18-35 év közöttiek körében pedig kiugróan magasabb: 48,6%.

A kapcsolaton belül legáltalánosabbként használt, nem keresztnévi megszólítások között minden korcsoportban megtalálhatók a szülői szerepre, nézőpontváltó megszólításátvitellel létrejött megszólítások. Az *anya-apa*, *mama-papa*, *anyu-apu* formák használata a 35-55 év közötti korcsoportban a legdominánsabb, összefüggésben a szülőszerep fontosságával ebben az életkorban. Ez a jelenség a gyermek számára való mintaadás szándékából adódik, de nem magyarázható egyértelműen csak azzal, ugyanis az adatközlők elmondása alapján akkor is használatossá válnak ezek a formák, amikor a gyermek nincs jelen. Csak az 55 év fölötti korcsoportban fordultak elő az *anyja*, *apja*, *anyjuk*, *apjuk* változatok, amelyek szintén a gyermek nézőpontját érvényesítik. Egy 35 év alatti adatközlő a tréfás, de hasonló szerepű *anyákóm* formát adta meg.

A nem keresztnévi megszólítások leggyakrabban birtokos személyjeles becézések: *édesem*, *drágám*, *kedvesem*, *kicsim*, *kicsikém*, *kincsem*, *szívem*, *szivi*. A személyjel nélküli leggyakoribb változatok: *bogárka*, *cica*, *nyuszi*, *nyuszika*, *tündérbogár*, *tündérke*. Ezek a becézések az esetek 84,7%-ában kölcsönösen használatosak, teljes egyenrangúságot, illetve a megszólítások visszhangszerűségét jelezve (FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 49).

Ezek a becézések az állandósult használat révén névszerepüvé válnak, a speciális megszólításokat az adatközlők mindegyike nagybetűvel is írta: *Bogyó*, *Bucika*, *Cicafülcsi*, *Macika*, *Malacka*, *Manó*, *Mókuska*, *Mókusmaci*, *Mümszli*, *Nyuszifül*, *Pogácsamaki*, *Zümiike*. A névjelleg ellenére ezek a megszólítások csak a két személy interakciójában használatosak, a viszonylaton kívül viszont nem, vagyis ezek a megszólítások a párkapcsolat elkülönülésre törekvő, szlengszerű elemeiként is értékelhetők.

Azokban a viszonylatokban, amelyekben a becéző forma nem kölcsönös, általában a férfiak használják az egyéni formát, a nők pedig a keresztnévi változatot.

Az interjúkban nem általános, hanem alkalmi formaként megadott megszólítások: *asszony*, *angyallány*, *aranyvirág*, *babácska*, *babám*, *babu*, *babuci*, *bébi*, *bogárbaba*, *bodzavirág*, *cicám*, *cicuskám*, *cicamanó*, *csigamanó*, *csillagvirág*, *drágaságom*, *egyetlenem*, *életem*, *ember*, *fiam*, *fütyike*, *halacska*, *héka*, *hékám*, *husom*, *húsgombócom*, *husika*, *husmus*, *husimusi*, *kis csillag*, *kis oroszlán*, *kisfiam*, *madárka*, *manókám*, *mézecském*, *mormotám*, *mucus*, *mufurckám*, *napocskám*, *napsugaram*, *picim*, *pocikám*, *pocok*, *prüntyőke*, *szerelmem*, *törpe*, *törpi*, *törpös*, *tündérpogácsa*, *virágszálam*, *vízilovam*.

A *fiam*, *kisfiam* megszólításokat összesen 5 adatközlő adta meg, ennek ellenére többségük úgy vélte, hogy mások gyakran használják ezt házastársuk megszólítására. Ez az ellentmondás is jelzi azt, hogy az adatközlők nem a valós, hanem az ideálisnak tartott nyelvi viselkedésükről adnak számot. Az *asszony*, *ember* megszólítások általános formaként nem, csak tréfás, alkalmi megszólításként szerepeltek.

A legtöbb változatot megadó adatközlő a következő formákat sorolta föl: *bóbitácska*, *cicám*, *csillagocskám*, *édesem*, *hercegnőm*, *kicsim*, *napsugaram*, *szerelmem*, *szívem*.

A használt megszólítások száma minden viszonylatban a kapcsolat bizalmasságával van összefüggésben. A házasságon belüli megszólítások számából azonban nem vonhatunk le egyértelmű következtetéseket a kapcsolat meghittségére, intimitására, mert azon kívül az egyén idiolektusának, nyelvi találékonyságának is szerepe lehet benne.

5.1.10. A házastárs szüleinek (anyós, após) megszólítása

A házasságkötéssel átalakul a családi struktúra, az új rokonok megszólításában érvényes szabályszerűségek pedig eltérhetnek a korábbi viszonylatokban megszokottól (vö. WARDHAUGH 1995: 243).

A házastárs szüleinek megszólítási módja nem illeszkedik szervesen a családon belüli tegeződés terjedésének irányvonalába, ugyanis a csak egy generációnyi korkülönbség, illetve a gyakori interakció ellenére is a nemtegező formák számítanak általánosnak még a legfiatalabb korosztályban is. A viszonylattípusra nézve 341 adatközlőtől 340 adatot kaptam az anyós és 329 adatot az após megszólítására (II. kérdőív: 18, 19).

Az 55 év fölöttiek körében összesen 1 adat volt a tegező formára, a 35-55 év közöttiek körében 11,3%-ra emelkedik a házastársának mindkét szülőjét tegezők száma, ehhez adódik még 7,4%, akik csak a velük azonos neműt tegezik. A 35 év alatti korosztályban is csak 31,8% a mindkét szülőt tegezők aránya és 5,9% százalék tegezi csupán a vele azonos neműt. Vagyis a házastárs szüleinek tegezése jóval lassabban terjed nemcsak a szülőkénél, hanem a nagyszülőkénél is. A nemtegező formáknak ebben a viszonylatban megmaradó szerepére jellemző, hogy több olyan adatközlő is volt, aki az idősebb munkatársai mindegyikét is tegezi, viszont az anyósát, apósát nem.

A nemtegező formákon belül lehetséges változatokat tekintve a fiatalabb korosztályok felé haladva nő a tetszikelő formák aránya, és a nőkhöz fordulva minden korosztályban a férfiakénál jóval nagyobb arányban fordul elő a tetszikelés. Ebben a viszonylattípusban tehát a korkülönbségtől, illetve a beszélő korától függetlenül elfogadottnak számít az aszimmetrikus megszólítási helyzet, a tegezésre felelő magázás, tetszikelés.

A nominális megszólítások árnyalhatják, bizalmasabbá tehetik a magázó formákat. Leggyakoribbak az *anyuka-apuka* (48,8%), *mama-papa* (21,7%), majd a *keresztnev + néni*, *bácsi* (17,8%) változatok. Kisebb arányban fordulnak elő az *anyu-apu* (3,3%), *tata* (1,7%), *nagyi* (1,2%), *keresztnev + mama, papa* (0,2%) *édesanyám* (0,01%) szintén nézőpontváltást érvényesítő megszólítások is, és szerepeltek az egyértelműen a szerepre utaló *anyósom-apósom* (1,9%) formák is. Érdekes, hogy e megszólítások mindegyike megjelenhet tegezés és magázás mellett egyaránt. A tegezés mellett viszont a *keresztnev + néni, bácsi* forma van túlsúlyban, és megjelenik a keresztnéven szólítás (5,3%) is. A tegeződés terjedésével párhuzamosan tehát ebben a viszonylatban is csökken a rokonsági terminusok használatának aránya.

A napjainkban a legtöbb családi viszonylatot meghatározó szolidaritás szerepét ebben a viszonylatban egyértelműen felülírják olyan a megelőző, megszólítási rendszereinkben még egyértelműen irányító szerepű társadalmi változók, mint az életkor, a tekintély, és kimutatható szerepe van a nembeli különbségeknek is. Mivel a többi családi viszonylattól eltérően alakul a társadalmi tényezők szerepe - például akár a nagyszülő-unoka viszonylatban is jóval nagyobb arányú tegeződést találunk - a nemtegező formák látszólagos uralma ellenére feltételezni lehet, hogy a családi összetartozás nyelvi kifejezése fokozatosan erre a kapcsolattípusra is ki fog terjedni.

5.1.11. A gyermek házastársának (meny, vő) megszólítása

Az aszimmetrikus életkori viszonylat miatt ebben a viszonylatban - a kapott 641 adat alapján (II. kérdőív: 18, 19) kizárólagos a tegező forma, a házastárs szülője részéről. A nominális megszólításokat tekintve pedig, a keresztnévi becézett keresztnévi megszólítások (94,7%) általánosnak tekinthetők, ezen belül a birtokos személyjeles formák gyakorisága megközelítőleg azonos, mint a gyermekek megszólítására használt formák esetében (8,86%). A keresztnévi megszólítások mellett második lehetőségként, illetve önállóan is szerepeltek a *lányom* (1,7%), *kislányom* (2,1%), *fiam* (1,9%), *kisfiam* (1,8%) megszólítások. A kérdőívekben legáltalánosabban használt formaként két előfordulással szerepelt még a *kis menyem*, egy előfordulással pedig a *kis vejem* változat is, általánosan azonban nem szokásos a megszólításban a viszonylat jellegének pontos jelölése. Az interjúkban ritkább, nem általánosan használt megszólításként előforduló formák: *vőm*, *vőmuram*, *menyem*, *menyecske*.

5.1.12. A házastárs testvéreinek és a testvérek házastársának (sógor, sógornő) megszólítása

A házastárs testvéreinek megszólítása az azonos generációhoz való tartozás miatt általában szimmetrikus személyhasználatot követel meg, amelyben érvényesül a családi összetartozás szerepe is, tehát szinte egyöntetűen a kölcsönösen tegeződő forma jellemző. A 341 adatközlőtől kapott 866 adat néhány kivétellel ezt igazolja (II. kérdőív: 20). A legidősebb korosztályban négy adatközlő utalt csupán arra, hogy a sógorával, sógornőjével magázódik, ezekben az esetekben mindig különböző neműek viszonyáról volt szó.

A nominális megszólítások területén a keresztnévi formák használatának általános érvényű szokása figyelhető meg (97,4%), a birtokos személyjeles formák használata ezen belül jóval alacsonyabb (3,9%), mint a különböző korosztályok közötti viszonylatokban. A kérdőívben megjelölt, a viszonylaton belül legáltalánosabbnak számító formaként szerepeltek még a *sógor*, *sógi*, *koma*, *komi* változatok, de kizárólag férfiak közötti viszonylatban.

Az interjúkban nemcsak a legáltalánosabb, hanem a ritkábban, akár tréfásan használt formák is szerepeltek: *sógor*, *sógorka*, *sógorkám*, *sógi*, *sógornőm*, *komám*, *komi*. Férfiak között általános érvényű, kiterjedt jelentésű megszólításként használatos az *öcsém* megszólítás is.

5.1.13. Távolabbi rokonok megszólítása

A távolabbi rokonok megszólításában az életkori különbségektől függően érvényesül a családi szolidaritás ereje. Az interjúk beszámolóai alapján az azonos generációba tartozók között még igen ritka interakció esetén is elfogadott a kölcsönös tegeződés. Az egy generációnyi különbség az esetek 59,1%-ában vezet nemtegező formához, a nemtegező forma azonban csak 6,2%-ban kölcsönös, általában csak korban fölfelé érvényesül, aszimmetrikus helyzetet hozva létre. A tegező forma azokban a kapcsolatokban fordul elő, amelyben az idősebb fél is 40-45

éves kor alatt van. Két generációnyi különbség pedig már egyértelműen aszimmetrikus, tegezésre felelő magázó, tetszikelő formákat követel meg.

A nominális megszólítások terén az idősebb korosztályokhoz szólva a keresztnévi, illetve a *keresztnév + néni, bácsi* formák túlsúlya figyelhető meg. Az interjúkban a következő, a viszonylatok jellegét a távolabbi rokon kapcsolatokban is jelelő megszólítások szerepeltek: *ángyi, ángyom, komám, kománé, komaasszony, komszi, nászasszony, nászuram, öregkereszt, öreg keresztanya*.

A fiatalabb korosztályok megszólításában a keresztnév, becézett keresztnév használata szokásos (97,3%), ezen belül szerepelnek a birtokos személyjeles változatok is (7,9%). a *lányom, kislányom, fiam, kisleányom* megszólítások általánosan használt változatokként is szerepeltek (2,7%), a beszámolók szerint azonban a családon belüli viszonylatok többségében előfordulnak az idősebb generáció által használva.

A direkt kérdésekkel dolgozó kérdőívemben a távolabbi viszonylatok közül a nagyszülők testvéreinek és a házastárs nagyszüleinek megszólítására kérdeztem rá (II. kérdőív: 17, 21). A generációs különbség miatt csak nemtegező formák fordultak elő, melyek között többségben voltak a tetszikelő formák (57,3%). A szülők nagyszüleinek nominális megszólításában a *keresztnév + néni, bácsi* formák mellett a 35 év fölötti korcsoportokban a *nénje, bátyja* változat meghatározó, de előfordult az *ángyi* és az *öregkereszt* forma is.

A házastárs nagyszüleinek megszólítására minden esetben nézőpontváltásos változatot kaptam: vagy a házastárs nézőpontja érvényesül (*mama-papa, tata, nagyi*), vagy pedig a család legfiatalabb tagjéé, a gyermeké (*dédi, dédike*).

5.1.14. A megszólítások szokásrendje a családban

A családon belüli megszólításokban az eredmények szerint egyre erőteljesebben érvényesül a szolidaritás, az összetartozás érzésének kifejezése. A tegező formák a családmagon belül, a nagyszülők megszólításában, a távolabbi rokonok körében az azonos generációhoz tartozók között, illetve a fiatalabbakat tekintve már egy generáció különbséggel is általánossá megszokottá váltak. A nemtegező formáknak elsősorban a házastárs szüleinek, illetve az idősebb generációhoz tartozó távolabbi rokonok megszólításában van szerepe. Ezekben a viszonylatokban a nemtegezés változatain belül egyre nagyobb teret hódítanak az önálló kapcsolattartási csatornává váló tetszikelő formák.

A nominális megszólítások terén a családi viszonylat jellegét jelölő szerepfőnevek elsősorban az idősebb generációhoz fordulva érvényesülnek, de bizonyos viszonylatokban (például: nagybácsi, nagynéni) már kezdik átadni szerepüket az általánosabb jelentésű formáknak. A fiatalabb és azonos korosztályhoz fordulva a keresztnévi, becézett keresztnévi megszólítások a legáltalánosabbak, fiatalabbhoz fordulva jóval nagyobb a szerepük a birtokos személyjeles formáknak, mint az azonos generációhoz tartozók megszólításában.

A családi megszólításokban több viszonylatban is fontos szerepe van a nézőpontváltó megszólításátvitelnek, leggyakrabban a család legfiatalabb tagjának nézőpontja érvényesül.

A tegeződés általános, társadalmi szintű terjedése összefüggésben van a család nyelvi viszonyainak alakulásával, bár DEME véleménye szerint nyelvi bizalmasság kiterjesztése nem „családi-családias eredetű”, mert az azonos rangú csoportok váltak a szocializálódás meghatározó terepévé (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 70). Véleményem szerint azonban a család mint speciális, a társadalmi viszonylatok rendjének elsajátításában kiemelkedő szerepet játszó kommunikációs közösség (vö. BUDA 1979: 254) hozzájárul ahhoz, hogy más nyelvhasználati

színtereken is egyre elfogadottabb a tegeződés. A családban általános használat ugyanis természetessé teszi azt, hogy különböző viszonylatokban, akár fölérendeltekkel szemben is használható a tegeződő forma.

5.2. Megszólítások a nevelés és oktatás szinterei

A nevelő-oktató funkciójú intézményeknek lényeges szerepe van az egyén kapcsolathálójának bővítésében és társas viszonyainak kiépítésében. Az elsődleges és a másodlagos nyelvi szocializáció időszakában a családon kívül az óvoda és az iskola válik a legmeghatározóbbá a nyelvhasználati szokások, így a kapcsolattartási, megszólítási kompetencia alakításában is. Ezeken a szintereken két alapvető viszonylattípust különíthetünk el: egyrészt a nevelő-nevelt, tanár-diák különrangú kapcsolatát, másrészt pedig a kortárs csoportban létrejövő egyenrangú kapcsolatokat. A másodlagos szocializáció folyamán az azonos rangú csoportok erős hatással vannak a nyelvhasználat sajátosságainak alakulására (vö. KISS 1995: 90), az oktatás szintereit vizsgálva azonban elsősorban a különrangú viszonylatok megszólításait vizsgálom, mivel a kortársakkal való kapcsolattartás nem mutat lényeges eltéréseket a többi egyenrangú, bizalmas viszonylatban tapasztalható megszólítási sajátosságoktól. Az óvodára jellemző szokásokat megfigyelések és néhány informátorszerepű óvónő beszámolóinak alapján, az iskola megszólítási viszonyait pedig a kérdőívekben (I. kérdőív: 39-42, 47; II. kérdőív: 36-41) és interjúban kapott adatok, illetve más kutatások eredményeinek segítségével igyekszem bemutatni.

A pedagógiai szituáció általában olyan egyenlőtlen viszonyforma, amely az életkori szerepek különbözőségéből adódik. Ennek a szituációnak az elsődleges célja, hogy a gyermek, az alárendelt fél megtanuljon egyre bonyolultabb normák szerint viselkedni, elsajátítsa a szervezeteken belüli viselkedést (BUDA 1979: 235).

Az oktatás szintereinek speciális szituációja a szülő és a nevelő kapcsolata, amelynek nyelvi sajátosságait - mivel a kérdőívekben erre vonatkozó kérdés nem szerepelt - egyrészt az interjúk beszámolóinak, másrészt a megkérdezett óvónők és tanárok tapasztalatainak alapján próbálom meg feltárni.

5.2.1. Az óvodapedagógus megszólítása

Az óvodai nevelés időszaka az elsődleges nyelvi szocializáció második szakaszára esik, ezért a kommunikatív kompetencia alakulása szempontjából meghatározó, hiszen ebben az életkorban érvényesül legerőteljesebben a közvetlen környezet mintaadó szerepe. A családon belüli tegeződés általánossá válása miatt ez a másodikként megnyíló kommunikációs szintér szembesíti először a gyermekeket a nem egyenrangúakkal tartott kapcsolat nyelvi nehézségeivel.

Az óvodáskorba lépő gyermekek mindennapi interakcióik során kölcsönösen tegeződő, kölcsönösen magázódó és aszimmetrikus kapcsolatban lévő párokat is láthatnak maguk körül, s egyes felnőtteket ők maguk is tegezhetnek (vö. ERVIN-TRIPP 1997: 519). Ezáltal LAMBERT megfigyelései szerint olyan helyzet alakul ki, amelyben nehéz felismerni azokat az általánosítható társadalmi tényezőket, amelyek alapján a megszólítási lehetőségek közül választhatnak (1967: 66).

Az óvodába kerülő gyermekek a tegeződést használják természetesebben, az óvónők beszámolóinak szerint azonban, a kezdeti, beszoktatási idő után, a középső- és nagycsoportokban már törekednek a nemtegező formák elsajátíttatására.

A megkérdezett óvónők a nemtegező formák közül a harmadik személyű közlést megszólító névmások nélkül, különböző nominális megszólításokkal, illetve a tetszikelő formákat szorgalmazták. Az érvényben lévő óvodai nevelési program az anyanyelvi nevelésben a direkt fejlesztő eljárások helyett a spontán adódó helyzetek kihasználását hangsúlyozza (1989: 66), ezzel összhangban a megszólítások, köszönések, kapcsolattartási formák gyakoroltatása is mindig az együtt megélt szituációkhoz kötődik.

A megfigyelések alapján a nemtegező megszólító névmások ismeretének hiányában ez a korosztály gyakran beépíti a nominális megszólítást a mondatba, vagyis indirekt megszólítást használ (*Megnézi óvó néni az új cipőmet?*); 5-6 éves korukra pedig, ha udvariasak akarnak lenni a gyerekek, általában a *tetszik* segédige főnévi igenévvel kiegészülő formáit használják.

A nemtegező formák elsajátításának nehézségeit jelzi a kapcsolattartási módok keverése, melyről szinte minden óvónő beszámolt. Az egyik legtipikusabbnak tartható hiba a *tetszik*-kel alkotott mondatokban mutatkozik, az udvariassági forma gyakran tegező igealakokkal jár együtt: *Tessék szíves lenni, segítesz felvenni a pulcsimat?* Több óvónő megfigyelte, hogy ha a gyerekek dacosak, mérgesek, hamarabb átváltanak tegező formára, mivel az az érzelmeik spontán megnyilatkozási formája.

Az óvónők és óvóképzősök tapasztalatai és saját megfigyeléseim alapján sem vált általánossá a DEME LÁSZLÓ által az 1980-as években leírt visszategezési tendencia. Ő akkor úgy látta, hogy az óvodákban a tegezés tolerálásával „vélik demonstrálni intézményük szellemének demokratizmusát, a gyerekek iránti szeretetüket, és nem utolsósorban a szülői kívánságok respektálása iránt való készségüket” (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 79). Az óvodák nagy részében töreksenek a nemtegező megszólítási változatok elsajátíttatására, bár a tegező formák is jelen vannak, nem tiltják a használatukat, hanem a gyerekek egyéni beszédszintjének és mentális érettségének figyelembevételével próbálják meg alakítani kapcsolattartási kompetenciájukat.

Az óvónők nominális megszólítása az *óvó néni*, *keresztnev + óvó néni*, *keresztnev + néni* formákkal, esetleg keresztnéven történik. A dadák megszólítása ehhez hasonlóan *dadus néni*, *keresztnev + néni*. A tegező és nemtegező formák egymás melletti használata révén ezek a megszólítások tegezve, magázva és tetszikelve is előfordulhatnak.

A megszólítási kompetencia kialakulásának nehézségeit jelzik egy kísérleti jellegű játszóházban dolgozó óvónő megfigyelései. Eszerint, ha a gyerekek még nem ismerik, akkor *Játszó néni!* *Figyelő néni!* *Felnőtt néni!* megszólításokkal fordulnak hozzá. Ezek a formák mutatják, hogy a gyermekek még nem ismerik fel a szükséges elemeket, azonban érzékelik a megszólítások szerkezeti lehetőségeit, és azt is, hogy azok gyakran utalnak a funkcióra.

Az óvodapedagógussal való kapcsolattartás tehát lehetőséget nyújt a nemtegező formák egyes változatainak megismerésére, még akkor is, ha ezeket a kommunikatív kompetencia fejlődésének korábbi szakaszaiban nem erőltetik. Nem ismerkednek meg azonban a gyerekek a nemtegező névmásokkal, és nyelvhasználatuk - részben e névmások aktív ismeretének hiánya, részben pedig a fokozott udvariasságra törekvés miatt - gyakran a tetszikelő szerkezetek irányába mozdul el.

5.2.2. A gyermek megszólítása az óvodában

Az óvodások és óvodapedagógusok közötti viszonylat azért sajátos, mert az aszimmetria, a hierarchia ellenére bizalmasság uralja. Ez a helyzet teszi lehetővé azt, hogy - természetesen tegezéshez kapcsolódva - a nominális megszólítások széles repertoárja vegyen részt az óvodásokkal való érintkezésben. A becézett keresztnéven mint legtipikusabb változaton kívül a szülő-gyermek viszonylatban használt rokonsági terminusok, kedveskedő formák is előfordul-

hatnak, tipikusnak számítanak a birtokos személyjeles megszólítások. A teljes néven szólítás elsősorban feladathelyzetekben szerepel, a vezetéknev használata azonban önmagában nem szokásos.

Az óvoda nevelő szituációjában gyakori a csoportok, közösségek megszólítása. Az általánosan használt *fiúk, lányok, gyerekek* elemeken kívül az óvoda mint speciális szintér előhív néhány sajátos megszólítást is. A *naposok* feladatra utal, a közösséghez tartozást fejezik ki a *kiscsoportosok, középsősök, nagy csoportosok* megszólítások, sőt ha az óvodai csoportnak van valamilyen neve, jele, akkor a csoport neve annak minden tagjára kiterjeszthetővé válik, például *napocskák, gombák, sünik*.

5.2.3. A tanár megszólítása az általános és középiskolában

Az általános és középiskolai nevelés végigkíséri a másodlagos nyelvi szocializáció folyamatát. Az iskola hierarchikus rendje, a tanár és a diák különrangú viszonya tetten érhető a megszólítások használatában is, és hatással van a megszólítási kompetencia alakulására, a teljes megszólítási rendszerben való jártasság megszerzésére is.

A 6 évestől 18 éves korig tartó időszak természetesen nem homogén az iskolában használt megszólítások tekintetében. Az általános és középiskola érintkezési formáit a különbségeket figyelembe véve, de mégis egy fejezetben tárgyalom. A napjainkban működő különböző iskola-típusok (hat- és nyolcosztályos gimnáziumok), illetve a legidősebb vizsgált korosztály gyermekkorában működő iskolarendszer eltérései ugyanis nem teszik lehetővé a teljes elkülönítést.

A kérdőívben külön kérdeztem rá az általános- és középiskola sajátosságaira, azon belül pedig a nők és a férfiak megszólítására (II. kérdőív: 36, 37, 38, 39) is, így összesen 1741 adatot kaptam.

Az összegyűlt adatok alapján a másodlagos nyelvi szocializációra, az iskoláskor időszakára a nem kölcsönös, aszimmetrikus kapcsolattartási formák jellemzők. A diákok magázzák vagy tetszikelik tanáraikat, azok viszont általában tegezik őket. A tanárok megszólításában a tegező formák aránya alig mutatható ki (0,45%). A néhány előforduló adat azonban mind a 35 év alattiak köréből származik. Tapasztalataim alapján a tanárok tegezése csak egyes kísérleti módszerű alternatív iskolák gyakorlatában jelenik meg (vö. CZIKE 1998: 67), illetve a középiskolában a fiatalabb tanárok egy része ajánlja fel ezt a lehetőséget. A tegeződés szokásának szélesedése tehát nem terjedt ki az iskolára (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 79), sőt az oktatás a hierarchikus viszonylatokat nyelvileg leginkább megjelenítő nyelvhasználati szintérré vált.

A nemtegező megszólítás különböző változatait találhatjuk meg a tanárokhoz forduló közlésekben: indirekt nominális megszólítással együtt járó, névmáskerülő harmadik személy, magázás, önözés és tetszikelés is előfordul. A nemtegezésnek ezek az árnyalatai eltérő arányban vannak jelen a különböző korosztályokban. A legidősebbek körében még a magázó forma számít normának, a 35-55 év közötti korosztályban megnő a tetszikelő kapcsolattartás aránya, és elkülönül a magázásnak a *maga* névmást kerülő változata, a legfiatalabbak körében pedig a tetszikelés túlsúlya és az önözés megjelenése figyelhető meg. A magázás természetesen az 55 év fölöttiek körében is megvalósulhatott úgy, hogy nem névmás, hanem nominális elem utalt a beszédpartnerre, azonban csak az 55 év alatti korcsoportokban jelenik meg a névmás tudatos kerülése.

Ha a legfiatalabb korosztályt kisebb korcsoportokra bontva megvizsgáljuk, képet kaphatunk arról, hogy hogyan alakul ezeknek a formáknak a használata a nyelvi szocializáció folyamatában. A kérdőívek adatai azt mutatják ugyanis, hogy a 14 éven aluli korosztálynak mintegy

90%-a kizárólag tetszikelő formákkal fordul a tanáraihoz, nagy részük egyértelműen magázó alakot egyáltalán nem használ, inkább kerüli a másik verbális megérintését. A magázó, önöző formák csak 14-16 éves korban jelennek meg nagyobb számban, azonban ebben az életkorban is általános érvényű marad a névmást kerülő, a névmás helyett szerepfőneveket mondatrészi szerepbe helyező indirekt megszólítás.

A magázás és az önözés árnyalatai tehát viszonylag későn jelennek meg a nyelvi szocializációban, ezt jelzi az is, hogy 12 éves korban még 72% semmilyen különbséget nem érez a *maga* és az *ön* névmás használati köre és stílusértéke között.

Az interjúkban kifejtett véleményekből a tetszikeléssel kapcsolatos attitűdökről az derül ki, hogy a gyerekeket nem zavarja a tetszikelő formák bonyolultsága, nehézkessége, grammatikai értelmezhetetlensége. 14-15 éves korig általánosnak tartható az a vélemény, hogy ezzel a fogalmazásmóddal elkerülük a felnőttek megsértését, később azonban kerülni kezdik ezeket a szerkezeteket, mivel az általános gyermekkori használat miatt elsősorban nem a fokozott udvariasság, hanem a gyermeki szerep nyelvi kifejezőjét látják benne. A tetszikelés ilyen megítélése és széles körű használata is ellentmond az 1987-ben megjelent Nyelvi illetan megállapításának, mely szerint a tetszikelést a „a fiatalok egy része ma már alig ismeri” (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 59). A magázó és önöző formák árnyalására azonban éppen a gyermekszereppel való azonosítása miatt a későbbiekben kisebb arányban használják.

A tanárokkal készített interjúk is megerősítik azt a képet, hogy a tetszikelés lett napjainkra a diák és tanár közötti kapcsolattartás legfőbb eszköze, ugyanis a tanárok egy része furcsállja, szemtelennek, „egyenrangúskodónak” tartja a nem tetszikelő formákat.

A nem tetszikelő formák térnyerése a középiskola kezdetére tehető, ez jelzi a kapcsolattartás stílusváltását, az általános iskolától való elkülönülést is. A középiskolában használt megszólításokat vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy nőkhöz fordulva nagyobb arányú a tetszikelés, a férfi tanárok megszólításában hamarabb megjelennek az önöző és magázó formák. A középiskolai megszólításban kapott 694 adat a következő módon oszlik meg (14. táblázat):

A nemtegező formák nemek szerinti megoszlása a tanárok megszólításában					
	Magázás	Tetszikelés	Névmáskertülés	Önözés	
Nő	144 40,79%	157 44,47%	52 14,74%	0 0%	353
Férfi	235 68,91%	59 17,3%	41 12,03%	6 1,76%	341
N=	379 54,61%	216 31,12%	93 13,41%	6 0,86%	694

14. táblázat

A férfi tanárok megszólításában tehát kiugróan magasabb arányban van jelen az egyértelmű magázás, illetve csak férfiakkal szemben jelenik meg az önöző forma, míg a nők megszólításában magas arányú a tetszikelés még a középiskolában is.

A tanárok nominális megszólítási formáinak azért is kiemelt szerepe van, mert gyakran nemcsak vokatívuszi szerepben állnak, hanem indirekt megszólításként gyakran a mondatba is épülhetnek.

A kérdőívben az általános iskolában tanító nők megszólítására összesen 571 adatot kaptam: *keresztnev + néni* (36%) *tanár néni* (26%), *tanárnő* (24%), *tanító néni* (22%), *keresztnev + tanító néni* (2%). A férfiak megszólításának 569 adata pedig a következőképpen oszlott meg: *tanár bácsi* (41%), *keresztnev + bácsi, bá* (29%), *tanár úr* (28%), *tanító bácsi* (2%), *tanító úr*

(1%). A legidősebb korcsoportban két-két, a legfiatalabbak körében pedig egy-egy adattal a *keresztnev + atya*; *keresztnev + nővér* megszólítás is felbukkant, jelezve az egyházi iskolák működését.

A kérdőívben nem különböztettem meg az alsó és felső tagozat megszólítási formáit, holott megfigyeléseim alapján a két csoport kapcsolattartási módjai részben eltérnek egymástól. Az arányok így torzulhatnak az alapján, hogy az alsó vagy a felső tagozatra gondolva nyilatkozott az adatközlő. Kontrollként ezért ellenőrző vizsgálatot végeztem, 50 alsó és 50 felső tagozatos diákot kérdezve meg. Az általános iskolában tanító nők megszólítása ezek alapján a 15. táblázat adatainak megfelelően alakul.

Mindkét korcsoportban a *keresztnev + néni* változat a legdominánsabb tehát, alsó tagozatban a *tanító néni*, felső tagozatban pedig a *tanár néni* és *tanárnő* formákkal együtt.

Az általános iskolában tanító nők megszólítása						
	<i>keresztnev + néni</i>	<i>tanár néni</i>	<i>tanárnő</i>	<i>tanító néni</i>	<i>keresztnev + tanító néni</i>	
Alsó tagozat	24 48%	2 4%	0	21 42%	4 6%	50
Felső tagozat	21 42%	16 32%	13 22%	0	0	50
N= 100	45	18	13	21	4	100

15. táblázat

A kontrollcsoportból két adatközlő kivételével az alsó tagozatban nem tanított férfi tanár, ezért hasonló összevetést nem tudtam elvégezni. A nőkhöz viszonyítva a felső tagozatban alacsonyabb a keresztnévi forma aránya, a *tanár bácsi/bá*, *tanár úr* megszólításokkal közel azonos arányban vesz részt a kapcsolattartásban.

A középiskolában már csak két-két megszólítási mód érvényesül, de a nemek szerint eltérő arányban. Nőkhöz fordulva ugyanis nagyobb arányban megmarad a *tanárnő* forma mellett (53%) a bizalmasnak számító *keresztnev + néni* (47%), mint férfiakhoz fordulva a *tanár úr* (71%) mellett a *keresztnev + bácsi* (29%).

Ezek a nominális megszólítások a vokatívuszi funkció mellett megfigyeléseim szerint igen gyakran kerülnek mondatrészi szerepbe is. Ezekben az esetekben a névelemet nem tartalmazó megszólítások elé gyakran deiktikus szerepű határozott névelő kerül (*Szeretnék kérdezni valamit a tanárnőtől*).

5.2.4. A diákok megszólítása az általános és a középiskolában

Az oktatás szituációja hierarchikus szerepeket feltételez, és a partnerek közötti társadalmi távolsághoz az általános és középiskolában még az életkori különbség is hozzájárul. A magyar beszélőközösségre a kapcsolattípusok többségében nem jellemzők a nem kölcsönös érintkezési formák, a gyermek-felnőtt viszonylat azonban kivételt jelent. Ezért a diákok 13-14 éves koráig természetes az egyoldalú tegezésük. Gondot jelent azonban az aszimmetrikus kapcsolattartás tekintetében, hogy a milyen életkorig terjeszthető ki a gyermekszerep. A 20. század első felében például legfeljebb 14 éves korig tegeztek a tanárok a diákokat (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 80), kérdőíves felméréseim azonban azt mutatják, hogy napjainkban az egyenlőtlen nyelvi helyzet a tanár-diák viszonyban a középiskola végéig meghatározó marad.

Az iskola meghatározó szocializációs színtérként ebben az időszakban segíthetné a különböző helyzetekhez, viszonyokhoz járó formák elsajátítását, helyzetjelölő szerepük megismerését, azonban egészen a középiskola végéig csak az aszimmetrikus viszonyra, a tegezésre felelő

tetszikelésre ad gyakorlati mintát. A tanárok nagy része a középiskolás kor végéig tegezi tanítványait, azok viszont általában tetszikelik őket, illetve a megszólító névmást kerülve magázzák. A tanárokkal való kölcsönös magázódás gyakorlata nagyon kevés iskolában maradt meg. F. DORNBACH MÁRIA megállapítását, mely szerint a korábbi hagyományokat felelevenítve a 6 és 8 osztályos gimnáziumokban a tanári kar magázza a diákságot, sem a kérdőívek adatai, sem más megfigyelések, beszámolók nem erősítették meg (1999: 205).

A középiskolában a tanárok által használt érintkezési formákról kapott 761 adatnak csak 21,02%-a magázó forma. A megkülönböztetett korcsoportok közül egyedül az 55 év fölöttiek körében emelkedik ki a magázás aránya, jelezve azt, hogy a II. világháború után vált általánossá a középiskolai tanulók tegezése (16. táblázat).

A diákok egyoldalú tegezésének aránya a középiskolában			
	Tegezés	Magázás	
55 év fölött	115 60,84%	74 39,16%	189
35-55 év között	161 85,63%	27 14,37%	188
18-35 év között	159 83,24%	32 16,76%	191
18 év alatt	164 84,97%	29 15,05%	193
N=	599 78,72%	162 21,28%	761

16. táblázat

A nemek között jelentős különbség van, ugyanis a magázódó tanárok döntő többsége (80,24%) férfi (17. táblázat).

A férfiak által választott magázó forma magasabb arányához az is hozzájárulhat, hogy az interjú adatai szerint a szakközépiskolákban, szakmunkásképző intézetekben a szakmai tárgyakat tanító tanárok szinte minden esetben magázódnak.

A diákok egyoldalú tegezésének a tanárok neme szerinti megoszlása			
	Tegezés	Magázás	
Nő	350 91,62%	32 8,38%	382
Férfi	249 65,7%	130 34,3%	379
N=	599 78,72%	162 21,28%	761

17. táblázat

Az interjúk és a tanárok beszámolói, a megfigyelések más szempontból is árnyaltabb képet adnak a tegezés és a magázás használatáról. A diákok egyoldalú tegezésének természetességét több adatközlő is az életkori különbséggel magyarázza, például: „tegezem a diákokat, hiszen a szüleikkel vagyok egyidős” (N3VF). A megszólítás aszimmetrikus jellegét korukból adódóan a fiatal tanárok fogadják el a legnehezebben, ezért kettősség tapasztalható a viselkedésükben. Egy részük a tegeződés felajánlásával, más részük pedig a kölcsönös magázással próbálja szimmetrikussá tenni a kapcsolattartást. Az egyoldalú tegezés normává lett szokása miatt a diákok sokszor ridegnek érzik ezt a formát.

A tegezés általánossága mellett ebben a viszonylatban a tegező és magázó formák váltogatásának érzelemkifejező szerepe lehet. Egy, a diákokat általában tegező 27 éves középiskolai tanár elmondta, hogy ha mérges, ha fegyelmezni akar, gyakran átvált magázó formára (F2VF).

Ezzel összhangban DÁLNOKINÉ PÉCSI KLÁRA az iskolai kommunikáció jelenségeit empirikusan tanulmányozva úgy látta, hogy a tanárok nagy része él ezzel a lehetőséggel: a magázást a fegyelmezés eszközének tekinti (2001: 67), sőt az ironikus közlések is gyakran magázóak. A nemtegező formák ezáltal nem a kölcsönösség, az azonos rangú partnerként kezelés természetes megjelenítői, hiszen az, hogy a megszólítás váltásának szabadsága csak a tanár lehetősége, a tegezésnél is erőteljesebben érzékelteti a kapcsolat aszimmetriáját.

A tanárokkal való magázódásnak nyelvi nevelő szerepe lehetne, ugyanis ez megteremthetné a lehetőséget a kölcsönösen magázó viszonylatok kifejezőmódjainak elsajátítására, a jelenlegi gyakorlat azonban csak a gyerek szerepet erősíti, és késlelteti a felnőtt szereppel együtt járó nyelvi szerep gyakorlását.

A diákok nominális megszólításában a kérdőívek adatai alapján a keresztnéven szólítás változatai dominálnak. A keresztnévet, becézett keresztnévet mint lehetőséget az adatközlők mindegyike megjelölte. Bár a középiskolai megszólításban alacsonyabb volt a becézett formák aránya, mint az általános iskolaiban, ennek az adatnak a viszonylatokat jelölő értéke kérdéses, mert a nevek becézése általában nemcsak a viszonylat jellegétől, hanem a nevek becézhetőségétől és általános becézési szokásától is függ (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 60). A keresztnévi megszólítások mellett az adatközlők 17%-a utalt a vezetéknéven való szólításra is.

A megfigyelések és beszámolók azonban ennél sokkal változatosabb képet mutatnak. Birtokos személyjeles formákat a kérdőívekben alig találunk (összesen 3 adat!) a tanárok közlése és résztvevő megfigyelések tapasztalatai alapján azonban nagyon gyakori forma (DÁLNOKINÉ 2001: 167). A vezetéknéven, illetve teljes néven szólításnak a formálisabb szituációkban van szerepe (feleltetés, névsorolvasás). Magázással együtt járva, sőt esetleg ironizáló formában megjelenhet a *vezetéknév + úr*, *vezetéknév + kisasszony* forma is.

A névelemű megszólítások közül elsősorban a fegyelmezés beszédaktusaiban szerepel a *keresztnév + fiam* változat. Az általános érvényű megszólítások közül általában szintén a direkt nevelő célzatú közlésekben gyakoriak a *fiam*, *édes fiam*, *kisfiam*, *kislányom* formák.

A gyerekek szülői megszólításaihoz hasonló dinamizmust figyelhetünk meg a tanítványok verbális megérintésében is, a leggyakoribb - általában keresztnévi - megszólítás semleges értékű, a többi forma pedig specializálódik, nyomatékosabb szerepe, esetleg érzelmi színezete van.

Az iskola tipikus szituációiban gyakorinak számít több címzett együttes, csoportos megszólítása, például: *gyerekek*, *lányok*, *fiúk*, *srácok*, *hátsó sor*, *táncosok*, *drágáim*, *drágaságaim*, *ti jómadarak*.

Az általános és középiskolában tehát a diákok általános keresztnévi megszólítása mellett számos változat részt vehet a kapcsolattartásban, elsősorban nevelő, fegyelmező szerepben.

5.2.5. A pedagógusok és szülők érintkezésének megszólításai

A pedagógusok és szülők érintkezése egyrészt olyan átmeneti szerepviszony, amely a szolgáltatások területére jellemző, másrészt azonban ismétlődő érintkezés, amelyben a partnerek ismerik egymás nevét, és ez hatással van a megszólításokra is.

Erre a szituációtípusra a kérdőívben nem kérdeztem rá, a legfőbb jellegzetességek azonban az interjúk, tanárok és óvónők közlései alapján is felmérhetők.

A szülők és pedagógusok érintkezése a gyermek óvodáskorában a legintenzívebb, az interakciók gyakorisága pedig hat a kapcsolat nyelvi formáira is. Egy óvónő informátor saját intézményének viszonyait feltérképezve arról számolt be, hogy a szülők és pedagógusok között a tegeződő párok aránya 54%. A tegező és magázó formák közel egyenlő aránya arra utal, hogy ebben a kapcsolattípusban nincs egyértelműen kialakult gyakorlat, a közlés személyének megválasztását különböző tényezők befolyásolhatják. Ezek közül a legfontosabb a nem és az életkor: a közel azonos korúak, és az azonos neműek inkább tegeződnek, és számos nehezen mérhető jelenségnek (szimpátia, közeli lakóhely, előzetes ismeretség) is szerepe lehet a választásban. A tegeződést általában az óvónők kezdeményezik, a gyermek nevelésének közös gondjára hivatkozva.

A kapcsolat bizalmasságát jelzi a kölcsönös keresztnévi megszólítások gyakorisága is, bár a gyermek nézőpontjának is szerepe lehet ebben, hiszen az óvodások többsége is keresztnéven szólítja nevelőjét.

A szülők megszólításában a keresztnéven kívül előfordul a *vezetéknev* + *anyuka*, *apuka* nézőpontváltó forma (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 374). Bár az óvónők úgy vélik, hogy nagyon ritkán használják, a gyermekes interjúalanyok 61,2%-a megemlítette ezt a formát. Egy 42 éves nő pedig a gyermek keresztnéve + *anyuka* változatról is beszámolt.

Az általános jellegű, távolságtartó nominális megszólításoknak: *vezetéknev* + *úr*, *vezetéknev* + *né* + *asszony* megszólításoknak kisebb a szerepe a kapcsolattartásban, mint a bizalmas formáknak. Az *uram*, *hölgyem*, *asszonyom* megszólítások elsősorban konfliktushelyzetekben fordulnak elő, általában nem allokutív, hanem a közlést kísérő szerepben. A szerepre utaló *szülő* melléknévvel (*kedves*, *tisztelt*) bővítve állhat megszólításként, elsősorban a közvetett kommunikációban.

A gyermek növekedésével csökken a szülő és a pedagógus közötti érintkezés gyakorisága, s ezáltal a kommunikáció bizalmassága is. Az általános és a középiskolában a gyermekes interjúalanyok 93,7% nemtegező formát használ. Az általános iskolában tanító adatközlők szerint a ma húszas-harmincas éveikben járó szülők sokszor automatikusan tegezve fordulnak a fiatalabb tanárokhoz, vagy kezdeményezik a tegeződést, azonban még ebben a korosztályban sem vált elfogadottá a kölcsönös tegeződés.

A nemtegező formák általános használatával összefüggésben egészen alacsonyra csökken a keresztnévi megszólítások aránya is (7,4%). A tanárok nominális megjelölése a ritka keresztnévi megszólításon kívül egyöntetűen (92,6%) *tanárnő*, *tanár úr* formában történik, gyakran a mondatba épülő indirekt megszólításként is. A tanárok megszólítására jelzőkkel bővítve ezeket a formákat használják az írásos érintkezésben is. A szülők megszólítása problematikusabb: a *vezetéknev* + *úr*, *vezetéknev* + *né* + *asszony*, *vezetéknev* + *anyuka*, *apuka*, *anyuka*, *apuka*, *kedves anyuka*, *kedves apuka*, *uram*, *asszonyom*, *hölgyem*, *kedves szülő* formák egyaránt előfordulhatnak. Egyik sem tűnik azonban általánosnak, ezért a nominális megszólítások kerülése jellemző a tanárok nyelvi viselkedésére. Az írásos érintkezésben általánosnak számítanak a szerepre utaló *Kedves Szülő!* *Kedves Szülők!* formák.

A tanár és a pedagógus kommunikációjában tehát a személyes, de elsősorban szerephez kötődő interakciók általános megszólítási gondja, a semleges értékű, általánosan használt megszólító formák hiánya érvényesül.

5.2.6. A tanárok megszólítása a felsőoktatásban

A felsőoktatás tanár-diák viszonylatában megszűnik az aszimmetrikus személyhasználat, ebben a viszonylatban nyelviileg - a szerepekből adódó hierarchia ellenére - az ismerős felnőttek közötti udvarias kapcsolat távolságtartó és bizalmasabb formái érvényesülnek. A hierarchia ennek megfelelően nem a tegezés és nemtegezés aszimmetriájában, hanem a névmási és névszói elemek használatának eltérő szabadságában ragadható meg.

A tanárok megszólításában a nemtegező formák dominálnak, a 35 éven fölüliek körében az adatközlők 97,6%-a csak ilyen változatokról számolt be (II. kérdőív: 40, 41). A tapasztalatok szerint a harmadik személyű kapcsolattartás ebben a viszonylatban leggyakrabban névmás-kerüléssel jár együtt, bár a *maga* és az *ön* is előfordulhat egyes esetekben, de a megszólítottak általában nem tartják ezeket megfelelően udvariasnak. A névmások használatának korlátai miatt az indirekt megszólítások kerülnek előtérbe, a tanárookra utaló nominális elemek beépülnek a mondat szerkezetbe is. Férfiaktól nőknek címezve minden korosztályban, a 35 év alattiak körében pedig nők közötti viszonylatokban is megmaradhat a tetszikelés, elsősorban a fokozott udvariasságot igénylő helyzetekben. A 35 év alattiak körében tapasztalható gyakoriság azt mutatja, hogy a diákok egy része a kölcsönösen nemtegező helyzetekbe is továbbviszi az alsóbb iskolafokokon megszokott formát.

A 35 év alatti korosztályban az adatközlők 71,6%-a jelölte meg a kölcsönös tegezés lehetőségét is. A fiatalkori tegeződés általánossá válásának egy speciális eseteként értelmezhetjük ezeket a viszonylatokat. A fiatal tanárok egy része, összhangban azzal, hogy ebben a korosztályban az életkor számít a megszólítás-választást leginkább meghatározó tényezőnek, felajánlja a tegeződést, esetleg a felajánlás aktusa nélkül tegezi diákjait. Ezekben a helyzetekben a hierarchia és az életkor tényezője kerül ellentmondásba egymással. Bizonyítja ezt, hogy a diákok egy része a felajánlás elfogadása ellenére egyes esetekben: kérés során, fokozott udvariasságot igénylő helyzetekben, kerüli a tegezést. Az elkerülési stratégiák leginkább az ellenkező nemű kapcsolatokra jellemzők.

Ezt az ellentmondásosságot illusztrálhatja egy negyvenes éveiben járó, a egyetemi oktatónak a hallgatóihoz forduló érvelése: „*Miért tegezek? Egyszerűen csak így maradtam... Ezennel felhatalmazlak, hogy viszonttegezz (számomra természetes, ha tegezel, de az sem zavar, ha magázol). Ha nem jön a szádra a tegezés, akkor csak kérlek tőrd el, hogy én rendületlenül tegezek*” (F3VF). A tanár szándéka ebben a helyzetben egyértelműen a közvetlenség, az egyoldalú tegezés elfogadása révén nyelvi viselkedésével mégis a társadalmi távolságot, a fölérendeltséget hangsúlyozó szituációt teremthet.

A megfigyelések alapján ugyanis a diákok egy része a felajánlás nélküli tegezést nem meri viszonzni, ami azzal magyarázható, hogy az oktatási folyamat korábbi szakaszaiban hozzászórtak a személyhasználatot tekintve nem kölcsönös helyzetekhez.

A tanárok nominális megszólításában a *tanár* *nő*, *tanár* *úr* formák az adatközlők mindegyikénél szerepeltek, a megszólításkerülés általános tendenciája ellenére ezek általános érvényű elemeknek tekinthetők. A férfiak megszólításában 18,6% megadta a *professzor* *úr* formát, néhány előfordulással pedig szerepeltek a *doktor* *úr*, *mérnök* *úr*, *dékan* *úr* megszólítások is.

A kölcsönösen tegeződő viszonylat megnehezíti a szabad megszólítási formák választását is, még a tegezés elfogadása esetén is megmaradhat a szerepet jelölő *tanár* *nő*, *tanár* *úr* megszólítás, kerülve a tegezéssel legtipikusabban együtt járó keresztnévi megszólítás (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 46) bizalmasságát, árnyalva a tegező formát, vagyis nyelvi eszközökkel is megjelenítve a hierarchia és az életkor ellentmondását.

5.2.7. A hallgatók megszólítása a felsőoktatásban

A megszólítás személyhasználatát tekintve a felsőoktatás szimmetrikus viszonylatokat mutat, a hallgatók tegezése a kölcsönösség felajánlásával valósulhat meg. A nemtegező megszólításon belüli változatok használata azonban jelzi a hierarchiát, ugyanis a hallgatók részéről az indirekt, névmáskerülő megszólítások a legelfogadottabbak, a tanárok viszont legnagyobb gyakorisággal a magázó formákat használják. A 35 év alatti adatközlők mindegyike megadta a kölcsönös tegeződés lehetőségén kívül a nemtegező formákat is.

A nemtegező formákon belül 83,2% a magázás, és 16,8% az önözés aránya. Mivel a kérdőívben a tanárokat csak nem szerint különböztettem meg, az így összegyűlt adatok nem árulkodnak arról, hogy kik használják inkább az önöző formákat. A megfigyelések és interjúk alapján azonban valószínűsíteni lehet, hogy a fiatalabb oktatók névmásválasztására jellemző az *ön*. Ezt a feltételezést az is erősíti, hogy a fiatalabbak körében minden viszonylatban megnőtt ennek a formának a gyakorisága. A beszámolók alapján férfi oktató részéről, elsősorban hallgatónőkhöz fordulva tetszikelés is előfordulhat.

A 35 év alatti adatközlők egy része először a felsőoktatásban kerül olyan helyzetbe, hogy lehorgonyzott kapcsolatban (vö. GOFFMANN 1981: 361) magázzák. Ezért a hallgatók egy részének az interjúk tanúsága alapján nehéz megszokni ezt a formát. Ebből a helyzetből adódó sajátos szituációról számolt be egy főiskolán oktató fiatal tanár: vizsgaszituációban az egyik hallgatója megkérte, hogy inkább tegezze, mert a magázás számára „kihallgatásszerű”, holott a *maga* névmást kerülve keresztnéven szólította (N2VF).

A hallgatók nominális megszólításáról kapott 362 adat több mint 94,09%-a keresztnévi forma, feltűnő azonban a becézésnek a közép és általános iskolaihoz viszonyítva alacsony aránya. Ez a különbség is jelzi azt, hogy a becenevek használatát az érzelmi tényezőkön kívül társadalmi és életkori viszonyok is befolyásolják (vö. RÁ CZ 1974: 30-4). A keresztnéven szólítás ebben a helyzetben tegezéssel, magázással és önözéssel, esetleg a névmás kerülésével is együtt járhat.

A keresztnévi megszólításon kívül jóval kisebb arányban szerepeltek, és általában a keresztnévi formák melletti második variációként: a *vezetéknev + úr* (6,93%), *kolléga/kollega* (4,95%), *kollegina* (3,96%), *vezetéknev + kisasszony* (1,98%), *keresztnév + úr* (0,99%). Ezekből az arányokból látszik, hogy a nők megszólításában kevésbé érvényesülnek a variációk. A keresztnévtől eltérő formák 98%-át pedig férfiak használták, tehát a felsőoktatás megszólítási helyzetében erőteljesen érvényesül a nemek szerepe. Mivel a tanárok életkorára nem kérdezett rá a kérdőív, csupán az interjúk alapján következtethetünk arra, hogy a nem keresztnévi, kevésbé bizalmas formákat elsősorban az idősebb korosztály használja.

A diákok együttes megszólításának a közvetlen érintkezésben nincsenek olyan kialakult formái, mint az alacsonyabb iskolafokokon. Az írásos érintkezésben a *hallgatók*, vokatívusként a *Kedves Hallgatók!* a legelfogadottabbak ebben a szerepben. Az intézmény részéről kiadott közleményekben előfordul a *Kedves Hallgatóink!* többes szám első személyű birtokos személyjeles változat is, sőt az összegyűjtött a közvetett kommunikációra vonatkozó korpuszban szerepelt a szokatlanabbnak tűnő, egyes szám első személyű birtokos személyjeles *Kedves Hallgatóim!* is.

Az oktatás és nevelés színterein tehát egészen a középiskola végéig a személyhasználat aszimmetriája is jelöli a hierarchiát, a felsőoktatásban pedig a személyhasználat szimmetrikus-sága mellett a névmási és főnévi megszólítások különbsége jelöli az alá- és fölérendeltségi viszonyokat.

A tanári szerepre utaló megszólítások kiterjesztése a tanár-diák viszonyon túlra elsősorban fokozott tiszteletet jelez, és még hivatalos szituációkban is elképzelhető. Jelzi ezt az is, hogy egy televíziós beszélgetésben a miniszterelnök *tanár úr*-nak szólíthatja és tegezheti a köztársasági elnököt. Bár ezzel a szituációval kapcsolatban a sajtóban különböző vélemények jelennek meg, mégis az a vélekedés volt a legáltalánosabbnak tartható, mely szerint „akit az ember ifjú korában a tudás és az emberség iránti tisztelet miatt elfogadott a szívében, az számára örökre tanár marad, ilyen marad Spiró Györgynek Bada tanár úr, Eszterháznak Jelenits tanár úr. A tanárok és a tanítványok nevében vallom, hogy ez a megszólítás nem degradálás, hanem főhajtás” (KÖRMENDY 2001: 7).

A fokozott tiszteleten kívül azonban olyan helyzetekben is elképzelhető a megszólítás kiterjesztése is, amelyekben a beszélő nem tanítvány, de a tanári szerepkör okán fordul a címzetthez (például a szülők), vagy pedig a hivatásra utaló általános megszólításként használja ezeket az elemeket.

5.3. A baráti, bizalmas viszonylatok megszólításai

Baráti, bizalmas viszonylatok a tematikusan vizsgált színterek közül az iskolában, a munkahelyen, a közvetlen lakókörnyezetben is létrejöhetnek. Ezt a típust mégis önálló érvénnyel is ki kell emelnünk a vizsgálat szempontjából, mert ezek a kapcsolatok a személyiségfejlődés fontos tényezőjét jelentik (vö. BUDA 1979: 245), és a megszólításokat tekintve is sajátos, a többi viszonylattól eltérő jellemzőket mutatnak.

A baráti, bizalmas viszonylatokon belül meg kell különböztetnünk a valódi személyességre épülő, egyenrangú bizalmas kapcsolatokat, illetve a családtagok révén közvetített felszínebb és nem egyenrangú kapcsolatokat (például a szülők baráta, barátok szülei).

Az egyenrangú, bizalmas viszonylatok érintkezési formája tegeződő, a nemtegező formák esetlegesen, játékos, ironikus kommunikációs eszközként vehetnek részt bennük (TERESTYÉNI 1995: 50). Ezek a kapcsolatok a nominális megszólítások igen széles skáláját mutatják föl, mivel a kapcsolatok bizalmasságának, intimitásának növekedésével általában nő a használható megszólítások száma: „a nagyobb mérvű intimitás összetettebb és változatosabb diádikus kapcsolatokra vezet a beszélők között, melyet a beszélők azáltal fejezhetnek ki, hogy a megszólítási változatok nagyobb számából válogatnak” (ERVIN-TRIPP 1997: 514).

Az interjúalanyokkal összegyűjtettem az általuk bizalmas viszonylatokban használt megszólítások mindegyikét, és az így összegyűlt megszólítások nagyobb változatosságot mutatnak, mint bármelyik vizsgált viszonylatban. Ez azonban csupán a változatok lexikális gyakoriságát jelzi, használati, aktuális gyakoriságukat nem (vö. KISS 1993: 223). Ugyanis - az interjúalanyok szerint - bár nagy a megszólítási lehetőségek száma, nagy részükkel csak ritkán élnek.

A legtipikusabbnak tartható keresztnévi és becézett keresztnévi megszólítások mellett fontos szerepük van ezekben a kapcsolatokban a ragadványneveknek is, amelyek sokszor a nevet adó, használó közösséghez való tartozást is jelzik.

A néven szólítás mellett számos megszólítási mód árnyalhatja a kapcsolattartást. Ezek egy része az összetartozásra, a baráti viszonyra utal: *barátom, barátném, barátosném, cimborá, cimbi, haver, kishaver, havcsi, pajtás, pajti, pajtikám, pajtinger, kispajtás, kenyeres, sorstárs*.

FÜLEI-SZÁNTÓ véleménye szerint a *barátom* megszólításnak nincs női megfelelője (1994: 47), ez azonban csak abban a tekintetben igaz, hogy a női megfelelőket nem használjuk kevésbé szoros viszonylatokra kiterjesztve is. Szoros viszonylatokban, tréfálkozva, az összetartozást jelölve viszont három változat is közkeletű: *barátnőm, barátném, barátosném*.

Használatos néhány általános szerepű megszólítás: *hapsikám, hékám, hékás, hékaskám, hékula, kispofám, manó, mucus, surmó, pupák*. A használt formák egy része pedig megszólításátvitellel került ebbe a viszonylatba. Ezek közül a leggyakoribb a családi megszólítások kiterjesztése, átalakítása: *anya, anyu, anyukám, apafej, apám, apukám, tesó, tesókám, hugi, öcsi, öcsém, komám, komi, kiskomám, kicsi komám*. Más területek is válhatnak a megszólításátvitel forrásává: *főnök, mester, kolléga*. Baráti kapcsolatban tréfásan bármilyen más viszonylatból átemelt elem állhat megszólításként: *hercegnő, nagyságos asszony, méltóságos úr*.

Megtalálható azoknak a kedveskedő becézéseknek egy része is, amelyek a családi viszonylatokon belül szerepeltek: *angyalom, aranyvirág, bogaram, cica, csillagvirág, drágám, kicsim, kedvesem, kiscsillag, szépségem, tündérbogár*.

Megfigyelhető, hogy azok a fiatal adatközlők, akiknek kisgyermekük van, más viszonylatokban, így a baráti, esetleg munkahelyi kapcsolatokban is több általános, kedveskedő, becéző formát használnak. A jelenség magyarázata a megszólításátvitel lehet, ugyanis a beszélők a gyakran használt megszólító formákat más viszonylatokba is beemelik.

A szlengjellegű, egyes kisközösségekben specifikusnak tartható megszólítások a csoporton belül általánosan, bárki megszólítására használhatók, és néhány közülük a közszlengbe is beépülhet: *gyík, gyikarcú, gyökér, lecsó, haver csótány, hurka, öcsisajt, öcsibogyó*.

Egyes keresztnevek megszólításként általános érvényűvé szélesedhetnek a bizalmas viszonylatokban, általában sajnálkozást vagy pillanatnyi leértékelést fejezve ki. A 35 év alatti korosztályba tartozó adatközlők ilyen értékű megszólításként a *Gizi, Géza, Béla, Jenő* nevek használatáról számoltak be.

Az *öregem* és az *öcsém* megszólító elemek elszakadhatnak a beszédpartnerre utalás valóságától, a közlést kísérve, gyakran ismétlődve fatikus töltelékelemmé is válhatnak.

A legbizalmasabb kapcsolatokban durva stílusértékű elemek is szolgálhatnak megszólításra, akár sértő szándék nélkül is: *cigánysuttyó, görény, majompofa, punnyadék, suttyó, takonygombóc, tetű*. Ezek a megszólítások bármilyen más viszonylatban bántóak, sőt elfogadhatatlanok lehetnek, ezekben a viszonylatokban azonban a kapcsolat szorosságát is jelzik.

TOLCSVAI NAGY szerint ez „a durvaságba hajló változatosság (...) sivár egyhangú stílushoz vezethet, részeként a ma általánosan elterjedt durvább beszédmódnak” (1985: 15). A baráti viszonylaton belül ezek az elemek még valóban érzelemerkifejező szerepűek lehetnek, és általában mindkét fél elfogadja a használatukat. A megszólításként használt nyelvi elemeket viszont igen könnyen más viszonylatokba is átviszik a beszélők, és ezáltal azok könnyen sértővé válhatnak.

A testvérek megszólítása során is érintett sértő, csúfolódó vokatívuszok egyéni alkotású változatainak sokasága is elképzelhető, ilyenkor a vokatívusz bármilyen alkalmi jelentést hordozhat, csak a megszólítások általános formai, szemantikai szabályszerűségeihez kell igazodnia.

Több ember, csoport baráti megszólítására a *fiúk, lányok, csajok, gyerekek, emberek* megszólítások használatosak elsősorban, nagyobb arányban említették még a *skacok, kőcök* (< *gyerkőcök*) formákat is, de számos más megszólításra alkalmas érzelemerkifejező elem használható többes számban is (*hapsikáim, drágáim*). A *barátaim* megszólítás elsősorban a közvetett kommunikációban, illetve a nyilvánosság előtti megszólalásokban, akár szélesebb körű, összetartozó csoport megszólítására is használatos.

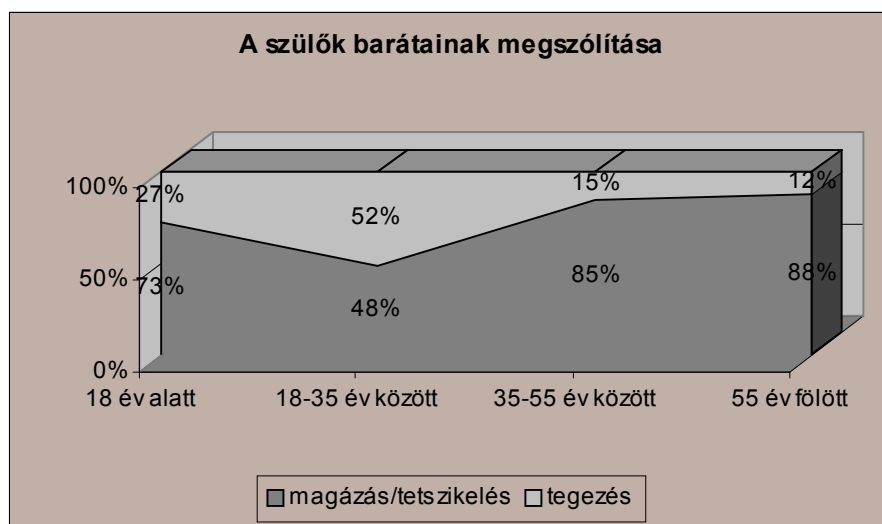
Mivel az adatközlők igyekeztek minden általuk ismert, tehát nemcsak az általuk használt formát összegyűjteni, nehéz használati jellemzőket, korrelációkat kimutatni. Az azonban megállapítható, hogy a férfiak nagyobb arányban használják a szlengjellegű, a nők pedig a kedveskedő formákat.

Azokban a baráti viszonylatokban, amelyek családi kapcsolaton alapuló, nem egyenrangú helyzetek, a megszólítások személyhasználatra aszimmetriát mutat. A direkt kérdéseket tartalmazó kérdőívben rákérdeztem a szülők barátaival és azok szüleivel való viszonylatok nyelvi formáira is (II. kérdőív: 22, 23, 26, 27).

Az idősebb generáció tagjai ezekben a viszonylatokban igen gyakran tegezik a fiatalabbakat, a fiatalabbak viszont magázzák vagy tetszikelik őket.

A szülők barátaival való viszonylatra 1123 adatot kaptam, melynek 63,5%-a aszimmetrikus viszonylatot jelez. A korosztályok szerinti megoszlás a következőképpen alakul (15. ábra):

15. ábra

A 35-55 év közötti korosztályban mutatkozó viszonylag magasabb arányú kölcsönösen tegeződő viszony jelzi azt, hogy terjed ebben a viszonylatban is a tegeződés, és hogy valószínűleg a 18 év alattiak körében tapasztalható arány is meg fog emelkedni, amint felnőtt korba érnek. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ebben a viszonylatban elfogadottnak számít a kor, illetve a generációhoz tartozás által megteremtett aszimmetrikus viszony.

Ha a 35-55 év közötti korosztályt nemek szerinti bontásban is megvizsgáljuk, kiderül, hogy a megszólításválasztásra a nem is jelentős hatással lehet (18. táblázat):

A szülők barátainak tegezése nemek szerint		
Címzett	Nő	Férfi
Beszélő		
Nő	77,4%	46,5%
Férfi	14,1%	72,9%

18. táblázat

Az arányokból az derül ki, hogy legritkábban a fiatalabb férfitől az idősebb nőnek címzett tegezés fordul elő, az azonos neműek közötti kölcsönös tegeződés viszont ebben a korosztályban gyakorinak számít.

A nominális megszólítások területén a *keresztnev + néni, bácsi*, illetve tegező viszonyban a keresztnévi megszólítások használatosak. Ezekben a viszonylatokban még az is növeli az aszimmetriát, hogy az idősebb generáció tagjai a családban, illetve az intimitáson alapuló viszonyokban használatos formákból is válogathatnak.

Az aszimmetrikus megszólítás szokása ennél is erőteljesebben jelentkezik a barátok szüleinek megszólításában, ellentmondva REMÉNYI ANDREA ÁGNES megállapításának, mely szerint a mai magyar megszólítási rendszerre nem jellemző az aszimmetrikus személyhasználat (2000: 45). A teljes mintát tekintve is 95,1%-os, és a legkisebb arányt mutató 35-55 év közötti korosztályban is csak 91,9%-ig csökken. Ezekben a viszonylatokban a gyermekszerep konzerválódik, a szülő a gyermek barátját a megszólításokban megjelenítve felnőtt korában is gyermeknek tekinti: „*En a fiam barátait, ha soha nem láttam, akkor is letegeztem mint öreg, mintha a saját gyere- kem lett volna*” (N4FA).

A barátok szüleinek megszólításában is a *keresztnev + néni, bácsi* változat a legelterjedtebb, illetve ritkább interakció esetén a megszólítások kerülése jellemző.

A bizalmas viszonylatokon belül tehát elkülönül a barátok között használatos, teljes egyenrangúságot jelző igen széles megszólításrepertoár, illetve a generációs különbség miatt megteremtődő aszimmetrikus megszólítási helyzet.

5.4. Megszólítások a munkahelyeken

A munkahely szférája az egyik olyan nyelvhasználati színtér, ahol a hierarchiát egyértelműen megjelenítheti a megszólítási rendszer. A különböző munkahelytípusok azonban különböző mértékben érvényesítik az alá- és fölérendeltségi viszonyok nyelvi jelölését.

Ebből adódóan elsősorban az új munkahelyre történő beilleszkedés során lehet bizonytalan a megszólításválasztás. Az interjúalanyok 68,7%-a beszámolt arról, hogy új munkahelyén igyekezett feltérképezni a helyi megszólítási szokásokat, mivel gondot okozott neki egyes munkatársak megszólítása. Az egyes munkahelyeken ugyanis a különböző társadalmi változók eltérő mértékben szólnak bele a megszólítási mód választásába, s az általános érvényű társadalmi változókon (nem, életkor, beosztás iskolázottság) kívül olyan tényezők is szerepet kaphatnak, mint az interakció gyakorisága, a munkavégzés helye, a közösen végzett feladatok száma (vö. REMÉNYI 2000: 48).

Napjainkra a munkahelyek egy részében a mindenkire kiterjedő, kölcsönös második személyű kapcsolattartás vált elfogadottá. Az általános tegeződés munkahelyi terjedése az elmúlt évtizedekre tehető, a változás folyamata azonban a kérdőívek alapján nem ragadható meg annyira egyértelműen, mint a például a család esetében, mivel a jelenleg is aktív adatközlők csupán az aktuális munkahelyi viszonylatokról szolgáltatnak adatokat, a korábbiakról nem. A középkorú interjúalanyok közül azonban többen utaltak arra, hogy olyan viszonylattípusokban, amelyekben régen magázódtak, mára a tegeződő formák kerültek előtérbe.

REMÉNYI ANDREA ÁGNES - mikroszociolingvisztikai kutatásokat végezve a munkahelyi hierarchia nyelvi kifejezőeszközeiről - státuszorientált és szolidaritásorientált munkahelyi csoportokat különböztetett meg (2001: 45). A szolidaritásorientált csoportokban általános kölcsönös tegeződés jellemző, a státuszorientált csoportokban pedig csak azonos beosztásúak, iskolázottságúak körében elfogadott a kölcsönös tegeződés.

A nominális megszólításokra is rákérdező kérdőívet kitöltő adatközlőim közül 391-nek voltak munkahelyi tapasztalatai. A munkahelyi viszonylatokon belül a beosztást, a nemet és az életkort is befolyásoló értékű társadalmi változónak tekintettem, ezért részletesen, minden

adatközlő esetében 18-féle viszonylatban kérdeztem rá az adott és a kapott formára is (II. kérdőív: 42-59).

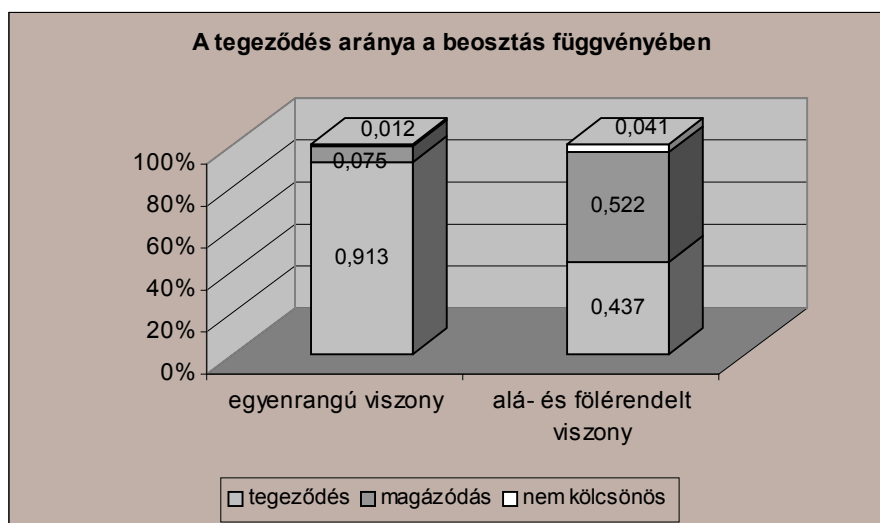
A munkahelyek 28,6%-a egyöntetű szolidaritásorientált jellemzőket mutat (művelődési, oktatási intézmények, a legkülönbözőbb szolgáltató egységek, hivatalok), ezekre ugyanis minden viszonylatban tegeződés és keresztnévi, idősebbekhez fordulva a *keresztnév + néni, bácsi* megszólítás jellemző.

A szolidaritásorientált csoportok közé kell számítanunk azokat is, amelyekben kölcsönös tegeződés jellemző, viszont például a takarítónőkkel, a karbantartókkal kölcsönösen magázódnak. Ezt figyelembe véve még 6,9%-kal több a nyelvileg szolidáris munkahelyek aránya. Ez a helyzet a nemtegező formák eredeti helyzetjelölő értékének visszajára fordulását jelenti, ezt a tendenciát napjaink olasz (BATES-BENIGNI 1975: 280) és francia (AGER 1990: 209) társadalmában is megfigyelték.

A szolidaritásorientált jelleghez közelítenek azok a munkahelyek is, ahol a tegeződés általános, viszont a korkülönbség aszimmetrikus megszólításokat eredményez (például vidéki általános iskolában a fiatal tanárnő egyoldalúan tetszikeli az őt tegező idősebbeket). Ezekben a helyzetekben nem a pozíció, hanem az életkor a döntő a megszólításválasztásban, s néha még a hierarchikus viszonyok ellenére is érvényesülhet (3,5%).

Ugyanezek a tényezők, vagyis az alacsonyabb rangúnak járó nemtegező formák, illetve a kor figyelembe vétele a hierarchia ellenére a státuszorientált munkahelyeken is előfordulhat. Az életkor döntő szerepe a munkahelyi megszólítások használatában ellentétben áll az amerikai angol nyelvhasználatban (BROWN-FORD 1961: 379-80) és a távol-keleti nyelvek gyakorlatában megfigyelt törvényszerűségekkel is (MARTIN 1975: 353), ott ugyanis ha a hierarchia és az életkor ellentmondásba kerül egymással, akkor a hierarchia dönt. A magyar megszólítási rendszer azonban nyelvileg az életkort inkább tiszteletben részesíti, mint a rangot és az elért eredményeket.

16. ábra

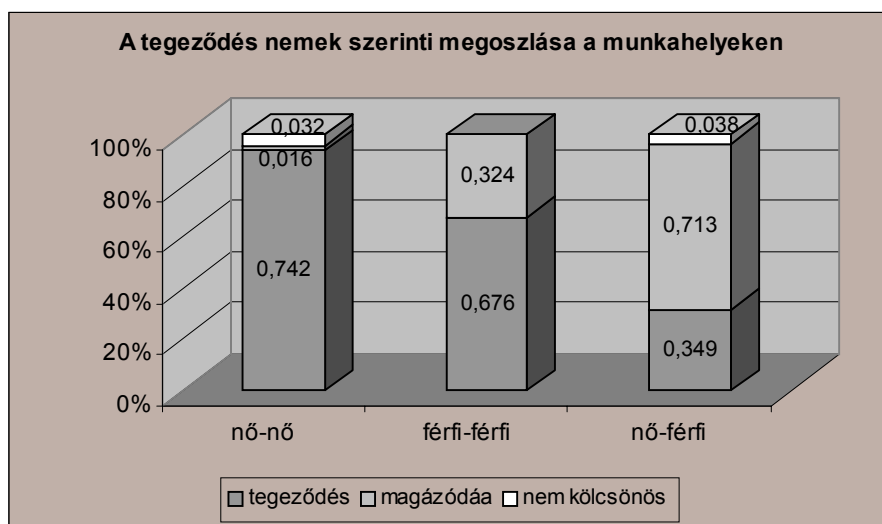
Az életkor szerepéből adódóan 2,7% a nem kölcsönös személyhasználatú viszonylatok száma, tehát jóval magasabb a REMÉNYI által kimutatottnál (2000: 45), a különbség valószínűleg az általam szélesebb körben megvizsgált munkahelytípusokból adódik. Aszimmetrikus viszonylatok elsősorban azonos beosztásúak között, vagy pedig a magasabb rangút tegezve figyelhetők

meg, mivel így a nem kölcsönös használat hagyományos, alárendeltséget érzékeltető szerepe nem érzékelhető.

A státuszorientált munkahelyek viszonylatait tekintve a tegeződő kapcsolatok aránya 59,56%-os. Az egyenrangú helyzetekben 91,3%, vagyis igen magas arányú, hiszen az azonos rangúak közötti viszonylatokban még a kor- és nembeli különbség együttese sem mindig vezet nemtegeződő formákhoz. Az alá- és fölérendeltek közötti viszonylatokban azonban csak 43,69% a tegeződő párok aránya (16. ábra). Az interjúk tanúsága és REMÉNYI ANDREA ÁGNES eredményei alapján egyaránt arra következtethetünk (2001: 51), hogy a beosztásbeli különbség növekedésével csökken a tegeződő viszonylatok száma.

A másik meghatározó társadalmi változónak a nem számít: a tegeződő forma a leggyakoribb a nő-nő viszonylatokban (75,2%), a férfi-férfi kapcsolatokban ennél egy árnyalattal alacsonyabb (67,6%), jóval alacsonyabb viszont a férfi-nő pároknál, csupán 35,9% (17. ábra):

17. ábra

A nemtegeződő forma használatát csak az életkori, rangbeli és nembeli különbségek együtt járása teszi egyértelművé. A tegeződő forma kérdőjelek nélküli választásáig pedig csak a nem, az életkor és a rang azonossága vezet el.

A nemtegeződő formák a fölérendelthez fordulva többségében önöző (57,3%), másrészt a névmáshasználatot tudatosan kerülő (19,3%), illetve magázó (23,4%) változatok. A fölérendeltet magázó használat elsősorban olyan adatközlőknél fordul elő, akik saját szülőfalujukban dolgoznak. Azonos rangúhoz vagy alárendelthez fordulva a magázás (45,7%) és önözés (54,3%) közel azonos arányban szerepel, az önöző forma azonban egyre inkább kiterjedni látszik erre a viszonylattípusra is. Kevésbé jellemző azonban az indirekt, névmáskerülő megszólítás. Az aszimmetrikus viszonylatokban a nemtegeződő forma általában tetszikelő (94,3%), hiszen a nem kölcsönös használat az életkorból adódik, és ezáltal a gyermekszerep nyelvi formáit hívja elő. Egy esetben sajátos forma, egyenrangú nő és jóval idősebb férfi között kölcsönös tetszikelés is előfordult: a nő az életkort tisztelve, a férfi pedig a nőhöz fordulva, a fokozott tiszteletadás szándékával használta. Miként ez a példa is mutatja, az azonos nyelvi forma választását különböző társadalmi tényezők irányíthatják.

A szolidáris megszólítási rend terjedése ellenére meglévő kötöttségek megszólítási konfliktusokat okozhatnak. Az interjúk során több fiatal nő számolt be olyan helyzetéről (N2FK, N2VK, N2VF), amelyben gondot okozott számára, sértőnek érezte, hogy idősebb férfi főnöke

letegezte, a kölcsönösség felajánlása nélkül. A kölcsönösség felajánlása alapvetően a nő joga, azonban ebben a viszonylatban, a korbeli és a rangbeli különbségek miatt nem merték egyértelműen viszonzni, hanem a hatalom kifejezésének tekintették.

Az azonos neműek között is megjelenő megszólítási gondok lehetőségét mutatja az a helyzet is, amelyről egy fiatal nő, tanár végzettségű adatközlő számolt be: első munkahelyén idősebb nő főnöke a bemutatkozás alkalmával azt kérdezte tőle, hogy tegezheti-e, azt viszont nem ajánlotta fel egyértelműen, hogy viszonttegezze. Mivel a rang- és életkorbeli különbségek ebben a helyzetben elképzelhetővé teszik az egyoldalú tegeződést, a tanári munka szolidaritást teremtő ereje ellenére a kapcsolat bizalmasabbá válásáig kínosan került a megszólítást.

A munkahelyi megszólításokban használt szabad formák arra utalnak, hogy a bizalmasság jelölése még magázó viszonylatokban is megjelenik, hiszen tegező és magázó formák mellett is meghatározó a keresztnévi megszólítás (66,8%), nagy körülönség esetén *keresztnév + néni, bácsi* (18,3%) megszólítás is. A keresztnévi megszólítás az *ön* névmás használatával is együtt járhat, jelezve azt, hogy a névmás távolságtartó, hivatalos stílusminősége változóban van.

ANGELUSZ és TARDOS felmérése már az 1987-es adatok alapján is a bizalmasabb keresztnévi formák térnyerését mutatta (1995: 41), amit kutatásom adatai is igazolnak. Ők azonban a *néni, bácsi* elemű megszólításokat csak vidékies környezetben tartják jellemzőnek, azonban - főként nagyobb körülönség esetén - városi adatközlőknél is nagy számban találunk ilyen adatokat. Egyenrangúak közötti megszólításként két előfordulással szerepelt a *mester*, három előfordulással a *szaki*, egy bányász adatközlőnél pedig a *pajtás*. A kérdőívekben egyáltalán nem szerepeltek a *kartárs, szaktárs, kolléga/kollega, kolléganő/kolleganő* megszólítások, azonban az interjúkban utaltak esetenkénti, elsősorban státuszjelölt szintereken való előfordulásukra, illetve tréfás használatukra is.

1981-ben GUSZKOVA a *kartárs-kartársnő* megszólításokat még a gyakran használt formák között tartotta számon (1981: 86), napjainkra azonban már a munkahelyi kommunikáció hivatalosabb szituációiból is kikopott, csak ritkán, bizalmas, tréfálkozó helyzetekben fordul elő.

Az *elvtárs* megszólítás csökkenése a munkahelyeken már az 1980-as évektől megfigyelhető volt (ANGELUSZ-TARDOS 1995: 42-3), a 80-90-es évek fordulóján pedig teljesen kiszorult még a hivatalos kapcsolattartási rendszerből is (vö. BALÁZS 1994: 76). Az interjúalanyok beszámolója alapján azonban az egymás közti tréfás, ironikus kommunikációban napjainkban is használatos. Egy 41 éves nő pedig arról számolt be, hogy főnökét, akivel már a rendszerváltás előtt is együtt dolgozott, egy számonkérés alkalmával automatikusan *vezetéknev + elvtárs* formával szólította meg.

A nem keresztnévi, pozícióra, rangra utaló megszólítások csak fölérendelthez szólva szerepeltek (11,9%): *elnök úr, főnök, főnökasszony, főnök úr, főorvos asszony, főorvos úr, gyógyszerész úr, mérnök úr, osztályvezető úr*. Ezeken a formákon kívül a felettes megszólításában is jelen van a *vezetéknev + úr* változat, amely ebben az viszonylattípusban korábban nem volt elfogadott, azonban a hivatalos, nyilvános szintereken is egyre több tényező jelzi a meggyökeresedését. Sőt, a 35 év alatti korosztályok már egyáltalán nem érzékelik a megszólítási mód kötöttségeit, lekezelő minőségét: 74,3%-uk bárki számára tiszteletet adó, udvarias formának tartja. Egyáltalán nem szerepelt azonban az adatok között ennek megfelelő női megszólítás, jelezve azt, hogy a nőkhöz forduló vezetéknevi elemet tartalmazó, általánosan elfogadott távolságtartó megszólítás hiányát a munkahelyi viszonylatokban még hivatalos helyzetben is betöltheti keresztnévi megszólítás.

ANGELUSZ és TARDOS eredményei szerint a pozícióra utaló megszólítások a munkahelyi hierarchia két végpontján, vagyis a legalacsonyabban és legmagasabban iskolázottak körében gyakoribbak (1995: 45). A kérdőívekből kirajzolódó kép alapján viszont a közvetlen, nem státuszjelölt szintereken zajló kommunikációban, alap- és középfokú végzettségűeknél egyaránt szerepelnek, a felsőfokú végzettségűek körében viszont a személyközi érintkezésben nem, csak a hivatalos szintereken fordulnak elő.

A pozícióra, státuszra utaló, illetve a vezetéknévi elemet tartalmazó megszólításoknak a nagy rangbeli, beosztásbeli különbség jelölésén kívül elsősorban a státuszjelölt szintereken, nem pedig az egymás közötti interakcióban jelennek meg. Ezek használatára ezért a hivatalos, nyilvános kommunikáció tárgyalása során térek ki.

A nominális megszólítások változatait tekintve a bizalmas viszonylatokban használt kedveskedő megszólítások egy része használatos a közvetlen munkatársak között is. A fölérendelt fél mindig több megszólítási formát használhat, mint az alárendelt. Miként egy interjúalany beszámolt róla egy egészségpénztárnál dolgozva pénztári munkatársként az ügyvezető igazgatóval kölcsönösen magázódnak, ő azonban csak a keresztnévén szólítja az igazgatót, aki pedig hangulatától függően a következő változatokat használhatja: *Erika, Era, Era kisasszony, Erika kisasszony, Era baba, szeleburdi, leányzó*.

A munkahelyeken egy-egy viszonylaton belül a megszólításra használt elemek száma a bizalmasságon kívül az interakciók gyakoriságától, az együtt végzett munkától is függ, ugyanis minél többféle szituációban érintkezik egymással két ember, annál inkább nő a használt megszólítások száma.

Több ember, csoport megszólítására a baráti viszonylatokban is használt megszólítások egy részén (*fiúk, lányok, csajok, gyerekek*) kívül, a *kollégák, munkatársak, kollégáim, kollégáink, munkatársaink, kartársak* változatok is használatosak, ám ezek elsősorban nyilvános, státuszjelölt szituációkban, illetve a közvetett kommunikációban fordulnak elő, a birtokos személyjeles formák pedig szinte csak ilyen helyzetekben képzelhetők el.

Az interjúalanyok véleménye szerint fokozatosan nő a szolidaritásorientált munkahelyek száma, ez azonban a tapasztalatok alapján csak azokra a munkahelytípusokra érvényes, amelynek tagjai egyetlen szoros szerveződésű, általában együtt dolgozó kiscsoportot alkotnak. Azokban a munkára szerveződő nagyobb közösségekben (például gyárak, vállalatok), amelyek nagycsoport jellegűek, a hierarchikus szerveződés általában többszintű, és ez pedig erőteljesen hat a megszólításokra is, és nem teszi lehetővé a tegeződés általánossá válását.

5.5. Megszólítások a közvetlen lakókörnyezetben

A közvetlen lakókörnyezet kapcsolatai sajátos helyet foglalnak el a társadalmi viszonylatok között, mivel a családi, baráti érintkezések körén kívül esnek, viszont nem a munkahelyekre, hivatalos érintkezésre jellemző formális hierarchia szervezi őket.

A szomszédsággal való érintkezésben meghatározónak számít az, hogy alakul-e ki fatikus közösség az egymás mellett élők körében. A közvetlen lakókörnyezetben használt nominális megszólítások alapján arra lehet következtetni, hogy ezek a közösségek nagyon gyakran megteremtődnek, ugyanis az adatközlők 83,4%-a használt a szomszédok megszólítására keresztnévet (II. kérdőív: 30-35), a keresztnév használata pedig a nyelvi érintkezés kiterjedtségére utal.

Keresztnévi megszólítások még a városi adatközlők 68,3%-ának válaszaiban is szerepeltek, ez is jelzi azt, hogy a közvetlen lakókörnyezetben, a városban is létrejöhetnek a falu kommunikációs hálózatához hasonló kiscsoportok.

A falvak megszólítási rendszerében általában az életkornak van döntő szerepe: az azonos korúak és a fiatalabbak tegezése, illetve az idősebbek magázása jellemző, és ez számtalan aszimmetrikus helyzetet is létrehív. A máshonnan származók magázása viszont még hosszas szomszédság esetén is megmaradhat. A keresztnéven szólítás a falun egymás mellett élők esetében természetes jelenség, már kisebb korkülönbség esetén, sőt a tiszteletet érzékeltetve akár azonos életkorúak között is, a *néni*, *bácsi* megszólításokkal kiegészülve.

A lazább kapcsolatrendszerű városi lakóközösségekben a fiatalok közötti általános tegeződés, a gyermek-felnőtt viszonylat aszimmetrikus megszólítási módja, a középkorúak és idősebbek körében pedig a kölcsönösen nemtegező formák jellemzők, hasonlóan az ismeretlenek megszólításához. Ezekben a viszonylatokban a kapcsolat minőségét leggyakrabban csak a köszönés módja jelzi, ugyanis hosszabb interakció hiányában a másik félre való közvetlen utalás nem szokásos.

A városi adatközlők nagyobbik hányada (63,7%) azonban a szomszédok megszólítási viszonyait tudakoló 2×6 kérdésre olyan válaszokat adott, amelyek a falusi közösségek szokásrendjét idézik. A fiatalabbak és azonos korúak megszólítása általában (86,9%) tegező, a nemtegező formák kizárólag különböző neműek esetében fordulnak elő. A tegeződés határai kitolódnak, az interjúk beszámolóí alapján úgy tűnik, hogy az egy, sőt néha akár két generációval fölfelé a fiatalabbak is tegezhetik az idősebbeket.

A 18 éven aluliak esetében a felnőttek tegezésének határa megközelítőleg a maguknál 10 évvel idősebbekig terjed ki, hasonlóan az ismeretlenekkel való kapcsolattartáshoz. Napjainkban azonban a közvetlen lakókörnyezetben élő, egy generációval idősebbek azonban már a gyerekek 15-16 éves korában gyakran felajánlják a tegeződést.

Az aszimmetrikus megszólítási helyzet így elsősorban nagyobb korkülönbség, legalább egy generációnyi különbség esetén érvényesül. A kor alapján megvalósuló nem kölcsönös személyhasználat egyrészt a bizalmas viszonylatok, másrészt pedig a falusi közösségek szokásrendje felé közelíti a közvetlen lakókörnyezet megszólításait.

A keresztnéven szólítás mellett a *néni*, *bácsi* formával kiegészülő változatoknak elsősorban az aszimmetrikus viszonylatokban, az idősebbekhez fordulva van szerepük, de tegező formák mellett is előfordulhatnak a korkülönbségből adódó tisztelet érzékeltetésére.

A nominális megszólítások lehetőségei között szerepelnek még a *szomszéd* és a *szomszéd-asszony* formák, amelyek a kérdőívekben ugyan csak 1,3%-ban fordultak elő, az interjúkban viszont az adatközlők 39,2%-a említette ezeket: elsősorban azonos neműek között használható bizalmas, sőt esetleg tréfálkozó megszólítási formaként.

A városokban tapasztalható nagyobb fokú elidegenedés, személytelen kapcsolatok ellenére is azt tapasztalhatjuk tehát a megszólítások alapján, hogy a közvetlen lakókörnyezetben gyakran a szorosabb, bizalmasabb kapcsolat hiánya ellenére is a fatikus kommunikáció által összetartott közösségek jöhetnek létre (vö. ANDORKA 1997: 197). Ezekben a közösségekben azonban a fatikus elemek gyakran elveszítik eredeti szerepüket, a közlés lehetőségének megteremtését, és teljesen a tartalmi közlés helyébe lépnek, vagyis a közvetlen lakókörnyezetben élők közötti nyelvi érintkezés erre az egyetlen funkcióra szűkül le (vö. SZENDE 1979: 130).

5.6. Az utca: ismeretlenek megszólítása

Az utcán, tömegközlekedésben ismeretlenekkel felvett nyelvi kapcsolat sajátos és csak a városi életmódra jellemző kommunikációs helyzetnek tekinthető. TÖNNIES klasszikusnak számító jellemzése szerint a falvakra a közösség, a városokra viszont a társadalom jellemző: a közösségekben a személyes kapcsolatok szabályozzák a társadalmi életet, a társadalmakban viszont a személytelen cserekapcsolatok (1983: 66). A falusi közösségek ezért általában olyan fatikus közösségek is egyben, amelyekben a másikkal való „szóba elegyedés” természetes jelenség, és a szokásrend egyértelműen szabályozza, hogy kinek milyen megszólítás jár. Ráadásul falusi környezetben még az esetleges személyes ismeretség hiányában is kevésbé adódhatnak olyan helyzetek, amelyekben ismeretlen személyekkel lenne szükséges nyelvi kontaktust létesíteni. Az urbanizált társadalomban azonban számos olyan szituáció fordul elő, amelyben információt, segítséget kérve olyan ismeretlen személyekkel teremtünk kapcsolatot, akikről pusztán külső benyomások alapján alkothatunk képet.

A falusi és városi kommunikációs hálózat különbségei ellenére a falusi adatközlők nagy részétől is kaptam adatokat, ugyanis a falun élők nagy része is részt vesz városi szituációkban. Kiinduló hipotézisem szerint az ismeretlenek megszólításának differenciálásában a megszólított neme és a partnerek egymáshoz viszonyított életkora játszhat meghatározó szerepet, ezért a kérdőívben külön rákérdeztem a fiatalabb, egykorú és idősebb nők és férfiak megszólítására, és a tőlük kapott változatokra is (II. kérdőív: 60-65).

Az ismeretlenek megszólításában a távolságtartó, nemtegező formák szerepelnek a legnagyobb arányban, a 35 év alattiak kapcsolattartási gyakorlata azonban eltér az idősebb korcsoportokétól. Körülbelül 30-35 éves korig ugyanis a fiatalabbak és egykorúak megszólításában a nemtől függetlenül igen magas arányban találunk tegeződő formákat. Mivel a korcsoportok szokásai között jelentős eltérések mutatkoznak, az ismeretlenek megszólításának sajátosságait életkor alapján tárgyalom.

A 18 év alatti adatközlők körében egyöntetű a tegeződés. A kérdőív adatai arra azonban nem adtak választ, hogy mennyivel idősebb partnert kezd el magázni ez a korosztály. Az interjúk és megfigyelések arra utalnak, hogy a maguknál 10 évvel idősebbek azok, akikhez már nemtegező formákkal fordulnak.

A 18-35 év közötti korcsoportban 141 adatközlőtől 1126 adatot kaptam az utcán, információt kérő szituációban, a fiatalabbak és egyidősek megszólítására. A fiatalabbak megszólítása két adat kivételével, az egykorúak megszólításának pedig 84%-a tegeződő. Az egykorúak megszólításában az adatközlők 13,47%-a tegező és nemtegező változatot is megadott, ezekben a helyzetekben további helyzetfüggő tényezők szabhatják meg a megszólításválasztást. Az interjúk beszámolóí szerint az öltözködés, a megjelenés, a gesztusok alapján a beszélő próbál az elvárt formához alkalmazkodni, azaz igazodni a címzett feltételezhető igényeihez.

Az egykorúak megszólításában a férfiak 4%-a, a nőknek pedig 2,3% tett különbséget a nem alapján, vagyis saját nemét tegezve, az ellenkező nemet pedig magázva szólította meg. A nem változójának ilyen alacsony hatása mutatja azt, hogy a nem a bizalmasság, hanem az azonos életkorból adódó szolidaritás által teremtett tegeződő viszonyokban kisebb a nem szerepe, mint a megszólítás-választás egyéb helyzeteiben.

A nemtegező formákat választó adatközlők között egyáltalán nem voltak felsőfokú végzettségűek, amiből arra következtethetünk, hogy hasonlóan több más európai beszélőközösséghez (vö. BATES-BENIGNI 1972: 278), napjainkban a távolságtartóbb formák előnyben részesítése inkább az alacsonyabb végzettségűekre jellemző.

A korábbi megfigyelésekkel összevetve az életkor nyelvhasználati szolidaritást teremtő hatása megfigyelhetően egyre későbbre tolódik, ugyanis GUSZKOVA 1981-ben még 24 éves korra tette az általános tegeződés határát (1981: 29), adataim alapján viszont ma már egészen 30-35 éves korra helyezhető.

A tegezés terjedésének folyamata azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség számára megváltozik a tegezés stílusértéke, egyes szituációkban formálisnak és választékosnak is érzékelhetik (vö. TOLCSVAI NAGY 1995: 165).

A tegeződés terjedésének megítélése azonban ebben a korosztályban sem egyöntetű, bár ilyen magas arányban tegező formát választottak az ismeretlenek megszólítására, a korosztály 39%-a számolt be olyan helyzetről, amelyben valamilyen okból sértőnek érezte, hogy fiatal ismeretlenek tegeztek.

A tegeződés az esetek nagy részében a szabad, nominális megszólítási formák teljes hiányával jár együtt, hiszen nincsen olyan nominális megszólító formánk, amely kölcsönös tegeződés esetén, de a partner keresztnévét nem ismerve használható lenne. Ez a vokatívuszt mellőző kapcsolattartás párhuzamban van a nemtegező formák használatának alakulásával is, ugyanis a nem bizalmas viszonylatok mindegyikében egyre jellemzőbbé válik a szabad formák kerülése. A szabad megszólítás nélküli tegezés szerepe ezekben a helyzetekben az azonosság jelölése, a szolidaritás kifejezése, tehát az életkor mint társadalmi irányító változó felülkerekedik a hagyományosabb, a korábbi megszólítási rendszerekben erőteljesebben érvényesülő társadalmi tényezőknél: a neménél, a szituációban betöltött szerepen és a távolságtartáson.

A 18 év alatti korosztályra az idősebbekkel való kapcsolattartásban egyöntetűen a nemtegező formák jellemzők. Az ezen belüli arányok hasonlóan alakulnak, mint az ismerős felnőttek megszólításában: 14-15 éves korig a tetszikelő formák dominálnak, majd ebben az életkorban jelennek nagyobb arányban az önöző és magázó, névmáskerülő formák.

A 18 év alattiak 92,36%-a nem adott meg nominális megszólítást az idősebb ismeretlenekkel való kapcsolatteremtésben: 38,19% azt írta be a kérdőívbe, hogy kerüli a megszólítást, 54,17% pedig valamilyen a beszédpartnerre közvetlenül nem utaló, figyelemfelkeltő fordulatot adott meg. Az adatközlők 2,6%-a, mindannyian 13 éven aluliak, a *bácsi*, *néni* megszólítást használta, 5,04% pedig a *hölgyem*, *uram* formákat adta meg, ezek az adatok viszont mind a 15 éven fölüliek köréből kerültek ki.

A 18 év alattiak megszólítása az idősebbek részéről egyöntetűen jelzi a gyermek alárendelt szerepét, ugyanis nemtől függetlenül 98%-ban tegezést találunk, tehát a gyermek-felnőtt viszonylat egészen 18 éves korig aszimmetrikus jelleget mutat. A mai magyar beszélőközösségre a gyermek és felnőtt kapcsolatán kívül nem jellemzők a nem kölcsönös megszólítási formák. A gyermekek egyoldalú tegezésének szokása megnehezíti a felnőtt szerephez járó nyelvi viselkedésmódok elsajátítását, a kölcsönösen magázó viszonylatok megismerésére viszonylag későn nyílik lehetőség a nyelvi szocializáció folyamatában.

A viszonylat aszimmetrikus jellege kimutatható a nominális megszólításokban is, ugyanis a felnőttek a 18 év alatti adatközlők szerint számos változatot használnak, hiszen 43% közölt valamilyen formát, és ez az ismeretlenek megszólításának különböző viszonylataiban a legmagasabb arány. A fiúk megszólítására használt legtipikusabb elemek: *kisfiú* (11,1%), *fiam* (12,6%), *fiacskám* (7,1%), *öcsi* (5,7%), *öcskös* (4,7%). Egy-egy előfordulással pedig a következő megszólítások is szerepeltek: *kisöreg*, *haver*, *kishaver*, *aranyom*, *gyerekem*. A megszólítási attitűd nemek szerinti különbségeit jelzi, hogy az *öcsi*, *öcskös* formákat kizárólag férfiak által használt alakként adták meg az adatközlők.

A lányok nominális megszólítására kevesebb adatot kaptam, itt csupán az adatközlők 19% választott szabad megszólítást: *kislány* (6,3%), *kislányom* (5,4%), *kedveském* (2,8%), *aranyos* (2,1%), *aranyoskám* (1,1%). Egy-egy előfordulással más becéző, kedveskedő formák is szerepeltek: *csillagom*, *tündérke*. Az adatközlők a becézgető formák mindegyikét nők által használt megszólításként jelölték meg.

A 18-35 év közötti korosztály az idősebbek megszólításában a nemtegezés minden változatát használja (19. táblázat).

A nemtegező formák nemek szerinti megoszlása ismeretlenek megszólításában					
	Magázás	Önözés	Névmáskeverés	Tetszikelés	
Nő	17 11,97%	37 26,06%	31 21,83%	57 40,14%	142
Férfi	39 27,66%	51 36,17%	28 19,86%	23 16,31%	141
	56 19,78 %	88 31,11%	59 20,84%	80 28,27%	283

19. táblázat

A névmáskeverő harmadik személyű kapcsolattartás aránya magas, amit az interakciók rövidsége is lehetővé tesz, az önöző formák aránya, pedig magasabb, mint a magázóké. Az önözés magasabb aránya jelzi azt, hogy a legfiatalabb korosztály nem érzékeli a benne egyértelműen a megkülönböztető tiszteletet (vö. SILLE 1994: 113), a kimérten udvarias jelleget (vö. GÖRÖG 1998: 19). Az *ön* ilyen irányú jelentésbővülését már GUSZKOVA is megfigyelte, ezekben az esetekben nem a megszólított megbecsülését, hanem a beszélő jólneveltségét hivatott érzékeltetni (1981: 47). A nemtegező formák arányaiban a megszólított neme alapján releváns eltérések tapasztalhatók: nőkhoz fordulva jóval magasabb a tetszikelő formák, férfiakhoz szólva pedig az önöző és a magázó formák aránya.

Az esetek 83,03%-ában nem találunk nominális megszólítást, a közlésben annak felhívó, a kommunikációt megnyitó szerepét valamilyen udvariassági kifejezés pótolja. A férfiak megszólítása a *bácsi* két előfordulásától eltekintve egyöntetűen az *uram*, a nőké pedig a *néni* két előfordulása mellett az *asszonyom* (7,87%) és a *hölgyem* (10,12%) formák között oszlik meg. A nők és férfiak által választott megszólítási módokkal kapcsolatban azt vehetjük észre, hogy női adatközlők válaszaiban a *hölgyem* és az *asszonyom* megszólítások kisebb arányban fordulnak elő, mint a férfiakéban, a nők ennyivel nagyobb arányban kerülnek a megszólítást.

A 18-35 év közötti férfi adatközlőket az idősebb ismeretlenek megítélésük szerint magázzák (69,5%) és önözik (30,5%). A leggyakrabban *fiatalember*-ként (11,34%) szólítják meg, ezzel közel azonos arányban (10,63%) szerepel az *uram* megszólítás, idősebb férfiaknak tulajdonítva 2 esetben megtaláljuk a *fiam*, egy előfordulással pedig a *fiatalúr* megszólítást. Az esetek döntő többségében (75,93%) azonban ebben a viszonylatban is a szabad megszólítások kerülését lehetett tapasztalni.

A 18-35 év közötti nő adatközlőket az idősebb ismeretlenek magázzák és önözik. Leggyakoribb nominális megszólításaik *kisasszony* (13,38%), *hölgyem* (10,56%) és *fiatalasszony* (5,8%). E változatok közül a *hölgyem*-et a nők jóval kisebb arányban használják, mint a férfiak, nők által használt megszólításként viszont előfordult még a *kedveském*, *kedves*, *kishölgy* forma is. Az *asszonyom* megszólítást a 18-35 év közöttiek megszólítására egyáltalán nem adták meg az adatközlők, vagyis a korbeli kötöttség e megszólítás használatában erőteljesen érvényesül. A szabad megszólítások hiánya (69,01%) azonban ebben a viszonylatban is meghatározza a kommunikációt.

A 35-55 éves korosztályra a korkülönbségtől és a nemtől függetlenül a harmadik személyű kapcsolattartás jellemző. A fiatalabb korosztályokhoz képest a tetszikelés aránya csökken (18,2%), a magázó (26,9) és önöző (37,4%) formák aránya pedig nő, és lényeges marad a névmáskerülés szerepe is. A kérdőívek alapján a tetszikelő formákat csak a nőkkel való kapcsolattartásban lehet kimutatni, az interjúk és megfigyelések azonban fokozott udvariasságot követelő helyzetekben, és nagyon idős személyekhez fordulva is használják. A megszólított kora azonban csak ebben az esetben van hatással a megszólításválasztásra, egy-egy személy általában következetesen egy kapcsolattartási forma mellett dönt, függetlenül a megszólított viszonylagos korától. Az indulatos beszédben, szituációkban szinte mindig a *maga* névmás szerepel.

A 35-55 év közötti korosztályra is jellemző a nominális formák kerülése, azonban csökken az aránya a fiatalabbakhoz viszonyítva, itt már csak 73,1%. A maguknál fiatalabb nők megszólítására leggyakrabban a *hölgyem* (16,4%), a *kisasszony* (13,1%), néhány esetben pedig a *fiatalasszony* (3,4%) formát adták meg. Az azonos életkorú nők megszólításában az *asszonyom* (15,7%) és a *hölgyem* (14,9%) megszólítás verseng egymással. A választott formát nem lehet korrelációba állítani sem az iskolázottsággal, sem a lakóhelytípussal, az értékelésükben és használatukban megmutatkozó különbség valószínűleg ezeknél rejtettebb társadalmi tényezőkkel magyarázható. Az önmaguknál idősebb nők megszólításában nő az *asszonyom* (18,2%) aránya a *hölgyem*-hez (12,7%) viszonyítva.

A nominális megszólítást is megadó adatközlők többsége életkor alapján differenciált a megszólítás megválasztásában: a fiatalabbaknak járó *kisasszony* mellett egykorúakhoz és idősebbekhez fordulva tipikusan az *asszonyom* forma áll. Mutatkozik azonban egy olyan tendencia is, hogy az *asszonyom* megszólítást csak idősebbekhez fordulva használják, a fiatalabbak és egykorúak esetében pedig a *hölgyem* és a *kisasszony* forma közül választanak. Azok az adatközlők, akik nem tettek különbséget az életkor alapján, mindannyian a *hölgyem* formát használták. A *hölgyem* megszólítás egyre általánosabb szerepűvé válását, valószínűleg éppen az életkorbeli kötöttség hiánya okozza.

Érdekes jelenség, hogy a nők nagyobb mértékben kerülnek a nők nominális megszólítását, mint a férfiak, ami arra is utalhat, hogy ők kevésbé fogadják el ezeket a változatokat.

A férfiak nominális megszólítása ennél egyöntetűbb képet mutat. az *uram* dominanciája mellett (26,2%), a fiatalabbakhoz fordulva a *fiatalember* forma (4,21%) jelenik meg.

Az 55 év fölöttiek körében a nemtegezés változatain belül jelentősen megnő a magázó formák aránya (61,22%), ez a nagy különbség részben a nyelvi formához való eltérő viszonyulással is magyarázható, ez a korosztály ugyanis még egyöntetűbben elfogadja a *maga* névmást, mint a fiatalabbak, másrészt pedig azzal is, hogy koruknál fogva kevesebb olyan helyzetbe kerülnek, amelyben az idősebbnek önöző formával törekednének tiszteletet adni. A tetszikelés aránya a kérdőívek alapján nem módosul jelentősen, megfigyeléseim azonban azt mutatják, hogy ez a korosztály egyes szituációkban tetszikelheti a jóval fiatalabbakat, elsősorban akkor, ha jobb társadalmi helyzetűnek ítéli meg, esetleg kér tőle valamit. Ez a helyzet azért speciális, mert azon kevés lehetőség közé tartozik, amelyben kölcsönös tetszikelés valósul meg.

A nominális megszólítások kerülésének aránya ebben a korosztályban is magas, de viszonylagosan itt a legalacsonyabb 64,91%. Az egykorú és idősebb nők megszólításában itt is az *asszonyom* (21,3%) és a *hölgyem* (13,21%) dominál, bár a fiatalabb korosztályokhoz viszonyítva a *hölgyem* szerepe csökken. A fiatalabb nők megszólításában a *kisasszony* és a *hölgyem* a legmeghatározóbb, de számos más változatot is találunk: *kedveském*, *aranyos*,

kislányom. A férfiak megszólítása hasonlóan alakul a többi korcsoportban tapasztaltakéhoz, a fiatalabbak megszólításában azonban megjelenik a *fiam* forma is.

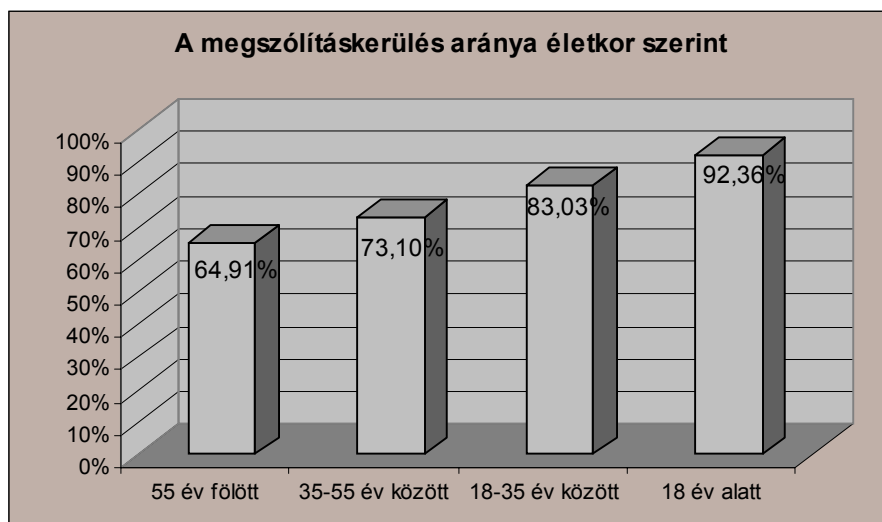
Az 55 fölöttiek képe arról, hogy őket hogyan szólítják meg összhangban van a fiatalabbaktól nyert adatokkal, az egyetlen eltérés abban mutatkozik, hogy a nők viszonylag nagy arányban (7,64%) megadták a *néni* formát is.

GUSZKOVA meglátása szerint az *asszonyom* és az *uram* megszólítások gyakran bővülnek a *kedves*, *drága*, *tisztelt* jelzőkkel ismeretlenekhez fordulva (1981: 82-3), megfigyeléseim szerint azonban ez a tipikus bővítési lehetőség az utcai kommunikációban viszonylag ritkán jelenik meg. A nominális megszólítások általánosnak tekinthető hiánya is azt jelzi, hogy a beszélők minél kevesebb a beszédpartnerre közvetlenül utaló elem használatára törekcsenek.

A korcsoportok közötti különbségek alapján azt mondhatjuk, hogy a 35 év alatt általánosnak tartható a tegezcsés, a középkorúak és fiatalok nyelvhasználatában magasabb az önözcs formák aránya és hangsúlyozottabban megjelenik a névmáskerülés, mint a legidcsőbb korcsoportében. A nominális megszólítások terén az életkor csökkenésével nő a *hölgyem* megszólítás használata.

A beszélők életkora alapján a szabad, nominális megszólítások kerülésének mértéke a legidcsőbbek körében a legalacsonyabb, majd fokozatosan nő (18. ábra):

18. ábra

A szabad megszólítások elhagyása, kerülése azért valcsulhat meg ebben a szituációban, mert még előfordulásuk esetén is ritkán állnak a közlést megnyitó, allokutív szerepben. Ezt a funkciót különbözcs, a beszédpartnerre nem közvetlenül utaló felhívások töltik be ismeretlenek között, és ezeket egészíti ki esetlegesen a beszédpartnerre utalás, amely azonban igen gyakran elmarad.

A kérdőívcsben magázcs viszonylatban a következcs a kapcsolatfelvételt szolgáló elemek fordultak elő leggyakrabban: *Elnézést! Elnézést kérek! Legyen szíves! Bocsánat! Kérem! Szabadna? Ne haragudjon!* Tegezcscs viszonylatban is előfordulhat az *Elnézést!*, *Bocsánat!*, viszont ezek mellett nagyon sok különbözcs változatot találunk: *Ne haragudj már! Légy szíves! Bocsi! Bocsika! Figyelj már! Egy picit, légyszí!*

Ezek közül a Nyelvi illetan is elfogadott megszólításpótlónak tartja az *Elnézést!* és a *Bocsánat!* formákat (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 381, 388). A tegezcs viszonyban használt, újító változatok is mind a bocsánatkérés aktusára utalnak.

Megfigyeléseim és az interjúalanyok beszámolóí szerint ezek elől a kapcsolat felvételére szolgáló fordulatok elől igen gyakran elmarad a köszönés, ezáltal is rövidítve az interakciót.

A szabad megszólítások, vagyis a beszédpartner egyértelmű megjelölésének hiánya azzal is magyarázható, hogy a kommunikátorok ebben a szituációban minél kevésbé akarják megérinteni a partnerüket, csökkenteni akarják a kommunikációban a „belebonyolódás” (vö. HORÁNYI 1999: 75) mértékét. A nominális megszólítások kerülését ebben a szituációban tehát nem csak a megfelelő semleges forma hiánya okozza. Ezt a feltételezést erősíti az a tény, hogy a szolgáltatások színterein az adatközlőknek ugyanazt a mintáját vizsgálva is jóval alacsonyabb a megszólítás kerülésének aránya.

Az interjúban több adatközlő is utalt rá, hogy utcai kommunikációban ezeket a megszólításokat csak akkor használja, ha valamiért mérges, sőt leginkább ezekben a helyzetekben fordulnak elő a jelzővel bővített változatok is (vö. GUSZKOVA 1981: 82). A mondatba épülő, kötött megszólításként a szolgáltatások területén általánosabbnak számító az *a hölgy* és az *úr* is általában is csak ilyen helyzetekben fordul elő az ismeretlenekkel való érintkezésben.

Az interjúk tanúsága alapján az utcai kommunikációt számos, a kérdőívekben nem szereplő megszólítás is színesíti. Ezek a többségében bántó, lekezelő megszólítások általában szintén az ingerült társalgás kísérői, vagyis olyan helyzetekben szerepelnek, amelyekben nem cél a címzett kedvező arculatának megőrzése. A kérdőíves módszerrel azért nem kerülnek felszínre, mert az adatközlők az ideális nyelvi viselkedésük megjelenítésére törekszenek: *kisapám, apafej, kisanyám, mama, mamika, mamóka, tata, papa, öregem, öcsi, öcskös, haver*. Ebben a helyzetben lekezelővé válhatnak a *bácsika, néni* formák is. A szituációban sértővé váló megszólításokon kívül bizalmaskodó formák is árnyalhatják a közlést: *aranyoskám, kedveském*.

Az utcai kommunikáció távolságtartó közléshelyzetére tehát 30-35 éves korig a második személyű, később a harmadik személyű, a beszédpartner jelöletlenségére, a névmások és nominális elemek kerülésére törekvő kapcsolattartás jellemző. Az utcai kommunikáción belül a közömbös helyzeteken kívül előfordulhatnak érzelmi töltetű szituációk is, ezekben a beszédpartner jelöletlenségének igénye megszűnik, és kiterjesztett használatú, bizalmaskodó és bántó megszólítások sokasága vehet részt a kapcsolattartásban.

5.7. Megszólítások a szolgáltatások színterein

A szolgáltatások színterei a kommunikáció szempontjából azért alkotnak viszonylag egységes terepet, mert az egyének általában szituációs szerepek révén vesznek részt az itt megvalósuló interakciókban. Az ember „lehet vevő, járókelő, vendég egy étkezdében vagy fürdőben, kliens, ügyfél, néző stb. Minden ilyen helyzethez meghatározott magatartásnormák tartoznak, melyeket a környezet elvár, és amelyeknek megfelelően kell viselkedni” (BUDA 1979: 78-9). Ezekben a helyzetekben tehát nem személyre irányuló, azaz perszonális, hanem szerepre irányuló, azaz tranzakciós kommunikációs viszonyok jönnek létre, a kommunikációs partnerek egy-egy társadalmi szerepet testesítenek meg (vö. KENESEI 1984: 154).

A szolgáltatások színtereit tekintve kérdőívemben a hivatalnokok (II. kérdőív: 66-71), a bolti eladók (II. kérdőív: 72-77), pincérek (II. kérdőív: 78-83), rendőrök (II. kérdőív: 84-89), orvosok (II. kérdőív: 90-95) megszólítására is rákérdeztem az életkor és a nem változóját is figyelembe véve. Az interjúk során számos más szolgáltató színtér is tárgyalásra került (személyfuvarozás, tömegközlekedés, fodrász, kozmetikus), hiszen a kérdőívben vizsgált szituációk csak egy szeletét ragadhatják meg ennek a helyzetnek.

A megfigyelések és adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a szerepek hasonló, szituációs jellege ellenére számos tényező továbbstrukturálja a szolgáltatások területén használt megszólításokat. Az egyik ilyen háttértényező a településtípus, ebben a tekintetben ugyanis élesen elkülönül egymástól a falu és a város szokásrendje. Ezt a különbséget pusztán a kérdőívek adatai révén nem lehetett megragadni, mivel napjainkban a falun élők kommunikációs hálózata sem csak a falura terjed ki, városban is részt vehetnek a szolgáltatások tipikus szituációiban. Az interjúk beszámolóiban azonban egyértelműen jelzik a különbségeket, az 55 év fölötti falun élő és korábban ott dolgozó interjúalanyok elbeszélése egyöntetűen jellemzi a falun élő szokásokat (N4FK, N4FA, N4FF, F4FA, F4FK).

A falusi közösségekben a szolgáltatók többsége az ismerősök körébe tartozik, tehát a szolgáltatás során megvalósuló viszonylat nem csupán szituációs jellegű. A kommunikáló felek ezekben a viszonylatokban úgy szólítják meg egymást, ahogy a nemből és az életkorból adódóan a közösség szokásai egyébként is megkívánják, ahogy azt a közvetlen lakókörnyezet megszólítási formáit vizsgálva is láttuk: a közel azonos életkorúak tegeződnek, az idősebbeket magázzák, a fiatalabbakat tegezik, keresztnéven, ragadványnéven, *keresztnév + néni, bácsi* formákkal szólítják. A életkorból adódóan így a falun belül számos nem szimmetrikus megszólítási helyzetet találunk. Ez a szokásrend mindenkire kiterjed, aki a faluban született, függetlenül attól, hogy milyen minőségben dolgozik, érvényes tehát a bankra, önkormányzata, vagyis a státuszt jobban hangsúlyozó helyszínekre is. Az orvoson kívül szinte minden szerepviszonylatra kiterjedhet (nem szorosan a szolgáltatások köréből általában nem tegezik még a papot és a tanárt). Az orvosnak tanultságából adódóan korától függetlenül magázó forma jár, az orvos azonban sokszor nem is a faluból származik. A nem falubeliekre pedig nem érvényesül ez a rendszer, sokszor még közelebbi viszonylatban, szomszédság esetén is megmarad a kölcsönösen magázó forma.

Csak a városi érintkezést vizsgálva is megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyek a beszélőpartnerek társadalmi paraméterein kívül hathatnak a megszólításválasztásra: egyrészt az interakció gyakoriságától függően a városban is létrejöhetnek bizalmasságra épülő, a szoros szerep-
relációból kiszakadó viszonylatok, másrészt az egyes szolgáltatási területek eltérő mértékben tekinthetők státuszorientáltak, harmadrészt a kapcsolat szorosságától, állandó vagy alkalmi jellegétől függetlenül az is befolyásolja a lehetséges megszólítások körét, ha ismert az ügyfél neve.

E tényezők figyelembe vételével is megfigyelhetők egységes tendenciák ezen a területen. A 18-35 év közötti korosztályban ugyanis a tegező formák minden szintén jóval nagyobb arányban vannak jelen, mint az idősebbek körében. Az azonos életkorú és fiatalabb beszédpartnerek megszólításában: bolti eladó megszólításában egészen magas 79,6%, pincér megszólításában is 72,3%, sőt 13,8% még a hasonló korú rendőrt is tegezve szólítaná meg, a hivatalokban ez az arány 11,2%-ra csökken, orvosokhoz fordulva azonban kimutathatatlan.

Ezek az arányok az egyes szinterek státuszorientáltságát is jelzik, ugyanis azokon a területeken, amelyeken a fiatalok között magasabb a tegeződés aránya, gyakoribb interakció esetén idősebb beszédpartnerek is összetegeződhetnek. Az interjúk alapján szolidaritásorientált lehet a fodrásszal, kozmetikussal, újságossal, bolti eladóval, pincérrel megteremtődő viszonylat.

A tegezés a szolgáltatások szinterein a kölcsönösség feltételezésére épült, azonban a 18-35 év közötti interjúalanyok mindegyike beszámolt olyan helyzetről, amelyben a beszédpartnerek nem igazodtak egymáshoz a megszólítás megválasztásában. Ezekben a szituációkban a formálisabb személyhasználatú érintkezést választó partner gyakran sértőnek érzi a másik megnyilvánulását, holott az esetleg csak nyelvi szolidaritásnak akart mutatkozni.

A boltban, vendéglátásban megfigyelhető magas arányok ellenére tehát igen eltérő attitűdöket találunk a tegeződés terjedésével kapcsolatban. Véleménynyilvánításában a fiatalok egy része is elítéli, kényelmetlennek tartja ezt a jelenséget, a nyelvhasználat durva stílusminőség felé mozdulásaként értékeli a szituációtípusok sokaságára kiterjedő fiatalkori tegeződést. Az adatközlők egyike, egy fiatal férfi például így fogalmazott: *„Képzeld el, hogy nekem meg a tegezéstől megy fel a pumpám, egyszerűen nem bírom, hogy harminc évesen három gyerekkel bemegyek az iparcikkboltba, és a 17 éves fruska kiszolgáló azt mondja, hogy: Szia! Mit adhatok? és szív egyet az orrán, de sorolhatnám.”*

A terjedés folyamata azonban azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség (vö. TOLCSVAI NAGY 1995: 165) számára megváltozik a tegezés stílusértéke, egyes szituációkban formálisnak és választékosnak is érzékelhetik, és szükségesnek tartják a pusztán az életkor megteremtette szolidaritás kinyilvánítását. Egy 28 éves nő adatközlő például elmondta, hogy telefonos közvélemény-kutatás során az életkora megkérdezése után a férfi kérdezőbiztos elnézést kért az addigi magázásért, arra hivatkozva, hogy ő is hasonló életkorú. Ezek a helyzetek egyértelműen mutatják terjedés lehetséges fonákságait: mivel egy-egy szituációban más-más lehet a kommunikáló felek viszonya az átértékelődőben lévő normához, bármelyik forma esetében más lehet a megszólítás eredeti hatásszándéka, mint amit valójában elér.

A hasonló életkoron alapuló tegezés legtöbbször a szabad, nominális megszólítási formák szinte teljes hiányával jár együtt, ugyanúgy, mint az utcán ismeretleneket megszólítva. Gyakori interakció esetén előfordulhat a keresztnévi forma használata is, de ez már a bizalmasság kiépülését is jelzi, és közelít az idősebbek körében is előforduló tegeződéshez.

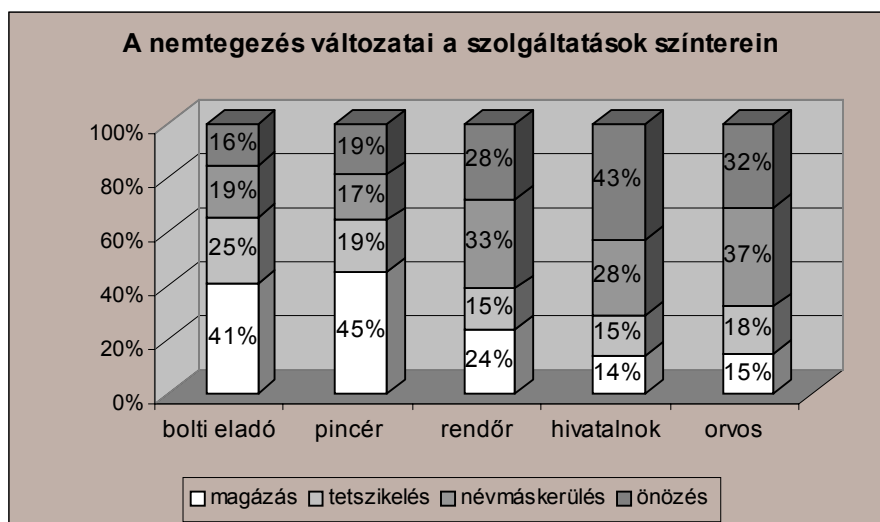
A szabad formák nélküli tegezés tehát önálló kapcsolattartási lehetőséggé vált megszólítási rendszerünkben. Ez a vokatívuszt mellőző kapcsolattartás párhuzamban van a nemtegező formák használatának alakulásával is, ugyanis a nem bizalmas viszonylatok mindegyikében egyre jellemzőbbé válik a szabad formák kerülése.

A tegezés szerepe ezekben az azonosság jelölése, a szolidaritás kifejezése, tehát az életkor mint társadalmi irányító változó felülkerekedik a hagyományosabb, a korábbi megszólítási rendszerekben erőteljesebben érvényesülő társadalmi tényezőkön: a nemen, a szituációban betöltött szerepen és a távolságtartáson.

Az általános fiatalkori tegeződésen és a bizalmassá válásra alkalmas szituációkon kívül, a helyzetek mindegyikében a nemtegező formák változatai használatosak. Ez a megvizsgált viszonylatok 78,6%-át jelenti. (Mivel hat különböző színteret és azon belül hat különböző viszonylatot vizsgáltam, ez adatközlőnként 36, a kapott válaszok összességét tekintve 19291 adatot jelent).

A nemtegező formák változatainak használata függ a színtértől, ezért e szempont alapján csoportosítva összesítem az adatokat (19. ábra):

19. ábra

A nemtegező formák ilyen nagy mértékű változatossága mutatja azt, hogy minden nemtegező változat megítélése problematikus, és mindegyik használatában különböző csoportnormák érvényesülnek. A magyar megszólítási rendszerben a nemtegezésen belül adódó választási lehetőségeknek a beszélők sokszor csak egy részét használják.

A magázó formák hivatalos viszonylatban elsősorban olyan adatközlőknél fordulnak elő, akik falusi környezetben nőttek föl, de a státuszjelölt színtereken a fiatalabb falusi adatközlők is kerülnek ezt a formát. Az önöző formák gyakorisága a 35 éven aluli korosztályban a legmagasabb, a tetszikelő formákat a szolgáltatások színterein pedig inkább a férfiak használják.

A magázó formák aránya a hivatalnokok és orvosok megszólításában jóval ritkább, mint a többi szituációban, és ezzel arányosan gyakoribb az önöző, illetve a névmáshasználatot kerülő, esetleg indirekt megszólításokkal élő kapcsolattartás. A névmáskerülő megszólítás az egészségügy színterein a legmagasabb arányú, aminek feltételezhető nyelvi oka lehet az is, hogy ebben a viszonylatban a *doktor úr*, *doktornő* és más nominális elemek a mondatba épülve, indirekt megszólításként könnyebben lehetővé teszik a névmáshasználat elkerülését, míg más viszonylatokban nincs ilyen általános érvényű forma.

A tetszikelő formák használata minden vizsgált színtéren azonos arányú, a boltban mutatkozó magasabb arány azzal magyarázható, hogy abban a szituációban a legjellemzőbb módon a kérés beszédaktusa fordul elő, amely fokozott udvariasságot igényel.

A nemtegező formák változatainak kölcsönösségét tekintve érdekes az a helyzet, hogy a boltban és vendéglátásban adódó szituációkban az adatközlők által használt magázó formára önöző változat felel, míg a rendőrökkel és orvosokkal való kommunikációban ennek a helyzetnek a fordítottja érvényesül.

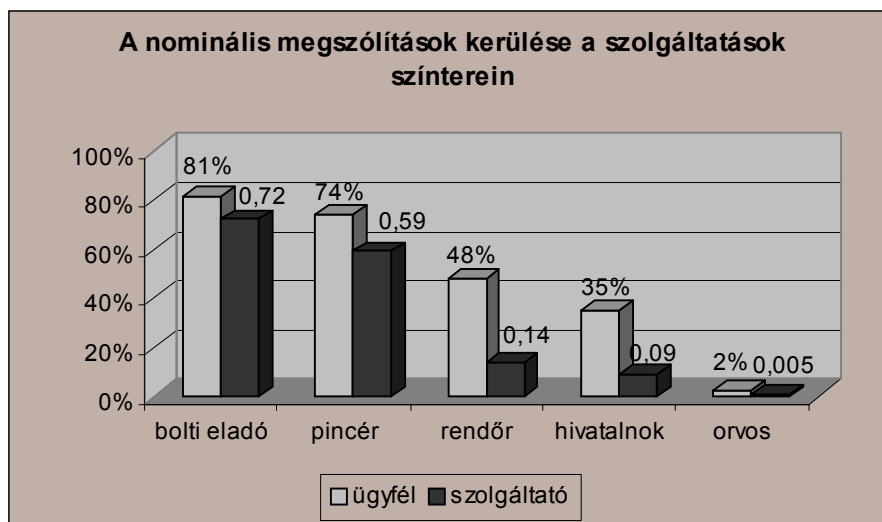
A 18 év alatti korosztályban szinte ugyanazokat az arányokat találjuk, mint az utcai kommunikációban használt megszólítások terén, ugyanis ezekben a helyzetekben a szintérenél meghatározóbb a gyermek-felnőtt viszonylatból adódó kommunikációs forma.

A nominális megszólításokat tekintve a szolgáltatások terén igen változatos képet találunk. A nominális formák kerülése ezeken a színtereken ugyanúgy jelen van, mint az utcai kommunikációban, azonban jóval alacsonyabb mértékben. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben a szituációkban általában hosszabb interakció valósul meg, amelynek során több lehetőség nyílik a beszédpartner nyelvi megjelenítésére. A nominális megszólítások kerülésének mértéke eltér

az egyes szinterek, illetve az interakcióban résztvevő felek tekintetében is. Az ügyfél szerepében lévő beszélők jóval nagyobb arányban kerülnek a nominális megszólításokat (47,5 %), mint a szolgáltatók (30,9%).

A nominális megszólítások kerülése az ügyfelek részéről a következőképpen alakul a megkülönböztetett szintereken (20. ábra):

20. ábra

A nominális megszólítások kerülésének aránya tehát a megállapított státuszjelöltségi fokozatok mentén csökken: ez úgy értelmezhető, hogy minél hangsúlyosabb egy-egy személy szerepe, státusza, annál természetesebb a rá való nyelvi utalás. A szabad megszólítások kerülésének általános jelensége azzal is magyarázható, hogy olyan általános értékű megszólító formáink nincsenek, amelyekben ne éreznénk a státusz, a pozíció jelöltségét.

A rendőrökkel és hivatalnokokkal folytatott interakciókban aszimmetrikus helyzetet mutat a két fél részéről a nominális formák aránya. Ez az aszimmetria az alárendelődő szerep vállalását, illetve a rendőrök és hivatalnokok részéről a fölérendeltség hangsúlyozását jelezheti.

Napjainkban a legtöbb szolgáltató ágazatnak létezik etikai kódexe. Ezek magukban foglalhatják az ügyfelekkel való kapcsolattartás szabályait is, a legtöbb esetben azonban csak annyit közölnek, hogy a megszólításoknak a maximális udvariasság követelményeihez kell igazodniuk. A nyelvhasználatban viszont a szabályozások ellenére a megfigyelhető a bántó, sértő formák sokasága is.

A boltban használt nominális megszólításokat tekintve meg kell jegyeznünk, hogy a keresztnévi megszólítás a falusi adatközlők körében a már elemzett tényezők miatt nagy számban volt jelen. A boltban az eladónők megszólításában alacsonyabb mértékű a szabad formák mellőzése, mint a férfiakéban. A nőkhöz fordulva a *kisasszony* (4,7%), *asszonyom* (2,8%), a *hölgyem* (2,3%) formák fordultak elő, illetve elsősorban az 55 év fölötti adatközlők körében fiatalabbakhoz fordulva különböző bizalmaskodó formák is megjelentek (*kedveském*, *aranyos*, *kis hölgy*). A férfiak megszólításában az *uram* (1,8%), és a *fiatalember* (1,4%) formák kapnak szerepet.

A vevők megszólításában a *hölgyem* (7,4%), *asszonyom* (5,2%) és az *uram* (6,2%) változatok dominálnak. A direkt kérdésekkel dolgozó kérdőívben nagyon kevesen különböztették meg ezektől a szabad formáktól a kötött megszólításként használatos *a hölgy*, *az úr* formákat, a teljes megnyilatkozásokat alkottató kérdőív, az interjúk és a megfigyelések alapján viszont arra

következtethetünk, hogy ezek a szabad formáknál gyakrabban vesznek részt a kapcsolat-tartásban.

A *kedves vevő* jelzős szerkezet, amely szintén alkalmas a kötött szerepű, indirekt megszólításra is, csak nagyon alacsony arányban fordult elő a kérdőívekben (1,1%), és megfigyeléseim szerint elsősorban a közvetett kommunikációban kap szerepet, más hasonló funkciójú megszólításokkal (*kedves vásárlóink, kedves ügyfelünk*) együtt. A kérdőívekben nem szerepelt, de az interjúkban az idősebb adatközlők mindegyike utalt általuk bántónak tartott megszólításokra is: *bácsi, néni, bácsika, néni, mama, papa, tata papa* (vö. GYÁRFÁS 1980: 289).

A vendéglátó helyeken kisebb arányú a nominális formák kerülése, összefüggésben a hosszabb interakciókkal. A pincérek megszólításában az *uram* (14,8%), *kisasszony* (10,3%), *hölgyem* (3,6%) formák vannak többségben, a kérdőívekben alig néhány előfordulással a választékosnak tartható *főúr* (0,12%) változat is szerepelt, és előfordult a csak említő formaként általános *pincér* (0,07%) is.

A vendégek megszólításában a direkt kérdéseket megadó kérdőívben ezen a szintéren is csak kis arányban szerepeltek a *hölgy, az úr* indirekt megszólítások, azonban a teljes megnyilatkozásokat alkotató kérdőív, illetve az interjúk és a megfigyelések tanúsága szerint is gyakori, sőt talán a leggyakoribb formának tekinthetők ebben a szituációban. Ezen a lehetőségen kívül a *hölgyem* (13,7%), az *asszonyom* (9,2%), a *kisasszony* (1,9%) és az *uram* (18,9%) változatok játszanak szerepet a kapcsolattartásban.

A rendőrökkel való kapcsolattartásban az adatközlők sokkal nagyobb mértékben tulajdonítottak megszólításkerülő viselkedést maguknak, mint a rendőröknek. A rendőrök megszólítására nemek szerint is rákérdeztem, és a nők megszólításában még sokkal magasabb volt a nominális formák hiánya, mint a férfiakéban. Ez az eltérés az ilyen jellegű tapasztalat hiányából is adódhat, ugyanis több adatközlő jelezte, hogy még nem került ilyen helyzetbe. A nők megszólítására legtöbbször a *hölgyem* változat szerepelt (9,8%), jóval kisebb arányban a *kisasszony* (3,2%), két előfordulással megtalálható volt a szokatlan *biztos úrnő*, egy előfordulással pedig a *biztosnő* lehetőség is. A férfiak megszólításában az *uram* (16,7%) meghatározó szerepe mellett, nagyobb arányban megtalálható volt a *biztos úr* (6,1%) változat is, és nem csak a legidősebb korosztályban (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 404). Ezenkívül szerepelt néhány, a rangra utaló megszólító forma is: *főtörzsőrmester úr, százados úr*.

A rendőrök által használt megszólítások között férfiakhoz fordulva a leggyakoribb forma az *uram* (37,8%), nőkhöz fordulva leggyakoribb a *hölgyem* (24,6%), de előfordul az *asszonyom* (12,7%) és *kisasszony* (6,9%) lehetőség is. Ezeken az általános szerepű megszólító elemeken túl általában második variációként többen utaltak a néven szólítás lehetőségére is (15,3%). Ilyen helyzetben előfordulhat a *vezetéknév + úr* változat, melynek lekezelő értékét az adatközlők közül ugyan egyre kevesebben érzékelik, de ebben a viszonylatban a névhasználat aszimmetriája miatt sokan bántónak érzik. Nőkhöz fordulva összesen két előfordulással (*vezetéknév + kisasszony*) adtak meg az adatközlők hasonló formát, ezzel is jelezve a nők távolságtartó megszólítására alkalmas elemkészlet hiányait, illetve a meglévő változatok kerülését. Az interjúalanyok egyike (F3VF) arról is beszámolt, hogy közúti ellenőrzés során keresztnévén szólították, ezzel is növelve a szituáció aszimmetriáját. A keresztnév használata ugyanis, még ha hatásszándéka bizalmasság is, ebben a helyzetben mindenképpen az alárendeltség nyelvi megjelenítőjévé válik.

A hivatalokban mindkét fél részéről elég magasnak tartható a nominális formák használatának aránya. Ebben a tekintetben a kérdőívek egységes képet mutattak: férfiakhoz fordulva a leggyakoribb forma mindkét irányból az *uram* (39,8%-41,3%), nőkhöz fordulva a *hölgyem*

(27,6%-31,4%), és előfordul az *asszonyom* (12,7%-15,6%) és *kisasszony* (6,9%-7,8%) lehetőség is. Az indirekt formák kisebb szerepet kapnak, mint a kereskedelem és a vendéglátás szituációiban, azonban itt is használatosak. A néven szólítás lehetősége egyes hivatali szituációkban is fennáll: férfiakat megszólítva a *vezetéknév + úr* ebben a helyzetben is szokásos (18,2%), a nők hasonló jellegű megszólítására azonban itt is igen kevés adat utalt: *vezetéknév + kisasszony* (0,8%), *vezetéknév + né + asszony* (0,5%). Előfordult azonban a *vezetéknév + né* forma önálló használata is (1,9%), amely még a gyakori *kedves* jelzői bővítménnyel együtt sem oldja meg a nők távolságtartó megszólításának gondjait.

Az egyértelműen konatív szerepű felszólítás (például okmányok átvétele során) az interjúalanyok tapasztalatai szerint gyakran a teljes névvel történik, erre a név azonosító szerepe miatt van szükség. A férjezett nők felszólítására azonban a *vezetéknév + né* forma is alkalmas, és ezekben a helyzetekben szokásos szólítási módnak számít.

Az orvosok megszólításában részben a megfelelő nominális formáknak köszönhetően nem jellemző az egyébként általános elkerülő tendencia: a *doktor úr* (80,6%), *doktornő* (77,9%) forma általánosnak tekinthető, a 18 év alattiak körében a *doktor bácsi* (15,6%), *doktor néni* (18,1%). Szerepeltek még a *főorvos úr*, *főorvos asszony*, *professzor úr* változatok is, az interjúkban pedig az *adjunktus úr*, *adjunktus asszony* formák kerültek még elő.

A kérdőívek alapján a betegek megszólításában az általános szerepű megszólításokon: *asszonyom* (12,3%), *hölgyem* (8,2%), *uram* (14,9%), az idősebbekhez forduló, néha pusztán a viszonylagos korkülönbség alapján, indirekt megszólításként alkalmazott *a néni* (3,2%), *a bácsi* (2,9%), illetve a szintén indirekt megszólításként használható, néhány adatközlő által megadott: *a kedves beteg* formán kívül fontos szerepe van a néven szólítás változatainak is (73,8%).

A néven szólítás változatainak szerepét az interjúk alapján lehet felmérni. Férfiakhoz fordulva gyakori a *vezetéknév + úr* megszólítás, idősebb férfihoz a *vezetéknév + bácsi* megszólítás. A nők megszólításában ebben a helyzetben a *vezetéknév + né* megszólítás bevett gyakorlatnak számít, az udvariasabbnak tartható változat (*vezetéknév + né + asszony*) alig fordul elő. A nők megszólítása ezért a férfiakénál jóval gyakrabban keresztnéven történik, másik lehetőségként pedig már középkorúakhoz fordulva is szerepel a *vezetéknév + néni* változat. A felszólító funkciót (például: rendelőbe hívás) a teljes név vagy a nők esetében a *vezetéknév + né* forma tölti be.

Az egészségügy területén a betegek megszólítására használt elemek gyakran bizalmasnak számító formák (*keresztnév*, *vezetéknév + néni*, *bácsi*), amelyek még ha a közvetlenség szándékával használják is, könnyen bántóvá sértővé válhatnak. Az interjúk alapján az egészségügy területén - főként az ápolók részéről - más, ebben a helyzetben bántónak tartható megszólítások is előfordulnak: *nénike*, *bácsika*, *mama*, *papa*, *nagymama*, *nagyika* (vö. GYÁRFÁS 1980: 289).

A szolgáltatások színterein tehát a bizalmastól a távolságtartó formákig számos megszólítási változat szerepelhet, és mind a kötött formák, mind pedig a szabad megszólítások alapvetően a helyzetek és a helyzeten belüli szerepek egymáshoz viszonyított státuszától függően oszlanak meg.

5.8. A hivatalos viszonylatok, a nyilvános kommunikáció megszólításai

A közvetlen kommunikáció színtereit vizsgálva figyelembe kell vennünk olyan tényezőket, amelyek keresztezhetik a tematikus fölosztást. Miként a bizalmas, baráti viszonylatok is több szintéren megvalósulhatnak, a hivatalos megszólítások is érvényesülhetnek több tematikusan

megkülönböztetett kapcsolattípusban is. A munkahelyeken, a szolgáltatások területének egyes szituációiban ugyanis megnőhet a pozícióra, a beszédpartner státuszára való utalás szükségessége.

A kérdőívvel gyűjtött adatok között a hivatalos kommunikációban, az ún. státuszjelölt szintereken, szituációkban elvárt megszólítási formákat elenyésző arányban kaptam, mivel ezek használata több okból is visszaszorulóban van (vö. TOLCSVAI NAGY 1985: 17). A szerepvesztés egyik oka a személyközi viszonylatok többségének szolidaritásorientálttá válása, vagyis az, hogy a személyes kapcsolatokban egyre kisebb szerepe van a pozíció, a rang nyelvi megjelenítésének. A másik ok pedig az, hogy megszólítási rendszerünkben a 20. században, a politikai változások függvényében a hivatalos érintkezés szférája ment át a legmeghatározóbb változásokon, és ez használatbeli bizonytalanságokat, kételyeket eredményezett.

A 20. század első felének megszólítási rendszere még a bizalmas viszonylatok egy részében is pozíciót, hivatalt hangsúlyozó megszólítási lehetőségeket kínált. A társadalmi osztályok szerint tagozódó respektusjelzők (*tekintetes, nagyságos, méltóságos, kegyelmes*) használata elsősorban nem a beszédpartnerek viszonyát, hanem a megszólított attól független társadalmi rangját jelenítette meg, az ekkorra önmagukban devalválódott jelentésű *úr* és *asszony* társjelölő megszólító formák bővítményeként (vö. GUSZKOVA 1981: 73, 83). 1948 után ezek a változatok kiszorultak a használatból, a hivatalos érintkezést leginkább meghatározó megszólítás az *elvtárs/elvtársnő* lett, amely önmagában, vezetéknévvel és a foglalkozásra, pozícióra utaló elemekkel is használatos volt. A hivatalos érintkezést egységesíteni szándékozó megszólítási szokás áttételesen azt is eredményezte, hogy fokozatosan a bizalmasabb megszólítások egyre több nyelv-használati szintéren kezdtek teret hódítani. Így például a nyolcvanas évek közepén a munkahelyi érintkezésben ezt a formát már nagyon kis arányban lehetett kimutatni (ANGELUSZ-TARDOS 1995: 45). A rendszerváltozás a hivatalos megszólítás deklarált normájának megszűnését is magával hozta, és ez a helyzet a bizalmasabb formákkal élő viszonylatok megmaradó túlsúlya mellett is megteremtette az új megszólítási szokásrend kialakulásának szükségességét (vö. BALÁZS 1994: 78).

A polgári visszarendeződés folyamatában az *úr* általános társjelölő szerepű megszólító utótag sok többbelemű megszólításban egyszerűen átvette az *elvtárs* szerepét (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 342). Az így létrejövő *vezetéknév + úr* megszólítási mód megítélése azonban nem egységes a magyar beszélőközösségben. Ezt a formát a korábbi megszólítási rendszereinkben, például a két világháború közötti időszak szokásrendjében csak fölérendeltek használták alárendeltekkel szemben: egyenrangúak között a pusztán vezetéknév, fölfelé pedig különböző címekkel, rangokkal kiegészült formák töltötték be ezt a szerepet.

Ezt a megszólítási módot ezért napjainkban is sokan „leurazásnak” tekintik, ennek ellenére az összegyűlt adatok szerint magasabb státuszú személyekhez fordulva, tiszteleti szerepben is terjed a használata. A megszólítási forma megítélésében uralkodó ellentmondásokat jelzi az a parlamenti szóváltás, amelyben egy képviselő kifogásolta ennek a változatnak a használatát: „Nem először hangzott el ugyanis, hogy... Most Boross úr... Azt hiszem, egy héttel ezelőtt az államtitkár úr per Rapcsák urat említett. Talán helyesebb lenne, ha Boross képviselő úr vagy Rapcsák képviselő úr hangzana el. Szeretném ugyanis arra figyelmeztetni önöket, hogy a magyar nyelvben így: per Boross úr vagy per X úr, ennek pejoratív értelme van. Tiszteljük meg egymást azzal, hogy ebben az esetben ilyen módon próbáljuk egymást megszólítani.” A hozzászólására válaszoló képviselő viszont nem is érzékelte a lehetséges ellentmondásokat: „Úgy érzem, a magyar nyelvben az úr megszólítás semmi esetre sem pejoratív. Egyet el kell ismernem. Engem Kissnek hívnak, önt Kovácsnak. Nekem még nem volt annyira pechem, önnek már valószínűleg peche van ezzel, mert a Kovács úr egy eléggé szerencsés reklám következtében valóban önállóan is értelmet nyert. Én önt Kovács Kálmán képviselő úrnak fogom ezután szólítani.”

Különböző városi és megyei közgyűlések jegyzőkönyveinek tanulmányozása is azt igazolja, hogy terjedőben van ez a szólítási forma: ezekben a szituációkban leggyakrabban a szó átadásakor szerepelt ez a változat. Az ellentmondások érzékelése miatt az egyik kérdőívben is rákérdeztem ennek a megszólítási lehetőségnek a megítélésére (I. kérdőív: 129): az adatközlők 48,6%-a bárkivel szemben használható, udvarias megszólítási formának tartja, a megkérdezettek másik fele viszont nem minden helyzetben véli kielégítőnek. A két csoport közel azonos aránya a forma értékének folyamatban lévő átértékelődését jelzi, ezt pedig megerősíti az a tény, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb az elfogadók aránya, a 18-35 év közötti csoportban még a felsőfokú végzettségűek körében is 63,7%. A forma fokozatos terjedésére és általános értékűvé válására hatással lehetnek a különböző idegen nyelvi minták is, ugyanis az angolban és a németben is általános használati körűnek számít a vezetéknév és társjelölő elemet tartalmazó megszólítási mód (vö. BÁNHÍDI 1973: 19).

A megszólítási forma terjedéséhez a korábbi társadalmi jelentés ismeretének hiányán kívül az is hozzájárul, hogy több olyan magas presztízsű foglalkozás is van, amelyek esetében nincs megfelelő, a foglalkozásra utaló elem.

Ezzel együtt a rangon szólításnak a férfiak esetében viszonylag széles elemkészlete alakult ki, illetve jutott szerephez újra napjainkra: *bíró úr, elnök úr, építész úr, felügyelő úr, frakcióvezető úr, gyógyszerész úr, igazgató úr, jegyző úr, osztályvezető úr, képviselő úr, mérnök úr, főmérnök úr, polgármester úr, polgármester-helyettes úr, szerkesztő úr, tanár úr, titkár úr, ügyvéd úr, ügyész úr, vezérigazgató úr*.

Sőt néhány alkalommal ritkább formákat is feljegyeztem: *építésvezető úr, szakértő úr, programvezető úr, tanácsadó úr, témavezető úr, ügyvezető úr*.

Ezek a pozícióra, beosztásra utaló elemet is tartalmazó megszólítások kapcsolódhatnak a vezetéknévhez is, elsősorban akkor, ha tiszteleti szerepükön túl azonosító funkciójuk is van.

A nők hivatalos megszólításának lehetséges változatai további megszólítási gondokat okozhatnak, részben a női névhasználat sajátosságai, részben pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiánya miatt. Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas, rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. Adatközlőim 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja (I. kérdőív: 134), és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is. Az *úr* megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő, úrasszony* változatok is elképzelhetők (vö. BALÁZS 2001: 153-4). Ezek a formák tapasztalataim alapján azonban jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben, nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) találtam adatot ezekre a változatokra.

Az első kérdőívben ezeknek a formáknak a használati körére, megítélésére is rákérdeztem (I. kérdőív: 137, 138), és az adatközlők legnagyobb hányada elutasító véleményt fogalmazott meg: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a kommunikáció semleges eszközeként. Az *úrhölgy* magasabb elfogadottsága jelzi, hogy annak elterjedésére, elfogadottá válására van talán nagyobb esély. A forma használati körének jellemzéseként a következő, tipikusnak számító véleményeket kaptam: *modoros, nem használnám; komikusnak érzem, ha valaki így szólítana; előkelősködő képzetet kelt; nagyon szokatlan, én még soha nem is hallottam; csak nagyon formális helyzetben tudnám elképzelni; túlságosan, feleslegesen udvariaskodó; szerintem ez nem elfogadott megszólítási mód*.

A korlátozott használati kör, illetve az *asszony* elemet tartalmazó formák terjedése miatt sem tűnik valószínűnek, hogy ezek a megszólítási módok gyökeret verjenek a mindennapi hivatalos érintkezésben. E megszólítási formák eredeti, a korábbi megszólítási rendszerekben bevett használati köre is meglehetősen szűk volt: az írásos érintkezésben - az *úrasszony* formával együtt - elsősorban nem szólító, hanem címző funkciót töltöttek be (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 498), és előszóban is főként az udvarias említés eszközei lehettek. Az *úrnő* önmagában a két világháború közötti időszakban elsősorban a személyzet részéről volt alkalmas az úriasszony megszólítására és említésére; szélesebb körben pedig csak néhány foglalkozásnévhez járulva volt használatos. A szélesebb körű használat kialakulását ezért a hagyományok hiánya is akadályozza, így például KERTÉSZ MANÓ az egész magyar udvariassági kifejezőkészlet történetét bemutatva nem tárgyalja ezeket a megszólítási lehetőségeket (1931).

Még problematikusabb a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában terjedő és egyre általánosabbá váló *vezetéknev* + *úr* formának nincs megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknevi elem mellett az is gátolja, hogy ezeknek szokatlanságuk miatt sokan fokozottan udvarias jelleget tulajdonítanak, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága azt eredményezi, hogy a nők hivatalos megszólítása még státuszjelölt szintereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé vagy pedig az adatközlők többsége által (63,4%) udvariatlannak tartott önmagában álló, *vezetéknev* + *né* változat felé mozdulhat el. A kérdőívben kapott szubjektív nyelvi adatok alapján két forma tűnik pozitív megítélésűnek, ezért ezek terjedésére lehet számítani: a *vezetéknev* + *kisasszony* változatot az adatközlők 86,9%-a; a *vezetéknev* + *né* + *asszony* megszólítási lehetőséget pedig 73,2% találta udvariasnak. Bár ezek a megszólítási formák utalnak a megszólított családi állapotára, ezért nem tekinthetők általános érvényűnek, illeszkednek azonban a magyar asszonynévhasználat azon sajátosságához, hogy önmagában a név is jelezheti a családi állapotot (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 66-9; LACZKÓ 1996: 161-7).

A személyközi kommunikáció legtöbb viszonylatában elterjedtek a bizalmas formák. Az egyházi személyek, papok megszólítása az a terület, amely a leginkább őrzi a pozíció jelöltségét, és ezáltal a hagyományos, címre, pozícióra utaló megszólítási formákat (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 387). Megfigyeléseim szerint azonban a személyes viszonylatokban ezen a területen is jelen vannak és terjednek a bizalmasabb, keresztnévi elemet, illetve a *bácsi*, *néni* megszólításokat tartalmazó változatok. Ezt a megfigyelést igazolják KISS JENŐ felméréseinek eredményei is, melyek szerint a Mihályiban papok megszólításában a gyermekek részéről a *tisztelendő bácsi* forma dominál (1993: 222).

A hivatalos megszólítási formák legfőbb terepét napjainkban nem a személyközi viszonylatok, hanem az ún. státuszjelölt szinterek, vagyis elsősorban a nyilvános megszólalások jelentik, ezekben a helyzetekben ugyanis nem a beszélő és a címzett viszonyának nyelvi érzékeltetése, hanem a megszólított pozíciójának a hangsúlyozása a cél.

A nyilvános, közönség előtti, nagyobb közösségben történő megszólításokat ezért a hivatalos formák használata jellemzi: például egy általánosan tegeződő, a személyközi kommunikációban az igazgató megszólítására is keresztnévi formát használó tantestületben is az *igazgató úr* forma használatos az értekezleteken.

A nyilvános megszólalásokban általában több címzett megszólítása történik, ezért a megszólítások halmozása jellemző: általában a legmagasabb rangú címzett megszólításától indulva: *Mélyen tisztelt Köztársasági Elnök Úr! Házelnök Úr! Tisztelt Képviselőtársaim!; Elnökasszony! Alelnök Úr! Képviselő Hölgyek és Urak!; Mélyen tisztelt Elnök Úr! Főtisztelendő Püspök és Főgondnok Urak, Tisztelt ünneplő Gyülekezet!; Tisztelt Rektor Úr, Dékán és Dékánhelyettes Urak, igen tisztelt Vendégeink, kedves Jubilánsok! Ha a nyilvánosan megszólítottak egyenrangúak, illetve lehet találni egységesítő szempontot, gyakoriak az egyszerűbb megszólítások is: Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim!; Kedves Barátaim, tisztelt ünneplő Közönség!; Kedves Kollégák!*

A megszólítások utalhatnak az adott kommunikációs helyzetre is, ezáltal téve egy csoporttá a megszólítottakat: *Tisztelt Egybegyűlte! Kedves Hallgatóság! A több emberhez, nagyobb közönséghez szóló megszólítások jellemző sajátossága a szintén összefoglaló szerepű, metonimikusság is: Tisztelt Ház! Tisztelt Országgyűlés! Tisztelt Konferencia! A nyilvános beszédben a közönséghez fordulás retorikai alakzatai: az obsecratio, a licentia és a protropé általában szintén vokatívuszokkal járnak együtt.*

A hivatalos megszólítási formák napjainkra egyrészt a nyelvi elemkészlet elégtelensége, másrészt a nyelvhasználati bizalmasság kiszélesedése miatt viszonylag szűkebb körre szorultak vissza. Egyes státuszjelölt szinterek viszont megkövetelik ezeknek a formáknak az alkalmazását, ezért megfigyelhető egy olyan folyamat, melynek során a korábban akár igen megoszló megítélésű változatok közül fokozatosan kiválasztódnak a szélesebb körben elfogadott megszólítási módok.

6. A megszólítások változatai a közvetett kommunikációban

A közvetett kommunikáció sajátosságait befolyásolja a közvetlen partnerviszony hiánya (vö. WACHA 1994: 101), ezért az írott szövegek nemcsak nyelvhasználatukban, stílusukban, megszerkesztettségükben térnek el az élőbeszédtől (BENCZIK 2001: 134), hanem a bennük szereplő megszólítások, azaz a jelen nem lévő címzettet megjelenítő nyelvi elemek tekintetében is.

Az írásos kommunikáció egyes műfajaiban hiányzik a kommunikációs partnerre, a befogadóra való utalás; más szövegtípusokban pedig a közvetlen kommunikációnál szabályozottabb a partnerre utaló elemek használata, a kötöttebb szövegépítkezés ugyanis az írott szövegműfajok egy részében előírja a címzett jelölésének szükségességét.

A szépirodalom egyes prózai műfajaiban, regényekben, novellákban van hagyománya az olvasó verbális megjelenítésének, általában a mondatba épülő, indirekt szerepfőnév formájában. A lírában a szöveg közvetlen címzettje sokszor nem azonos a befogadókkal: a szöveg valakihez vagy valamihez szólva, azaz személyt, fogalmat, tárgyat, esetleg a költői ént megszólítva fogalmazódik.

A publicisztikára a prózában is megtalálható formák, vagyis az olvasó indirekt formában való megjelenítése jellemző, ebben a helyzetben azonban előfordulhatnak névmások és vokatívuszok is. A személytelen kapcsolatok szolidaritásorientálttá válását jelzi az a jelenség is, hogy a mai magyar nyomtatott sajtóban bár kis számban, de találhatunk olyan fórumokat is, amelyekben tegeződve szólítják meg az olvasót. A publicisztikában azonban ritkán válik lényegessé a beszédpartner megjelölése, mert „az elképzelt olvasó a szövegalkotó szempontjából nézve itt személytelen” (JUHÁSZ 1983: 153).

Az írásos kommunikáció megszólítási rendszerét vizsgálva azonban elsősorban azok a szövegtípusok lehetnek érdekesek, amelyekben hangsúlyos a címzett, a befogadó megjelenítése. Az egyik ilyen típust a levelek jelentik, mivel „a levél műfajának hagyományosan kialakult szabályai szerint úgy kezeljük a partnert, vagyis a címzettet, mintha egy közvetlen társalgási beszédaktus kölcsönösségében játszaná a másik fél szerepét” (JUHÁSZ 1983: 153). A másik részletesebben vizsgálható közléscsoportot a különböző közlemények és reklámok jelentik, amelyben a meggyőzés szándéka miatt válik hangsúlyossá az elképzelt beszédpartner nyelvi jelölése.

A közvetett, írásos kommunikáció közléshelyezeteinek egy részében olyan partnerekkel teremtünk kapcsolatot, akikkel szokásosan közvetlen interakciókban is részt veszünk; a közléshelyzetek egy másik részében a közlés címzettjének, esetleg címzettjeinek csupán egy társadalmi szerepét ismerjük vagy emeljük ki; a lehetséges szituációk harmadik csoportjában pedig elképzelt, feltételezett befogadó(k)nak címezzük közleményeinket. Ez a három különböző közléshelyzet befolyásolja a címzetre utalás módját és mértékét is.

Abban az esetben, ha a közvetett kommunikáció személyes kapcsolatra épül, a beszédpartnerre utalás alapját ugyanazok a nyelvi elemek teremtik meg, amelyeket a közvetlen kommunikáció színterein már bemutattam. A közléshelyzet miatt azonban lényegessé válik a címzett verbális azonosítása, mivel ezt a szerepet az élőszóban gyakran nonverbális eszközök is segíthetik. Az írásos kapcsolattartásban ezért gyakran kiemeltebb a beszédpartner megjelenítésének szerepe, miként azt a levelezésekben szereplő szerkezetes vokatívuszok is mutatják. Másrészt viszont a partner jelenlétének hiánya kitérít a fölhasználható elemkészletet, és olyan, csupán a funkciót jelölő megnevezések is szolgálhatnak a címzett megszólítására (*fogyasztó, megrendelő, kártyatulajdonos*), amelyek a közvetlen kommunikációban személytelenségük révén bántóak lennének.

6.1. A megszólítások szerepe a levelezésben

A levélírásnak - az élőszóval történő közlést helyettesítő szerepén belül - alapvetően két változata különíthető el: egyrészt a magánérdekű levelezés, másrészt pedig a közjogi, inkább hivatalos, okiratszerű levelezés. A levélben a közvetítő közeg tárgyiasultsága miatt lényeges a státuszok jelöltsége, és ez udvariasabb formákat követel meg. A magyar levélműfaj kialakulásában erre hatással volt az is, hogy a latin írásbeliség talaján született meg: „a levél még a családi kapcsolatokban is megőriz valami hivatalos jelleget, s kezdetben a latinos írásbeliséget követni akaró, szertartásosságra inspiráló, sajátos eszközként használatos” (HOPP 1974: 504).

A levél szerkezeti felépítésében a bevezető formulák között helyet kap a megszólítás is. Ez azonban sokáig nem kötelező része a levélkezdetnek: PAPP LÁSZLÓ 16. századi leveleket vizsgálva 58 magyar nyelvű bevezető formulából csupán 8-ban talált a latin vokatívusznak megfelelő elemet (1964: 15). Ez a helyzet abból adódik, hogy a levél címzése (intitulatio) részletesen feltüntette a megszólított címeit, rangjait, sőt utalhatott az író és a címzett viszonyának jellegére is, ezért ezt a következő szerkezeti egységnek nem kellett megismételnie. Ezt támasztják alá SÁROSY ZSÓFIA hasonló megfigyelései is: a bevezető formulában a 16. században nem volt szokásos megszólítani a címzettet, de előfordultak megszólítások a befejező formulákban, a legnagyobb számban pedig a levélen belül, a tartalmi részben szerepeltek (1988: 843).

Műfajtértéketileg azért érdekes ennek a szokásrendnek a megváltozása, mert a megszólításnak éppen az a funkciója maradt meg, és vált kötelező elemmé a levélkezdetben, amely ebben az időszakban még a legelhanyagolhatóbb volt.

A levelezés ma használatos allokutív szerepű, nyitó megszólításai meglehetősen egységes képet mutatnak a bizalmas és a hivatalos érintkezésben egyaránt. Azok az udvariassági melléknevek, amelyek ma a leggyakoribbak, hosszú múltra tekintenek vissza, de többségük korábban hosszabb, bővítettebb szerkezetekben volt használatos.

A bizalmas levelezésben leggyakoribb *kedves* a 16-17. század fordulóján jelent meg a levelezésekben, a korábbi *szerelmes* szerepét véve át (KERTÉSZ 1931: 102). A szintén a bizalmas érintkezésben használt *drága* jóval később, a 18. század második felében jelent meg, német társadalmi hatást jelezve, a *teuer* magyarításaként (KERTÉSZ 1931: 115). A legrégebbi gyökerei a napjaink levelezésében legritkábban használt *édes*-nek vannak: a legbelsőbb érzelmi kapcsolatok kifejezésére szolgált már a legkorábbi kódexeink tanúsága szerint is (KERTÉSZ 1931: 92), azonban mindig az élőbeszédben számított gyakoribb formának, onnan emelkedett át az írásbeliségbe.

A hivatalos érintkezésben ma egyetlen bővítő jelzőként használt *tisztelt* csak a 18. század második felében jelent meg, terjedésére hatással volt a német *verehrter Herr* kifejezés is (KERTÉSZ 1931: 187).

Ezek a melléknevek napjainkban elsősorban az allokutív funkciójú megnevező megszólításokat bővítik, de szerepelhetnek indirekt megszólítások mellett is.

6.1.1. A magánlevelek megszólításai

A magánlevelek tipikus kommunikációs helyzetében a közlemény alkotója ismeri a címzettet, a befogadót, társas viszonylatuk jellege, és annak nyelvi kifejezőeszközei a közvetlen érintkezésben formálódnak. A partnerre utaló elemek legfőbb típusai ezért megegyeznek az élőbeszédben használtakkal, a közlemény közege azonban hatással van rájuk. Az írásos érintkezésben a státusz, a pozíció még a személyes kapcsolatokban is jelölt lehet, ebből adódóan van néhány

olyan szerepfőnév, amely a közvetlen érintkezésben kevésbé használatos, mint a közvetett kommunikációban (*szüleim, kollégák, barátom, barátaim*).

A magánlevelezés korábbi időszakokra jellemző sajátosságainak vizsgálatában segítségünkre lehetnek különböző levéltárakban fellelhető (vö. PAPP 1964; PUSZTAI 1967; E. ABAFFY 1968; SÁROSY 1988), esetleg nyomtatásban megjelent levelezések, napjaink szokásrendjének tanulmányozása azonban a megfelelő vizsgálati anyag hiányában nehezebb feladat. A kérdés tanulmányozásában saját tapasztalataimon kívül csak néhány informátorszerepű adatközlő beszámolóira, illetve a kérdőívben feltett kérdésre kapott válaszokra támaszkodhattam. Mivel az írásos kommunikáció normája a szóbeliénél homogénebb, ráadásul a levelezésben használt formulák sajátos, általános érvényű kifejezőkészlettel élnek, az adatgyűjtés szűkebb köre ellenére is megragadhatók a magánlevelezést jellemző legfőbb sajátosságok.

Az ismert partner számára írott közleményekben elengedhetetlen kellék az allokutív funkciója, a közlést megnyitó vokatívusz, még a legrövidebb, egy-két mondatos, formailag kidolgozatlan üzenetekből sem maradhat el. Udvariassági szerepén túl azonosító értéke is van, a nonverbális csatornák jelzéseinek (odafordulás, tekintet, mimika) hiányában egyértelműen rámutat a közlés címzettjére. A figyelem irányítása érdekében a megszólítás gyakran vizuálisan is elkülönül a szöveg többi részétől. A hagyományos levelezésben elmaradhatatlan nyitóelem gyakran hiányzik azonban a mobiltelefonok rövid üzeneteinek éléről. Ennek oka elsősorban az egy üzenetben felhasználható karakterek korlátozott száma, ennek ellenére több fiatal interjúalany úgy véli, hogy a konvenció itt sem törlődik el teljesen, legalább a címzett nevét sok esetben igyekeznek beszorítani az üzenetbe.

A kérdőívben szereplő változatok azt mutatják, hogy a bizalmas írásos érintkezés szokásai nagyon egységesek. Egy-egy adatközlő átlagosan 2,1 változatot adott meg, így összesen 1197 értékelhető adatot kaptam, ezeknek azonban nagyon alacsony volt a szóródása, alig néhány forma között oszlottak meg. A közlés megnyitásban a keresztnévek, becenevek, azok birtokos személyjeles formái, a viszonylat jellegére utaló főnevek állhatnak. A közlést nyitó vokatívusz leggyakrabban a *kedves*, illetve a *drága* jelzővel bővül. A *kedves* bővítményű megszólításokat minden adatközlő megadta, sőt 53,1% csak ezt a formát használta. A *drága* előfordulása nem ennyire egyöntetű a mintában, összesen 46,9% használta. A nők körében az előfordulási arány 64,2 %, a férfiakéban 39,6 %, a 35 év alattiak körében 42,1 %, 35 év fölött pedig 51,7 %. Ezekből az arányokból azonban nem vonhatunk le egyértelmű következtetéseket, ugyanis véleményem szerint ezt a megszólítási lehetőséget, ha passzívan is, az egész nyelvközösség ismeri, s általában azok az adatközlők nem adták meg ezt a formát, akik minden viszonylatban kevesebb változatot használtak. Az *édes* bővítmény nagyon alacsony, 7,18%-os arányban van jelen, a 35 év alatti korosztály körében pedig szinte alig mutatható ki.

A kérdőívben alig találtam rá adatot (0,91%), azonban megfigyeléseim alapján ugyanezek a melléknevek értelmezőként is szerepelhetnek az írásos közlés megnyitásban.

A magánlevelekben általában a szóbelinél több kedveskedő, becéző elemet tartalmazó megszólítások jelzik a címzett jelölésének követelményét. Vagyis ha a közvetlen kommunikáció tipikus megszólítási formája egy viszonylatban a becézett keresztnév, akkor a közvetett kommunikációban ez valószínűsíthetően jelzővel bővül, és esetleg a személyjeles formája szerepel. A bizalmas levelezésben - az interjúalanyok többségének véleménye szerint - szóbeli kapcsolattartásnál intenzívebben van jelen a viszonylat típusának jelölése: *Drága Kislányom! Kedves Barátaim!* Az írásos érintkezésre azok az adatközlők is jellemzőnek tartják ezeket a formákat, akik a közvetlen interakcióban a keresztnéven szólítást részesítik előnyben.

A magánjellegű levelezés megnyitásában a 35 év alatti korosztályban megfigyelhető, hogy a szóbeli érintkezés tipikus nyitóformulái, a köszönések átszüremlettek az írásos kapcsolat-tartásba is, és részben felváltották a hagyományos levélkezdő megszólításokat. A kérdőívben a 35 év alatti adatközlők 91,3%-a adta meg a következő formát: *Szia + keresztnév!*, 17% pedig nem névelemű megszólításokkal is említette az ehhez a köszönéshez kapcsolódó megszólítást (*Szervusz kedvesem!*). Ritkábban előfordultak a *Hello!* és a *Hi!* köszönésformák is az írásos érintkezés megszólításformáira kapott adatok között. Megfigyelhető azonban, hogy míg ezek a köszönések a szóbeli érintkezésben gyakran önmagukban szerepelnek, írásban általában nem marad el a közlés címzettjére utaló elem, vagyis a szövegalkotási konvenciók fellazulása ellenére is megmarad a partner jelölésének követelménye. Ezekben az esetekben az interakciós mondatszó (vö. KUGLER 2000: 293) mint tagolatlan mondat kapcsolódik a vokatívushoz, amely önmagában szintén alkothat tagolatlan mondatot. Ezt a két tagolatlan mondatot helyesen írva vessző választja el egymástól. Pragmatikai szempontból azonban a két tagolatlan mondat együttesen érvényesül, együtt valósítja meg az üdvözlés, a kapcsolat megnyitásának beszédaktusát. Az köszönés és a megszólítás szoros összetartozásának érzetét jelzi az adatközlők nagy részének (93,8%) - köztük a felsőfokú végzettségűeknek is, akik között magyar szakos tanárok is voltak - írásmódjában az elemeket elválasztó vessző hiánya is.

A nyelvi megformáltság miatt a magánlevelekkel együtt tárgyalható a személyes, de nem magáncélú levelek zöme is. A munkakapcsolatra épülő levelezés nagy részében szintén a keresztnévi megszólítás érvényesül, általában a *kedves* melléknévvel bővítve.

A magánlevelezésről a kérdőívvel gyűjtött anyag alapján nem kaphatunk, minden sajátosságra kiterjedő, hiteles képet. Az ezzel a módszerrel megragadható változatok csupán a magját, az alapját jelentik annak a változatosságnak, amellyel a személyes kapcsolatokban, írásos formában élhetünk.

6.1.2. A hivatalos levelek, értesítések megszólításai

A hivatalos levelezés szokásrendje a bizalmas levelekénél is egységesebb képet mutat: ez a hivatalos érintkezés szabályozott udvariassági formáival magyarázható. A hivatalos kapcsolatok nyelvhasználati normái az élőbeszédben is merevebbek a bizalmas viszonylatokénál, az írásos érintkezés szabályait pedig sokszor írásban is rögzítik, tanítják (vö. HONFFY PÁL 2000).

A kérdőívekben a hivatalos írásbeli érintkezés megszólítási módjait tudakoló kérdés (II. kérdőív: 110) válaszai egységesek: bővítő jelzőként minden adatközlő a *tisztelt* melléknevet használta, és további lehetséges formaként is csupán ennek a bővített változatai: *igen tisztelt* (8,6%), *mélyen tisztelt* (1,2%) fordultak elő.

A szokások nagyfokú egységessége miatt lehet hitelesnek tekinteni a vizsgálatba bevont, nem reprezentatív módon gyűjtött levelekből összeálló korpuszt is.

A hivatalos levelezés kapcsolattartási formái a harmadik személy használatára épülnek. A harmadik személy használata még azokban a helyzetekben is érvényesül, amelyekben a szóbeli közlésre a második személy jellemző: például egyes vállalatok, hivatalok, oktatási intézmények belső levelezése esetében, a hivatalos levelezésben akkor is az önöző formát használják, ha mindenki tegeződik a munkahelyen. Ez azzal magyarázható, hogy a hivatalosság és az írásbeliség kétszeresen is státuszjelöltté teszi a közlést: nem a személyek egymás közötti viszonya, hanem megjelenített státusza, pozíciója válik elsődlegessé a megszólításban.

Ebben az érintkezési típusban kevésbé érvényesül a névmáskerülés tendenciája, mint az élőbeszédben, egyöntetűbben elfogadott ugyanis az *ön* használata. Az összegyűlt 240 hivatalos levél 78%-ában szerepelt ez a névmási utalás, sőt az is megfigyelhető, hogy az írásos

érintkezésben sokszor még olyan mondattani, szövegtani helyzetekben is kiteszik, ahol megengedhető lenne az elmaradása.

Az egy személyhez szóló hivatalos levelekre jellemző, hogy a címzett nevét csak a levél kötelező szerkezeti egységét képező címzés tünteti föl. A közlést megnyitó, az írásképpen is elkülönülő vokatívuszban pedig a foglalkozásra, címre, rangra utaló elemek, illetve a megszólított nemét azonosító társjelölők szerepelnek. Ez a megszólítási mód az egy személyhez forduló levelek 63,1%-ban volt megtalálható, ezekben általában olyan magas státuszú személyeket szólítanak meg, akiknek a címe, rangja élőszóban is megnevezhető (*főigazgató úr, főjegyző úr*). A férfiakra utaló megszólító elem az *úr*, a nőkhöz fordulva azonban ennek nincs általánosan elfogadott megfelelője. A nőket megszólító levelekből úgy látszik, hogy az *asszony* elem tekinthető a leggyakoribbnak (*hivatalvezető asszony, főpolgármester-helyettes asszony*), ugyanis 91,8%-ban ez fordult elő, és jóval kisebb számban jelentek meg az *úrhölgy, úrnő* formák, az *úrasszony* pedig egyáltalán nem szerepelt. Az előfordulások mindegyike minisztériumok levelezéséből, illetve parlamenti levelezésből származik (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy! Igen tisztelt Polgármester Úrnő!*).

A több emberhez forduló körlevelek pozícióra utaló megnevezéseket alkalmaznak, a nemet jelölő társjelölő elem esetében pedig szokásossá vált mindkét megszólítási lehetőség megadása, ugyanis a több, különböző nemű embert megszólító levelek mindegyikében ez fordult elő: *Tisztelt Tanszékevezető Asszony/Úr! Tisztelt Témavezető Úr/Nő!* BALÁZS GÉZA úgy véli, hogy az *úr/nő* változat az *úrnő* vagylagos formájának tekinthető (2001: 154), ennek azonban ellentmond egyrészt az, hogy a vizsgált korpuszban fordított sorrendben is szerepel (*nő/úr*), másrészt pedig az, hogy a mondatba épülő, indirekt megszólításként mindkét formát külön *ragozzák* (*Arra is megkérjük az Osztályvezető Urat/Nőt*).

A hivatalos levelek másik csoportja, egyrészt kevésbé magas státuszú, másrészt kevésbé megnevezhető pozíciójú személyeket szólít meg. Ezekben az esetekben a névelem is megjelenik a megszólításban: a férfiak megszólításában a névelemű formák között 43,1%-ban szerepelt a *vezetéknev + úr* változat, 6,3%-ban *vezetéknev + keresztnév + úr* változat és 50,6%-ban a társjelölő elem nélkül, teljes néven szólító forma. A társjelölő formák hiányának nagy arányát magyarázhatják egyrészt az *úr* rangjelölő elemek nélkül való használatában meglévő bizonytalanságok, másrészt pedig az is, hogy a nők néven szólításában általános a társjelölő elem hiánya, és hogy a *tisztelt, kedves* bővítő jelzőkkel szinte minden nyelvi elem megszólítássá válhat.

A nők névelemű megszólítására nézve a legnagyobb arányban a társjelölő formát elhagyó, néven szólítások megszólítások szerepeltek, ennek a helyzetnek az előidézéséhez hozzájárulhatnak az *asszony* és a *kisasszony* formák használatbeli kötöttségei, illetve az *úrnő, úrhölgy* formák szokatlansága is. Összesen két vizsgált levélben fordult elő a *vezetéknev + keresztnév + asszony*, egyben pedig a *vezetéknev + keresztnév + úrhölgy* lehetőség.

A megszólításra alkalmas társjelölő elemek kiválasztódása azért is nehéz folyamat, mert bővítő jelzővel a nevet önmagában is udvarias megszólító elemnek érzékeljük.

A hivatalos levelek egy része nem egy adott személyhez, hanem valamilyen szervhez, hivatalhoz íródik. Ezekben a helyzetekben, ha az író nem tudja pontosan, hogy kinek szánja a levelét, a metonimikus megszólítások jelentenek megoldást. A vizsgált anyagban a következő metonimikus formák szerepeltek: *Tisztelt Posta! Tisztelt Szerkesztőség! Tisztelt Polgármesteri Hivatal! Főtisztelendő Egyházmegyei Hivatal!*

A *tisztelt* összes típusban tapasztalható egyeduralkodó mellett (92,4%) tovább bővített változatai találhatók meg az anyagban: *igen tisztelt* (5,8%), *mélyen tisztelt* (1,8%).

A hivatalos leveleken belül sajátos típust jelentenek azok, amelyekben különböző szervek, intézmények, klubok szólítanak meg valakit személyesen. Az összegyűjtött 120 értesítés alapján két különböző tendencia látszik elkülönülni. Ha ismert a megszólított neve, akkor a *tisztelt*, ritkábban a *kedves* jelzővel bővített teljes néven szólítás jellemző. A másik típusban pedig a *tisztelt* és a *kedves* melléknevek mellett bármilyen, az intézmény és a személy aktuális viszonyára utaló szerepfőnév megszólítássá válhat. Ezek a tranzakcionális szerepet jelző megszólítások igen széles területre terjedhetnek ki, ezért sok olyan elem is szerepel közöttük, amelyeknek a közvetlen kommunikációban elképzelhetetlen lenne a használata (*állattartó, gázfogyasztó*). Van azonban közöttük néhány olyan is, amely a *-társ* utótag révén más helyzetekben is használható lenne (*gyűjtőtárs, sporttárs*). Mivel intézmény és személy viszonyára utalnak, a bevettebb formák gyakran állnak többes szám első személyű birtokos személyjeles formában is. Az összegyűjtött anyagban a leggyakoribb forma az *ügyfelünk*, hiszen ez szinte minden ilyen típusú viszonylatban használható lenne. A vizsgált értesítésekben, levelekben a *tisztelt* bővítménnyel a következő formák szerepeltek: *adatszolgáltató, adatközlő, adófizetőnk, adózó, állampolgár, állattenyésztő, érdeklődő, felhasználó, fogyasztóink, forgalmazó, gazdálkodók, gázfogyasztó, honfitársaink, jelölt, jelentkező, kiállításszervező, kukoricatermelő, magánszállásadók, megrendelő, megrendelőnk, nyelvvizsgálók, öregdiák, pályázók, partnereink, polgárok, repülőbarátok, részvénytulajdonosok, sportrajongók, sporttársak, szarvasiak, szponzor, tag, tagtárs, teniszbarátok, tenyésztőink, vasútmodellezők, vállalkozók, választópolgárok, városlakók, zenésztársak*.

A felsorolt elemek között egyes és többes számú formák is találhatók, ugyanis több megszólított esetén is szokásos az egyes számú megszólítás, érzékeltetve azt, hogy az értesítés közvetlenül a címzettnek, nem pedig egy megjelölt közösségnek szól. A birtokos személyjeles formák udvariasabbnak számítanak, mivel egyszerre utalnak a közlés adójára és vevőjére.

A szerepfőnevek használatának szokása, s annak igénye, hogy minél inkább a helyzethez alakítsák őket, igen körülményes formákat is eredményezhet. A mintában szereplő következő példa helytelen írásmódja szinte értelmetlennek is teszi a megszólítást: *Tisztelt ezoterikus szolgáltatás megrendelő!*

A vizsgált anyagban viszonylag ritkán, kétszer szerepelt az általános megszólításként használt *Tisztelt Cím!*, egyszer pedig a *Tisztelt Címzett!* forma is. KERTÉSZ MANÓ szerint ezek a változatok a *T.C.* rövidítés helytelen feloldásából jöttek létre, ugyanis annak eredeti jelentése 'teljes című' volt. Ez a címzésből a megszólításba átkerülő forma ennek ellenére kevésbé udvarias, de gyakran használt lehetőséggé vált, s bár a vizsgált korpuszban ebben a formában nem szerepelt, esetenként még indirekt megszólításként is állhat (*Felszólítom a Tisztelt Címet*). Hasonló, szintén általánosságra törekvő neologizmust is találtam: *Tisztelt Megszólítottak!*

6.2. A közlemények, reklámok megszólításai

6.2.1. A közvetett kommunikáció egyik lehetőségét jelentik a feliratként szereplő közlemények és a levélformájú értesítések is. Ezt a két közlési formát a funkcióra utaló, egyetlen szerepet előtérbe helyező, személytelen megszólítások általános alkalmazása teszi hasonlóvá. Ezek előtt a szerepfőnevek előtt kötelező valamilyen vokatívusszá tevő jelző használata, amely az összegyűjtött adatok többségében a hivatalos levelezésben is általánosan használt *tisztelt*. A legtöbb előforduló megszólítási lehetőség esetében megfigyelhető a többes szám első személyű birtokos személyjeles, illetve az anélküli formák kettőssége, amelyek közül a személyjeles formák udvariasabbnak számítanak: *betegeink, lakó, lakók, lakosság; partnerünk, partnereink; utasaink; ügyfél, ügyfelünk, ügyfeleink; vevő; vásárló, vásárlónk*.

6.2.2. A reklámszövegek megszólítási formáit az elsősorban írott reklámszövegek alapján tanulmányoztam, az itt tapasztalt arányok megközelítőleg azonosak az elektronikus tömegkommunikáció reklámjaiéval, ugyanis egy-egy reklámozó általában ugyanazt a kapcsolattartási formát választja a különböző jellegű reklámhordozókon, ezáltal is megtartva reklámjai egységes stílusát. GUSZKOVA ANTONYINA 1981-ben megjelent értekezésének megfigyelései szerint „a reklámok inkább az önözést, vagyis a 3. személyű igealakot használják” (1981: 33), mára azonban reklámpsziológiai okok miatt a reklámok egy része tegező formákat választ.

Az összegyűjtött 120 írásos reklámból, hirdetésből álló korpuszban a szövegek 29,16%-a választotta a közvetlenebbnek tartott formát. A megfigyelt reklámokban tegezve fordulnak a feltételezett befogadóhoz egyes csokoládék, mobiltelefonok, chipsek, üdítők, tusfürdők és samponok reklámjai, az önöző formát választják azonban a banki szolgáltatások, általában a tisztító és tisztálkodási szerek, a legkülönbözőbb élelmiszerek, gyógyhatású készítmények, állateledetek reklámjai. A megoszlást - mint a példákban is látszik - csak részben magyarázza az eladni kívánt árucikkek feltételezhető vevőköre. A tegező forma választása akkor lehet közvetlen és hatásos egy-egy reklámban, ha megfelelő megszólításformával, udvarias kérdésformával, biztatással együtt fordul elő, a tegező forma azonban könnyebben vezethet túlzottan bizalmaskodó, esetleg visszatetsző formákhoz.

A reklámok általában a tegezésnek nem a bizalmasságot, hanem a szolidaritást, a közösségvállalást kifejező szerepére próbálnak építeni: *elég, ha hozzánk tartozol*. A fogyasztói társadalomban az azonos márka azonosságtudatot teremtő jelkép, virtuális közösségeket, referenciacsoportokat teremt. A pusztán szolidaritást kifejező tegezés a közvetlen kommunikációban is a nominális megszólító elemek hiányával jár együtt.

A bizalmasság érzetét megteremteni törekvő reklám ezért könnyebben válik sértővé abban az esetben, ha a tegezés mellett valamilyen, általában csak bizalmas viszonylatokban elfogadott nominális megszólítás is szerepel: *Hé, haver!* Hasonló hatása lehet a *Lehetnél egy kicsit lazább is, barátom!* felszólításnak egy sportszerreklámban, hiszen ez a megszólítási stílus a közvetlen, személyes kommunikációban csak nagyon bizalmas kapcsolatban, egyenrangú, vagy fölérendelt féltől fogadható el.

A harmadik személyű közlésben egyöntetűen az *ön* névmás használata határozza meg a kapcsolattartást. Bár a reklámokat szélesebb befogadó rétegnek címezik, a megszólítás általában egyes számú (94,3%), a közvetlenség, a személyes megszólítottság képzetének felkeltése érdekében: *Mert Ön megérdemli*. A hivatalos levelekhez hasonlóan megfigyelhető a névmás hangsúlyos szerepe, vagyis olyan mondattani helyzetekben való előfordulása is, amelyekből elhagyható lenne: *Hogyan vásárolhat Ön Cerasus bútorokat?*

6.2.3. A közvetett közlemények egy speciális esetét jelenti az az elektronikus kommunikáció által megteremtett érintkezési lehetőség, amelyben a beszélő, a megszólító virtuális, nem azonosítható sem egy céggel, sem egy intézménnyel. Elsősorban a számítógépek, mobiltelefonok szoftverei tartalmazznak olyan előre programozott párbeszédpaneleket, amelyek vagy választási lehetőséget ajánlanak a felhasználónak, vagy pedig utasítják valamilyen művelet elvégzésére. Ebben az irányított kommunikációs formában a program megalkotói döntenek el, hogy hogyan szólítják meg a használót, ezért a különböző programok elkészítése, vagy magyarra fordítása során mindig felmerül a kérdés, hogy milyen formát válasszanak. Egy számítógépes program magyarra fordítása során az egyik munkatárs például így érvelt a tegező forma mellett: „Tegezzünk! Ezt még ki is hangsúlyozhatjuk, marketing téren se rossz húzás. Az emberek megjegyzik ezt is - és hozzá lehet kapcsolni ideológiát is, mondjuk ilyesmit: a linuxos programok nem egy absztrakt felhasználónak készülnek, a programozók társnak tekintik azokat, akik használják.”

A különböző szoftverek írói a feltételezett, megcélzott felhasználói körhöz igazítva igyekeznek megválasztani a megszólítás személyét, a választás elkerülésének szándékával a legtöbb programban gyakorinak tűnnek a személytelen formák: *mentés*, *keresés*, *kilépés*. A ma Magyarországon, a személyi számítógépeken legszélesebb körben használt, Microsoft programok harmadik személyű kapcsolattartást alkalmaznak, a névmáshasználat teljes kerülésével.

A közvetett kommunikáció megszólítási módjairól összességében elmondható, hogy a partner jelöltsége és ezen belül a státuszok jelzése hangsúlyosabb, mint a közvetlen kommunikációban, és a személytelen viszonylatokban a szerepekre utaló igen széles elemkészlet használható.

7. A megszólítás változatai a kommunikáció átmeneti típusaiban

A közvetlen, személyközi kommunikáció teljességének egyes összetevői a közvetítő eszközök révén megvalósuló kommunikációban is szerepet kaphatnak. A rádiózás és a televíziózás közléshelyzeteiben formailag közvetlen, valójában közvetett kommunikáció valósul meg, a beszélő ugyanis élőszóban formálja meg mondanivalóját, azonban ez a „totális vagy részben totális kommunikáció a címzett jelen *nem* léteiben folyik le” (WACHA 1994: 134). Az internetes érintkezés alapvetően szintén közvetett kommunikáció, két jellegzetessége is közelíti azonban a közvetlen kommunikációhoz: egyrészt a több kód és csatorna egyidejű felhasználásának lehetősége, másrészt pedig a közlő és a címzett egyidejű jelenlétének lehetősége. Azok az internetes érintkezési formák, amelyekre a címzett egyidejű jelenléte jellemző, véleményem szerint formailag közvetett, valójában közvetlen kommunikációnak tekinthetők.

Ezek a speciális közléshelyzetek hatással vannak a megszólítások választására is. A lehetséges szituációtípusok szisztematikus megfigyelése és más elemzések felhasználása révén ezért elsősorban a közvetlen kommunikációtól eltérő, a közlés sajátos szituációjából adódó sajátosságokról igyekszem számot adni.

7.1. Megszólítások a televíziózás és rádiózás közléshelyzeteiben

A televízió és a rádió tömegkommunikációs eszközként nemcsak információkat nyújt, hanem sajátos, újszerű tapasztalati keretet jelent az információk értelmezésében és rendszerezésében, ezért elterjedésével napjainkra társadalmi magatartásformák közvetítőjévé, meghatározó szocializációs színtérré is vált. A tömegkommunikáció „keretet ad annak, ahogyan az egyén értelmezi a társadalmi világot, ahogyan reagál rá, mivel segít elrendezni a tapasztalatokat” (GIDDENS 1997: 430-1). A televízióban, rádióban megjelenő társas kapcsolatok, viszonyrendszerek, helyzetek és ezek nyelvi megjelenítése másfelől olyan alapanyagot is jelent, amelyből a társadalom értékrendjére és értékzavaraira, tipikus nyelvi magatartásformáira is vissza lehet következtetni. A nyelvhasználat tehát kétarcú jelenség a tömegkommunikációban: mindennapi nyelvünk irányító és befolyásoló mintája és az élőnyelv sajátosságainak éles tükre egyszerre (BALÁZS 1998: 104).

A megszólítások vizsgálatában a rádió és televízió olyan műsortípusait vettem figyelembe, amelyek nem fikcióra épülnek, hanem a mindennapi valósághoz kapcsolódó beszélő és beszéltető közlések. E műsorok esetében „a reális összefüggések tudata megmarad, a fantázia azonban működik, és ilyenkor is olyan illúzió jön létre, mintha a kommentátorral, híres emberrel vagy a riporterral közvetlen kommunikációs kapcsolat állna fenn. Lényegében ez a közvetlen kommunikációs alaphelyzet tömegkommunikációs változata” (BUDA 1979: 200).

Az elektronikus kommunikáció megszólításformáinak fontosságát jelezheti az a tény is, hogy az 1999-ben újra kiadott Nyelvi illetmen egyetlen új fejezete is ezt a kérdéskört tárgyalja (DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 333-46).

Az elektronikus kommunikáció közegében napjaink megszólítási szokásrendszerének csak egy mezeje jelenik meg, a sajátos kommunikációs helyzet pedig részben módosítja a közvetlen és közvetett kommunikációban megfigyelhető sajátosságokat.

A rádiós és televíziós műfajokban a megszólítások szempontjából két eltérő közlész helyzetet lehet megkülönböztetni. Az egyik a lehetséges befogadók, a hallgatók, nézők egyoldalú megszólítása, a másik pedig az egymással közvetlen interakcióba kerülő, beszélgető emberek érintkezési formáinak közvetítése a hallgatók és nézők számára. Az ún. beszélő, vagyis direkt kommunikációs helyzetű műsorokban csak a közönség megszólítása történik meg, a beszélgető, indirekt kommunikációs helyzetű műsorokban pedig a közönség és a jelenlévők megszólítása is. A közönséghez forduló és a közönség előtti kommunikáció jelenségeit a megszólítások eltérő szerepe miatt külön tárgyalom.

7.1.1. A közönséghez forduló kommunikáció megszólításai

A rádiózás és televíziózás egyirányú közlész helyzete, aszimmetriája ellenére a „a média folyamatosan igyekszik fenntartani a szimmetrikus kommunikáció látszatát” (CSÁKVÁRI-MALINÁK 1998: 39). A látszatkeltés fontos eszköze lehet vizuálisan a szemkontaktus, verbális síkon pedig elsődlegesen a közönség megszólítása (CSÁKVÁRI-MALINÁK 1998: 307).

A közönséghez forduló megszólításokban a címzettek köre általában nehezen határolható körül, ezért a helyzetre utaló szerepfőnevek többes száma (*nézők, hallgatók*), illetve a többes számú, általános érvényű, társjelölő megszólító formák (*hölgyeim, uraim*) a legjellemzőbbek.

A megfigyelt 107 beszélő és 119 beszélgető típusú műsor 94,6%-ban történt verbális utalás a nézőkre, amely ebben a közlész helyzetben elsősorban a közvetlenség érzésének megteremtésére szolgál. A közönség nominális elemekkel való megnevezése azonban csak a műsorok 65,2%-ában történt meg, a többi esetben csak a személyhasználat és kötött névmási formák utaltak a címzettekre (*várjuk önöket*). A nominális elemek mellőzése elsősorban a beszélő típusú műsorokra jellemző, azok csak 41,5%-ban jelölik nominálisan is a közönséget, míg a beszélgető műsorok 92,1%-ban.

A személyhasználatot tekintve a vizsgált, a beszédpartnerre utaló elemekkel élő műsorok 91,02%-ban nemtegező formákkal fordultak a közönséghez. A közönséghez szóló nemtegező forma még azokban a műsorokban is általános, amelyekre a kötetlenebb hangvétel, illetve a műsoron belüli általános tegeződés jellemző.

A tegező forma az ifjúsági réteg műsorokban, könnyűzenei adásokban vált általánossá, zenei csatornákon pedig állandó formaként is szerepel (VIVA + Televízió), illetve a gyermekeknek, fiataloknak szóló adások előtt a bemondók beszédére is ez jellemző. Ezekben a szituációkban ma már természetes a tegezés, holott DEME LÁSZLÓ 1987-ben még ezt írta: „Az már megfontolandó, hogy a rádiónak, s még inkább a televíziónak, miért tegezi egyre több ifjúsági műsora az egész közönséget - olyan csúcsidőben, amikor szinte mindenki ezt a műsort hallgatja, illetve nézi. Ráadásul, nem is véletlenül, ez a tegezés hol »topisan« igénytelen, hol erőltetetten »gógyiskodó« nyelvhasználattal társul” (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 89).

A nemtegezés változatain belül kizárólag önöző formák fordulnak elő a közönség megszólításában: „A televízióban és a rádióban egyébként is megtévesztően gyakori az *ön*, a valódi, közvetlen kapcsolat hiánya miatt fordulnak így a nézőhöz; szemtől szembe sokkal ritkábban használható” (BÍRÓ-HUSZÁR 1985: 33). Valószínűleg az önöző formáknak erre a közlész helyzetre jellemző általános használata hozzájárul ahhoz is, hogy a közvetlen érintkezés egyre több viszonylattípusában is elterjedtté válik az *ön*. Ezáltal megerősödik az önözésnek az a szerepe, amely nem a megszólított tekintélyét, hanem a beszélő udvariasságát hivatott érzékeltetni (vö. GUSZKOVA 1981: 47-8).

DEME a személyes hozzáfordulás torzulható formájának tartja (1993: 10) az egyes számú megszólításokat: „*Őn a Juventus rádió műsorát hallja*”, ez a megszólítási mód adataim alapján nagyon ritkának is tűnik (0,12%)

A megfigyelt műsorok többségében több, a közönségre utaló nyelvi elem is elhangzott, így összesen 591 a címzettekre utaló nyelvi adatot kaptam. A rádióban előforduló változatok zöme vokatívusként *Kedves Hallgatóink!* (34,9%), sokkal ritkább a *Tisztelt Hallgatóink!* (6,7%) és a *Kedves Hallgatók!* (7,9%) változat is. A általános jelentésű *Hölgyeim és Uraim!* is jellemző forma (19,3%). A birtokos személyjel nélküli *a hallgatók, a kedves hallgatók* változatok (15,5%) inkább a mondatba épülve fordulnak elő: *A kedves hallgatóknak is meg kellene ismerniük az előzményeket.* Ennek egyes számú változata (*Így már a hallgató is megalkothatja saját véleményét*) összesen három alkalommal fordult elő (0,01%). DEME szerint az indirekt formát sokan „lehallgatózásnak” tartják (1993: 10), ezzel szemben kapcsolattartási rendszerünkben a mondatba épülő nominális formák általában fokozott tiszteletet, udvariasságot fejeznek ki, ezért véleményem szerint ez az utalási mód ebben a közléshelyzetben is őrzi ezt a szerepét. Interjúalanyaim többsége ugyanis udvarias, megfelelő formának ítélte ezt az utalási módot (64,7%), másik részük túl távolságtartónak, túl személytelennek tartotta (35,3%), lekezelő, bántó voltára azonban senki nem utalt.

A műsorhoz kötődő, jelentésesebb megszólítások viszonylag ritkák (8,4%). Ezek között előfordulhat egyrészt az adott csatornára utaló elem: „*Pálinkás jó reggelt a Danubius rádió hallgatóinak!*”, másrészt a különböző reggeli műsorok gyakran utalnak a feltételezett hallgatók helyzetére: „*Üdvözlöm a most ébredőket!*”, harmadrészt pedig vonatkozhatnak ezek a megszólítások a műsor tartalmára is: „*Most következő összeállításunk pedig a vízilabda szerelmeseihez szól.*”

A televíziózásban hasonló arányokat találunk: a *Kedves nézőink!* (42,3%) a leggyakoribb vokatívuszi forma, a rádióban tapasztaltnál gyakoribb a birtokos személyjel nélküli megszólítás is (17,2%). A *Hölgyeim és Uraim!* mint általános érvényű, összefoglaló jelentésű forma itt is nagy számban szerepel (15,3%). A mondat szerkezetébe épülő, indirekt megszólítás csak többes számban fordult elő („*Ezek alapján, reméljük, a nézők is el tudják képzelni*”), de a rádióban tapasztalt változatoktól eltérően itt a birtokos személyjeles forma indirekt megszólításként is szokásos („*Mutassuk be nézőinknek a fejleményeket is!*”). A speciálisabb megszólítások (7,8%) elsősorban a műsorhoz, annak címéhez kötődnek: „*Köszöntöm az Ablak 2001. november 23-i adásának nézőit!*”, ritkábban pedig a műsor jellegéből adódóan a nézők helyzetére is utalhatnak: „*Kedves virrasztók, aludni nem tudók, az ágyban forgolódók!*”

Azokban a műsorokban, amelyek a nézők közreműködésére is számítanak, a címzettre utaló elemek halmozása, hangsúlyozása figyelhető meg: „*Mert ne feledjék, kedves hölgyeim és uraim, hogy ezt a műsort önök, a nézők szerkesztik!*”

A gyermekeknek szóló, tegező műsorokban vokatívusként a *Kedves gyerekek!* változat a legelterjedtebb, indirekt megszólításként pedig különböző körülírási változatok is szerepelhetnek: „*Most pedig legfiatalabb nézőinkhez fordulok*”. Előfordul azonban a durva stílusminőségű *kiskölyök* változat is, amely a Kölyöklklub című műsorban valószínűsíthetően nem sértő szándékkal, hanem a műsor címeire való utalásként használatos: *Szervuszatok, kiskölykök!*

Interjúalanyaim 93,4%-a elutasító a nézők, hallgatók tegezésével szemben, csak ifjúsági műsorokban tartják megengedhetőnek. Érdekes azonban, hogy a tegezést elfogadók elsősorban az 55 év fölötti korosztályból kerültek ki, ugyanis ők, magukat elhatárolva a jelenségtől, a fiatalok általános kapcsolattartási módjának tartják a mindenkre kiterjedő tegeződést: „*Manapság a fiatalok között már úgyis ez járja, talán ez a természetes*” (N4FK). Ez a jelenség abból is

adódhat, hogy a szociolingvisztika tapasztalatai szerint az idősebb korosztályok általában is elfogadóbbak, toleránsabbak a nyelvhasználati változatokkal szemben (vö. KISS 1995: 97).

Az elektronikus tömegkommunikáció közvetett közléshelyzetében a hallgatók, nézők megszólításának célja a közvetlenség képzetének megteremtése, a címzettek nehezen körülhatárolható volta azonban leszűkíti a megszólítási változatok körét, ez pedig igen egyöntetű megszólítási stílust eredményez.

7.1.2. A közönség előtti kommunikáció megszólításai

A közönség előtti kommunikáció változatosabb képet mutat a közönség megszólításánál. A vizsgált 119 adásban 1129 viszonylat jelent meg. Ezeknek a viszonylatoknak a 37,2%-ában tegeződtek, 62,8%-ban pedig a nemtegezés változatait használták a beszélgető partnerek.

Az adatokat szemlélve sajátos az a kommunikációs helyzetből adódó arány, mely szerint az esetek 76,4%-ában csak a partnerek egyike használt nominális megszólítást, 34,1%-ban a partnerek egyike került a névmáshasználatot is, sőt 16,5%-ban még az igeraggal és birtokos személyjellel való utalást is. A morfológiailag kötött megszólítás kerülése még olyan esetekben is előfordul, amelyekben az egyik fél tegező formákat alkalmaz.

A kommunikációnak ez a megszólításhasználatban is megfigyelhető féloldalassága több különböző tényezőből adódik. Egyrészt a műsorvezető, a riporter kérdez, és ehhez szükséges a beszédpartner nyelvi megjelenítése, elkerülhetetlen a konatív és fatikus funkciójú elemek használata; a válaszoló közléseiben azonban elsősorban a referenciális funkció, az információ- és véleményközlés dominál. Másrészt azzal is magyarázható ez az aszimmetrikusság, hogy a riporterek, műsorvezetők szerepéből adódó megszólítására alkalmas, általánosan elfogadott szerepfőnevünk nincsen, és nem szokásos a műsorvezető néven szólítása sem. A közvetlen kommunikáció viszonylataiban általában a fölérendelt fél bánhat szabadabban a megszólításokkal, így ez a közléshelyzet az udvarias megszólítások ellenére is felkeltheti az alárendeltség érzetét.

A megfigyelt beszéltető, beszélgető műsorokban igen különböző viszonylattípusok fordultak elő: a riporterek, műsorkészítők egymás közötti kapcsolattartásán kívül megkülönböztethető a riporterek és különböző közéleti személyiségek, szakértők, valamilyen szempontból érdekes riportalanyok közötti nyelvi kapcsolat, a riporter és a véletlenszerűen megkérdezett, arctalan riportalanyok közötti kapcsolat, a különböző televíziós játékok műsorvezetői és a játékosok közötti nyelvi érintkezés, a betelefonálók és a műsorvezetők közötti kapcsolat, illetve a beszélgető műsorokban a résztvevők egymás közötti viszonylatai. Ezek az eltérő viszonylatok eltérő megszólítási helyzeteket, lehetőségeket is teremtenek.

A műsorkészítők egymás közötti érintkezésében kizárólag tegező formákat találunk, gyakran keresztnévi formával kiegészülve. A tegező forma a közös munka révén létrejövő kapcsolat megfelelő érzékeltetője, a keresztnévi megszólításnak, sőt gyakran említésnek azonban a további szerepe a közvetlenség látszatának megteremtése is, a keresztnéven szólítás nemcsak a közvetlen címzettnek, hanem áttételesen a hallgatóságnak is szól, ez is hozzájárul ahhoz, hogy a néző az imaginárius kommunikációs helyzetet valóságnak élje meg, ezáltal ugyanis mintegy személyes ismerőseivé emelkednek az elektronikus média szereplői.

A közönség előtt, de egymást ismerő emberek között zajló szituációkban azonban sokszor hangsúlyozottá, esetleg bántóvá válhatnak a kommunikáció háromoldalúságában a bizalmasság tekintetében meglévő különbségek, például amikor egy külföldi tudósító így jelentkezik be a hírműsorba: „Szervusz Péter! Jó estét kívánok a nézőknek!” Ez a megszólítási sorrend szinte általánosnak tekinthető, noha a közlés valódi címzettje, a néző háttérbe szorul benne.

Az egymást jól ismerő, egy műsorban együtt dolgozó beszélgető partnerek között nemcsak a tegezés, hanem a fokozottan bizalmas hangnem is általános. A bizalmas formák gyakran a spontaneitás érzetét, a közönséget is befogadó, egyenrangú partnernek tartó baráti légkört kívánják megteremteni. A túlzott bizalmasság azonban visszájára is fordulhat, s olyan helyzet teremthető, amelyben a résztvevők egyértelműen belül vannak, a nézők pedig egyértelműen kívül rekednek. Ilyen szituációnak tekinthető például az, amelyben egy műsorvezető páros egyik tagja így figyelmezteti a másikat: „*Jaj, beszélj, Robi!*”, s az idősebb zenész riportalany békíti őket: „*Össze ne vesszettek, gyerekek!*”

Az ismert riportalanyok, közéleti személyiségek, szakértők megszólításában a műsor jellegének, stílusának is szerepe van. Azok a politikai, közéleti műsorok, amelyek hivatalos közéleti szereplőket szólaltatnak meg, egyértelműen a nemtegező, azon belül pedig elsősorban (97,8%) az önöző formákat használják. A magázó és tetszikelő formák is csak elvétve, legtöbbször egy viszonylaton belül az önöző formával váltakozva fordultak elő a megfigyelt műsorokban. A politikai, hivatalos beszélgető műsorok a megkérdezettek státuszát, társadalmi rangját, szerepét nyelvileg is kifejezik, ezért ezekben a státuszt jelölő, a megszólításra névelem nélkül is alkalmas formák vannak többségben (82,1%). Ezekben a viszonylatokban a következő formák szerepeltek: *miniszterelnök úr, miniszter úr, államtitkár úr, főpolgármester úr, polgármester úr, alpolgármester úr, képviselő úr, frakcióvezető úr, rektor úr, elnök úr, igazgató úr, tanár úr*. Ezeknek a megszólításoknak a nagy része nőkhöz fordulva az *asszony* általános, a nemet jelölő megszólítással kiegészülve használható: *főpolgármester-helyettes asszony, polgármester asszony, képviselő asszony, elnök asszony*.

A pozícióra utaló megszólítások néha, a többszereplős beszélgetésekben - főként az azonosító funkció miatt - névelemmel is kiegészülhetnek. Gyakran egy-egy beszélgetésen belül is váltakoznak egymással a névelemet tartalmazó és nem tartalmazó változatok: *képviselő úr, vezetéknév + képviselő úr*. Ritkábban előfordulnak a teljes nevet tartalmazó megszólítások is: *vezetéknév + keresztnév + képviselő úr*.

A pozíciót megjelölő megszólítások mellett gyakori a *vezetéknév + úr* változat is. Ennek a megszólítási formának a megítélése - miként már a hivatalos érintkezés tárgyalása során is szó esett róla - nagy eltéréseket mutat a nyelvhasználók körében (vö. BALÁZS 2001: 153), sőt az elektronikus tömegkommunikációban való alkalmazásáról a sajtóban is folynak viták (vö. LÖCSEI 1993). MOLNÁR ILDIKÓ megfigyelései szerint csak a fiatalabb műsorvezetők nyelvhasználatában fordul elő ez a leuzásnak tekinthető változat (1993: 197). Az összegyűlt adatok azonban azt mutatják, hogy olyan viszonylatokban is gyakran szerepel, amelyekben létezne a pozícióra utaló megszólítás, például államtitkár, képviselő megszólításában. Terjedését elsősorban azok a viszonylatok indokolják, amelyekben nincs megfelelő, pozícióra utaló forma, például szociológusok, politológusok, közigazdászok megszólításában. Ezekben a helyzetekben a megszólítási kényszer néha szokatlan kombinációkat is létrehozhat: *szakértő úr, szóvivő úr*.

A nők nominális megszólításának gondjait jelzi, hogy a pozícióra utaló elemmel nem szólítható nőkkel való kapcsolattartásban minden esetben hiányzott a nominális megszólítás.

Általános szerepű megszólítások elsősorban a beszélgetések megnyitásában és lezárásában szerepelnek, és többnyire akkor, ha több riportalany, interjúalany van jelen, hiszen ilyenkor ezeknek összefoglaló szerepük van: „*Uraim, köszönöm a beszélgetést!*”; „*Hölgyeim, uram, köszönöm, hogy a vendégeink voltak!*”

A kommunikáció háromoldalúságából adódóan ebben a közlés helyzetben megteremtődhet egy olyan kapcsolattartási forma, amely átmenetnek tekinthető a szólítás és az említés között. Az interjúk elején és végén bemutatató és emlékeztető funkcióval általában az interjúalanyok teljes neve szerepel: „*Hallgassuk meg, mit mond erről Solymosi Péter*”; „*Solymosi Péter. Köszönöm szépen!*”

A riportalanyok többsége nem használ nominális megszólítást a műsorvezetővel, riporterrel való kapcsolatteremtésben, a megfigyelt adásokban összesen hétszer fordult elő a *szerkesztő úr*, egyszer pedig a *műsorvezető úr* megszólítás.

A szórakoztató szándékú beszélgető műsorokban jóval gyakoribb a tegeződő formák előfordulása a riporter és riportalanyok kapcsolattartásában. Ezekben a viszonylatokban a tegeződés függ a műsor stílusától, általános hangvételétől is. A vizsgált szituációk 62,3%-ában a közvetlenebbnek tartott kapcsolattartási formát találtam. Az egymást akár csak egy-két korábbi beszélgetésből ismerő partnerek számára sokszor nem jelent akadályt a nem, a kor és a rangbeli különbség sem: a fiatal riporter nő például egy műsor során nemcsak színész és zenész vendégei mindegyikével, hanem a zeneszerzőként is működő országos rendőrfőkapitánnyal is tegeződhet. A mélyebb személyes ismeretség hiányában is megengedett tegeződést mutatja az a helyzet is, amikor a harminc év körüli riporter nő csodálkozva kérdezi meg a 42 éves humoristát: „*Van gyereked?*”

A fiatal korosztályban a korábbi ismeretség hiánya ellenére is elfogadott a tegeződő kapcsolattartás: az életkor megszólításválasztást irányító szerepét látványosan mutatja az a szituáció, amelyben a fiatal riporter beszélgetőpartnere két borász: apa és fia, akik közül az apát önözik, a fiút pedig tegezik. A fiatal riportalanyok tegezése, szinte bármilyen minőségben kérdezik is meg őket, elfogadottnak számít: az általam megfigyelt műsorokban szerepelt például életmódszakértő, zenetanár, aerobikoktató, iparművész, fodrász, kozmetikus, lakberendező, divattervező, szakács és kecsketenyésztő egyaránt. A tegeződés életkori határa kitolódik akkor, ha a riportalany színész, humorista, zenész, sportoló; ezekben az esetekben feltételezni lehet a korábbi ismeretséget is.

A tegezés mellett nominális megszólításként csak keresztnévi megszólítás szerepel, ez azonban csak a tegeződő viszonylatok 31,6%-ában volt megfigyelhető. A keresztnéven, becenéven szólítás elsősorban az ismertebb riportalanyok esetében figyelhető meg: leggyakrabban a keresztnév alapformája szerepel, de előfordulnak becézett, birtokos személyjeles változatok is. A keresztnéven szólítás egyoldalúsága jellemzi ezt a helyzetet a bizalmasság látszata ellenére is, ugyanis a megfigyelt esetekben összesen kétszer fordult elő, hogy a riportalany keresztnéven szólította a riportert.

A nemtegező formákon belül elsősorban az önözés fordul elő (92,8%), a magázás (5,3%) és a tetszikelés jóval ritkábban (1,9%), többnyire egy-egy személy egyéni kapcsolattartási stílusára jellemzően szerepel. Magázva fordul például idősebb férfi színész a fiatal riporter nőhöz, fiatal riporter nő a középkorú dísnővénykertészhez, középkorú riporter az alig idősebb újságíró nőhöz, jelezve azt, hogy különböző nemű beszélgetőpartnerek között, nem nagy rangbeli különbség esetén a legelfogadottabb a magázó forma használata. Középkorú sportriporter által fiatal sportolónőhöz fordulva egy esetben a *magácska* változat is előfordult. Az *ön* egyre általánosabb szerepe ellenére néhányszor olyan helyzetekben is tapasztalható volt a magázás, amelyek egyértelműen a tiszteletadóbb és távolságtartóbb formát követelték volna meg: fiatal riporter nő kérdezte így a világhírű biológusprofesszort, illetve riporter az idősebb, ismert karmestert.

Egy középkorú színész nő megszólításában egyszer a megszólítási repertoárunkban már aktívan nem élő *kegyed* névmási szerepű forma is előfordult. A néhány tetszikelő forma elsősorban nők, illetve idős emberek megszólításában szerepelt.

A szórakoztató, tájékoztató műsorok nemtegező viszonylataiban gyakori a nominális megszólítás mellőzése a riporterek részéről is, ugyanis nagyon sok olyan riportalany vesz részt ezekben a beszélgetésekben, akiknek a pozíciójára, foglalkozására utaló szerepfőnév nem létezik. Nagyon gyakori ezért a *vezetéknev + úr* változat: megfigyelhető volt könyvkiadó, szakács, színész, író, gazdasági szakértő megszólításában is. Nők megszólítására ebben a viszonylat-típusban ennek megfelelő elemet egyáltalán nem találtam, jóval gyakoribb volt azonban a keresztnévi formák előfordulása. Ez általában az önmagában álló keresztnév, de két esetben szerepelt a *keresztnév + asszony* variáció is.

Azokban a viszonylatokban, amelyekben lehetséges a riportalany foglalkozásra utaló megszólítása, általában élnek is a riporterek a lehetőséggel: *doktor úr, doktornő, művész úr, művésznő, ügyvéd úr*.

A megfigyelt viszonylatok közül három esetben *keresztnév + bácsi*, két esetben *keresztnév + néni*, egy alkalommal pedig *vezetéknev + bácsi* változat is szerepelt. Ezek a megszólítások jóval idősebb személyekhez fordulva, vidéki környezetben, tetszikelő formákkal együtt hangzottak el.

Elfogadottá vált az utcán, ismeretlenül megkérdezett fiatalabb riportalanyok tegezése is, megmutatva azt, hogy a kornak minden más változónál (iskolai végzettség, nem) meghatározóbb szerepe lett a tegező és a magázó formák közötti választásban. Például ugyanaz a fiatal riporter egy cipőboltban így fordul egy középkorú férfihoz: „*Fel merne mosni nekünk egy felmosórongyon szteppelve?*”; majd ezt követően egy huszonéves lányhoz: „*Fel mersz úgy mosni nekünk, hogy egy felmosórongyon szteppelsz?*” A személyhasználat különbségén túl az első esetben a feltételes módú alak választása tovább árnyalja, udvariasabbá teszi a kérdést.

A televíziós játékokban a játékosok megszólítása tegező és nemtegező formában is történhet. Általánosabbnak tekinthető a nemtegező, azon belül is az önöző forma, a keresztnéven szólítás pedig mindkét lehetőség mellett elfogadottnak számít. A részben tegeződő műsorokban a bizalmasabbnak tartható kapcsolattartási módot általában a műsorvezető választja meg. Az egyik játék fiatal férfi játékvezetője például sok esetben kezdeményezi a kölcsönös tegeződést, akár nőkkel, néhány évvel idősebbekkel szemben is. Néhány alkalommal azonban - nyilvánvalóan a kor alapján - egy-egy játékos megszólításában a magázó forma mellett dönt; s ezt már az üdvözlésben is kiemeli: „*Szervusz, Szilárd! Üdvözlöm, Ferenc! Lehet helyet foglalni. Úgy nézett rám, mintha valami rosszat mondtam volna. Szervusz, Ida! Remélem, jól érzitek magatokat, és Ferenc is jól érzi magát!*” Az udvariasnak szánt bevezető azonban szinte kirekeszti a csak pár évvel idősebb, 40 év körüli férfit, aki természetesen rögtön felajánlja a tegeződést.

Az elsősorban önözést használó műsorokban az érzelmileg telítettebb közlésekben megtörténhet, hogy a műsorvezető hirtelen átvált magázó formára: „*Ki ment magához feleségül?*”, „*Most már maga bosszant fel engem!*”

A vizsgált játékokban a nők nominális megszólítása mindig keresztnéven történt, a férfiakkal való kapcsolattartásban viszont több változat is szerepet játszott. Az elsősorban fiatalabbakhoz intézett keresztnévi megszólításon kívül a *vezetéknev + úr* változat szerepelt, illetve olyan, foglalkozást jelölő megszólításformák, amelyeknek az adott szituációban nincsen szerepük: *tanár úr, doktornő, mérnök úr* (vö. MOLNÁR 1993: 128). A vetélkedőműsor megszólításaiban minden variációt bővíthet a *kedves* jelző is.

A műsorvezető megszólítása nominális megszólítása ezekben az esetekben összesen kétszer történt meg, *vezetéknev + úr* elemmel.

A tegező és magázó formák közötti választás sajátos szituációját jelentik a telefonálókra építő műsorok, hiszen a riporterek pusztán a hang alapján van lehetősége megítélni a beszél-partnere és közte meglévő szociális távolságot. A műsorvezetők többsége ezért szinte minden esetben a távolságtartóbb, udvariasabb formát választja, s a váltást nemtől, kortól, társadalmi helyzettől függetlenül leggyakrabban a játékosok kezdeményezik. Az egyik naponta többször is jelentkező telefonos játék fiatal műsorvezetőnője például következetesen mindig *Jó napot kívánok!, Jó estét kívánok!* formával köszönti a felhívott játékosokat, azok azonban igen gyakran *Szia*-val felelnek, s ez a választásuk egyértelmű váltást idéz elő, kölcsönös tegeződést eredményez. Hosszabb telefonbeszélgetések esetén, több információt szerezve a másíkról, gyakran le is játszódik a bizalmasabb formára való áttérés rítusa, de előfordulhat automatikus váltás is. A tegeződő és magázódó formákkal is élő műsorokban a műsorvezetőhöz forduló, pozitív értékelések általában tegező, a negatív minősítések pedig nemtegező formájúak, jelezve ezáltal is, hogy a személyhasználat a közösségvállalás és az elhatárolódás eszköze is lehet.

A nemtegezés változatain belül ezekben a beszélgetésekben gyakoribbak a magázó formák, mint a közvetlen szituációkban megszülető rádió- és televízióműsorokban, főként a személyes témájú kapcsolatteremtésben. A magázó és önöző változatok keverése, váltása is érzékelhető ezekben a helyzetekben. A műsorvezető gyakran a telefonáló által használt formára módosít, vagy a beszélgetés bizalmasabbá válása esetén váltja fel az önözést a magázás. A magázás és önözés váltogatása azonban sokszor mindenféle motiváció nélkül is előfordul, bizonyítva azt, hogy átjárható kapcsolattartási lehetőségekről van szó.

A telefonálók sokszor csupán keresztnéven mutatkoznak be, így a keresztnévi megszólítás tegező és nemtegező forma mellett egyaránt előfordul.

A televíziós és rádiós műsортípusok közül ezek azok a helyzetek, amelyekben a műsorvezető nominális megszólítása a leggyakrabban megtörténik. Ez abból adódik, hogy a telefonáló a kapcsolat kezdeményezője, gyakran ő is kérdez, tehát aktív részese a kapcsolatteremtésnek. Tegező formában a megszólítás keresztnéven, becézett keresztnéven történik, sőt ezeket igen gyakran bővítik mind jelzői, mind értelmezői szerepben a *kedves* és *drága* mellékevek is. Nők megszólításában nemtegező formák mellett is a keresztnévi megszólítás jellemző, férfiakhoz fordulva pedig ebben a helyzetben általános a *vezetéknev + úr* változat.

Az egyre terjedő tegeződés lehetőségeit megfigyelve azok a helyzetek lehetnek érdekesek minden viszonylattípusban, amelyekben bizonytalanság érzékelhető a tegező és nemtegező formák közötti választásában, és amelyekben megjelenik a váltás aktusa, annak elfogadása, esetleges elutasítása, illetve a tegező formák kerülése a váltás után.

Telefonos műsorban fiatal lányhang és a középkorú énekesnő magázódva beszélget, ám amikor kiderül, hogy a lány 15 éves, az énekesnő így reagál: „*A hangja, vagyis a hangod alapján nem is gondoltam volna, mert tényleg nagyon fiatal vagy*”, majd a beszélgetés végéig megtartja a tegező formákat. A váltás megtörtént, azonban a tegeződés felajánlásának az idősebbtől kezdeményezhető aktusa nem, ezáltal a partner nyelvi helyzete bizonytalanná válik, elkezd kerülni a megszólító formákat, s végül egy alig hallható *Szia*-val köszön el.

Hasonló, nehezen kezelhető helyzet teremődik akkor, amikor a telefonon felhívott idősebb politikus a riporter „*Jó reggelt, elnök úr!*” köszönésére így válaszol: „*Szervusztok! Nemcsak neked köszönök, hanem a veled szemben ülő három fiatalembernek is*”, majd a beszélgetés során felajánl több megszólítási formát is, de a kölcsönös tegeződést nem, ezért a végig

bizonytalankodó riporter így köszön el: „*Hát akkor, elnök úr, Lányi úr, Zsolt, mindhárom megszólítást felajánlotta, köszönöm a beszélgetést.*”

Ezek a szituációk azt mutatják meg, hogy a bizalmasabb formára való átállásnak is igen szigorú szabályai vannak, s a kölcsönös tegeződés térhódítása ellenére udvariasságra törekedve általában kerüljük ezek megsértését.

Az interjúalanyok 44,3%-a úgy vélte, hogy a beszéltető típusú műsorok általános tegeződése, túlzottan bizalmas hangvétele nem mindig megfelelő, sőt akár a nézőt a közlésfolyamatból kizáró szerepe is lehet. A tegeződés visszasságait hangsúlyozók aránya a 18-35 év közötti korosztályban volt a legmagasabb (71,4%), ami azt igazolja, hogy „a beszélők nyelvhasználati elvárásai szigorúbbak, mint tényleges nyelvhasználatuk: gyakrabban tegeződnek, mint amennyire azt illendőnek vélik” (KISS 1995: 272).

A beszédpartner nyelvi megjelenítésének különböző műsortípusokban megjelenő sajátosságai szoros összefüggést mutatnak a nyelvi viselkedés általános, a társadalom egészére kiterjedő váltoásaival, sőt a riportműsorokban, beszélgetésekben a nyelvi bizonytalanságok, használatbeli nehézségek és ellentmondások még mindennapjaink nyelvi helyzeteinél is gyakrabban jelennek meg. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben a helyzetekben a hivatalos megszólítási változatokra lenne szükség, az általánosan elfogadott formák hiányára pedig egyrészt a beszédpartner jelöletlensége, másrészt a helyzet által megkívántnál bizalmasabb megszólítási formák jelentenek kényszermegoldást.

7. 2. Megszólítások az internet közléshelyzeteiben

Az elektronikus kommunikáció térnyerésének második szakasza, a számítógépek közvetítette kommunikáció kialakulása napjainkban is zajló folyamat. Az egész világot behálózó információs rendszer, az internet elterjedésével olyan új kommunikációs színtér jött létre, amely a magyar nyelvű használók körében is kialakította a nyelvi kapcsolatteremtés új, ebben a közegben érvényes szabályait. Az internet a kommunikációs helyzeteiben ugyanis a közvetlen és közvetett kommunikációhoz viszonyítva is különböznek a beszélő, a címzett, a hallgatóság, a csatorna, a téma és az elrendezés közötti kapcsolatok (vö. LABOV 1979: 366), újfajta beszédeseményeket hozva létre ezáltal. A hálózat így olyan új kommunikációs formákat teremt, amelyekben a megszólítások szerepe és jellege is megváltozhat.

Az internetes kommunikáció közvetlen hangvétele nagymértékben hat a megszólítások személyhasználatára: a tegeződő formák választása a cibertér legtöbb szituációjában gyakoribb, mint a társadalmi kommunikáció egyéb színterein. Sarkított vélemények, így például a hálózat stílusát jellemző SZILÁGYI ÁRPÁD szerint „ebben az új világban ez a tradíció, eltérni tőle - minden túlzás nélkül - illetlenség” (www.westel900.hu/server-java/InternetIskola). Az általános tegeződésről élő sztereotípiák háttérében a hálózati kommunikáció kialakulástörténete húzódik meg, hiszen a világháló használói kezdetben olyan szűk közösséget alkottak, amely nyelvileg is általános szolidaritást vállalt. Ahogy azonban a felhasználók köre és a felhasználási területek szélesednek, egyre több olyan tényező, olyan szituáció- és viszonylattípus jelenik meg a hálózaton belül is, amelynek sajátosságai összeütközésbe kerülnek a tegező forma általános használatával.

Az internet nyelvhasználatának sajátosságait vizsgáló BÓDI ZOLTÁN kérdőíves felmérésének eredményei szerint az adatközlőknek csak 52,3%-a véli úgy, hogy az interneten általánosan inkább a tegeződő formákat használja (BÓDI 2001). Az általános tegeződést elfogadó és nem elfogadó adatközlők közel azonos aránya jelzi azt, hogy fölbomlott az egyöntetű tegeződés szokásrendje.

A hálózott multimédiás interaktív kommunikáció nyelvi kapcsolattartási módjait vizsgálva nem egységes közegről kell beszélnünk, ugyanis a világhálón létrejövő kapcsolatformák és az ezeket megvalósító szövegtípusok sok tekintetben különböznek. Adataim alapján a nemtegező formák a különböző közléstípusokban eltérő arányban, de a kommunikációs formákat strukturáló módon jelen vannak a hálózat világában. Ezeket az arányokat, jellegzetességeket az internet főbb közlési helyzetei szerint mutatom be.

7.2.1. Az elektronikus levelezés megszólításai

A hálózathasználat egyik legalapvetőbb formája az elektronikus levelezés. A személyre szóló, nem nyilvános fórumokon zajló internetes üzenetváltás viszonylattípusai sok tekintetben hasonlítanak a hagyományos levelezésére, a különbség elsősorban a közvetítő csatorna lehetőségeiben rejlik. Az üzenetek szövegszerkesztővel való megalkotása és gyors célbaérése hatással van a szövegalkotásra és a befogadási technikákra (vö. BÓDI 1998: 178), ezáltal a megszólítások használatára és a választott típusokra is.

Az elektronikus posta kapcsolattartási formáit tekintve a felhasználók egy része még az egy adott, más helyzetben talán nem tegezett személyhez szóló levelekben is a tegeződő formát tartják követendőnek: „Tehát ha írok Önnek egy elektronikus levelet, akkor abban tegezni foglak” (www.westel900.hu/server-java/internetIskola). Egy egyetemen informatikát tanító szakember egyenesen csodálkozik azon, ha nem tegező formában szólítják meg: „mostanában egyre több *Tisztelt Drótos Úr!* stílusú levelet kapok, még egyetemi hallgatóktól is. Ez is biztos azért van, mert nincsenek az újoncok számára - kötelezően - megismerendő alaplíművek a hálózat virtuális világáról, és a köztudatban is torz kép alakult ki az internet-kultúráról” (www.c3.hu/collection/mt/drotos). Vagyis: a más körülmények között elvárható és megszokott nyelvi magatartást az itt uralkodó kommunikációs szabályok ismeretének hiányával magyarázza. Pedig az egy személyhez szóló levelezés esetében általában valós viszonyokról, nem pedig virtuális kapcsolatokról van szó; az ilyen üzenet többnyire ugyanolyan funkciót tölt be, mint a papíralapú levelezés, s pusztán a közvetítő csatorna megváltozása nem adhat elegendő okot a bevett nyelvi formák elvetésére.

A világháló illemtana, a *Netiquette, a viselkedés alapvető szabályai az interneten* címmel megtalálható tanácsok gyűjteménye annyit mond ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hogy: „az elektronikus levelezés sokkal kevésbé formális, mint a hagyományos, tehát a konvenciókhoz kevésbé kötelező ragaszkodnunk, például magyar nyelven gyakoribb a tegeződés. Mindazonáltal kinek-kinek magának kell megítélnie, hogy milyen mértékben él ezzel a szabadsággal” (www.business.matav.hu/uzlet/sugoo/tanf/netquet).

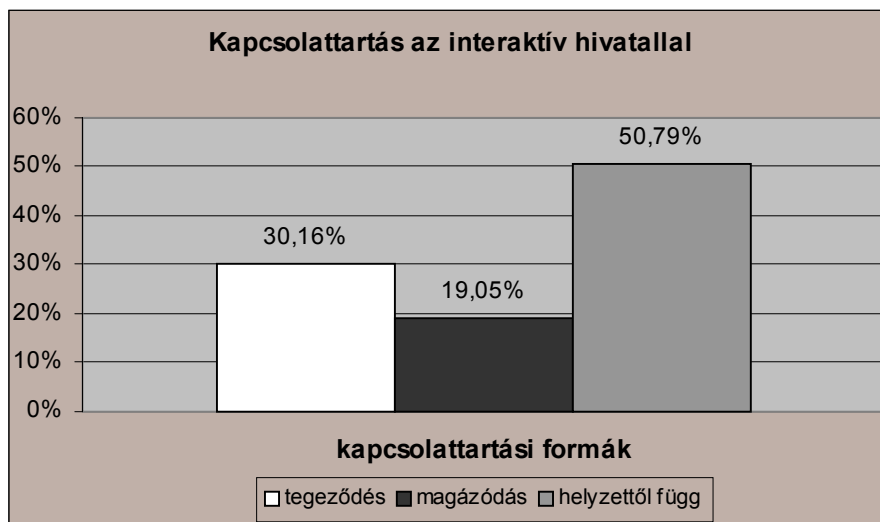
A kötetlenebb hangnem ellenére tehát az udvariasság kötöttségeinek egy része átörökítődik az internetes levelezésbe is.

Az ismert személyhez vagy ismeretlen személyhez annak hivatalos funkciójában szóló elektronikus levelezés nagy részében megmarad a kommunikáció más színterein is elvárt, nemtegező kapcsolattartási forma. BÓDI ZOLTÁN az elektronikus levelezésről készített vizsgálatai nyomán úgy véli, hogy a tegezés ismeretlenek közötti kommunikációban nem általános, ugyanis az interneten tegező formájú kísérőlevéllel továbbított kérdőívére több olyan reakciót is kapott, melyek szerint ismeretség hiányában indokolatlan volt a tegező forma használata (BÓDI 2001).

A hálózat használóinak és felhasználási területeinek növekedésével ráadásul egyre többféle viszonylatban lévő partnerek érintkezhetnek egymással elektronikus levél formájában. A hivatalos, személytelen levelezés, ügyintézés egy része is áttevődik erre a kommunikációs csatornára. 2001-ben a kormányzat kísérletet tett arra, hogy létrehozzon egy ügyintézésre,

hivatalos tájékozódásra alkalmas internetes lehetőséget Kormányzati Portál néven (www.ekormanyzat.hu). A program elindítása előtt kérdőíves felmérést végeztek a hálózaton a lehetséges használói szokásokkal kapcsolatban. A kérdőív tartalmazott egy arra vonatkozó kérdést is, hogy az adatközlők tegeződő vagy nemtegeződő formában kommunikálnának-e az internetes önkormányzattal (<http://schmidt.li/vote>). A tegező formában megfogalmazott kérdés: *Az interaktív hivataloknál az interneten megszokott tegeződéssel kommunikálnál, vagy áttérnél a magázódásra?*, amelyre a kérdőív három válaszlehetőséget adott meg, a következő arányokat eredményezte (21. ábra):

21. ábra

A szokások jelenleg is zajló átrendeződését mutatja, hogy a válaszolók fele nem dönt egyértelműen, hanem további tényezőket is figyelembe vesz.

Az internetes levelezésben a közlést nyitó, allokutív megszólításokként ugyanazokkal a típusokkal találkozunk, mint a papíralapú levelezésben, eltérés elsősorban az előfordulási arányokban van. Az ismerősök közötti, személyre szóló elektronikus levelezésben gyakrabban elmarad a nevet bővítő jelző (*kedves, drága*), az internet kevésbé formális hagyományainak köszönhetően. Az ismeretlen személynek szóló, esetleg hivatalos internetes levelekben viszont megmaradnak a közvetett kommunikáció hagyományosabb formáira is jellemző udvariassági elemek. Kialakult néhány, az ebben a közegben előforduló szituációkra jellemző szerepre utaló megszólítás is: *Tisztelt Hírlévelolvasók! Tisztelt Internetező!*

Az elektronikus levelezésbe a levelezésben általánosan használt és bemutatott formák nagy része átörökítődik. Megfigyeléseim szerint azonban az internetes üzenetek nagyobb hányadából maradnak el a megszólítások, mint a papíralapú levelekből. Hiányoznak a megszólítások a nagyon széles körben terjesztett üzenetekből, amelyekben nehéz a mindenkire kiterjeszthető megszólítási forma megválasztása. Az egy személyhez szóló, bizalmas levelezés esetében a gyakori, intenzív üzenetváltás során marad el leginkább a megszólítás (BÓDI 1998: 180), hiszen a sorozatban váltott rövid levelek kommunikációs folyamata az élőszó kapcsolattartási formáihoz közelít (NYÍRI 1999: 122). Ebben a helyzetben pedig nincsen szükség arra, hogy minden megnyilatkozást részben az udvariasság követelményét szolgáló, részben figyelemfelkeltő megszólítás nyisson.

Az internet gyakorlatában létezik egy olyan kapcsolattartási lehetőség is, amelyben egy ismert személyhez, intézményhez szól, de nyilvános formában, például különböző intézmények honlapjain hozzáférhetően. Ezekre az üzenetekre a hivatalos levelezésben megfigyelt megszólítások jellemzők, azzal a különbséggel, hogy ezen a kötetlenebb fórumon megjelenhetnek az indulatokat megjelenítő egyéni megszólítások is: *Egyre kevésbé tisztelt Magyar Rádió! Kedves nem tisztelt vezetőknév + keresztnév! Tisztelt vezetőknév (nem)úr!* Ezek a nyílt levelek, amelyek talán el sem jutnak a megnevezett címzethez, és közben áttételesen a szélesebb „hallgatósághoz” (vö. LABOV 1979: 366) is szólnak, gyakran bizalmaskodó, a valós szituációban megengedhetetlen formákat is használnak, például közéleti személyiségeket becézett keresztnéven szólítanak meg. A közvetítő csatorna légköre tehát a hivatalos viszonylatok egy részében is nagyobb teret enged az érzelmeknek, mint a hagyományos levelezés. Ez a megszólításokat tekintve a hivatalos formák megújításában, illetve a bizalmasnak számító formáknak a távolságtartó közléshelyzetekben való használatában mutatható ki.

7.2.2. A nyilvános levelezőcsatornák, fórumok megszólításai

A különböző nyilvános levelezőrendszerek: csevegőcsatornák és fórumok nyelvi szokásait tekintve részben más a helyzet, hiszen ilyenkor valóban elektronikus emberi közösségekbe, önmagukat szabályozó virtuális baráti társaságokba lépünk be: egy-egy írásos társalgás közepébe kerülünk, s bár a résztvevőket nem ismerjük személyesen, el kell fogadnunk az itt szokásos általános tegeződést. Így azt a vélekedést is, hogy: *tegezi a tinédzser a hetvenévest, s ebből nem hogy sértődés nincs, de az a furcsa, ha nem így történik.* A csevegőcsatorna semlegesíti a társadalmi paramétereket, hiszen a legtöbb esetben a kommunikációs partnernek csak a felhasználói nevét ismerjük. Erre a közléshelyzetre tehát egyértelműen érvényes az általános tegeződés szabálya. A véleménycserélő fórumokon a beszélők társadalmi jellemzőinek ismeretén kívül a közösen megvitatott téma közösséget, azonosságérzetet teremtő szerepével is indokolják a tegeződés általánosságát: *„A tegezést mindenki teljesen nyugodtan szokta használni, mikor egy-egy bizonyos témával kapcsolatban gyűlünk össze, vagy beszélgetünk, a közösen elfogyasztott sört a közös téma helyettesíti.”*

Az általános tegeződés közegében is megjelenhetnek azonban a nemtegező formák, a ritkáságuk miatt azonban ebben a helyzetben mindenképpen érzelmkifejező szerepük van. Egyrészt az irónia, a gúny, az elhatárolódás, másrészt pedig a játékos kommunikáció, a kedveskedés és évődés kifejezőeszközeivé válhatnak.

A nemtegező formák elzárkózó, az általános tegeződést megbontva, a távolságot hangsúlyozó szerepét a szövegkörnyezet általában egyértelművé teszi: *„Maga valóban ennyire homo primitivus lenne? Maga szerint mit intézkedhetne még?”; „Uram, Ön nem ebbe a topicba való stílusban közelíti meg a kérdést!”*

A játékos, évődő magázás ebben a helyzetben a nemtegezés eredeti szerepének az ellentétét is képes kifejezni, ugyanis az érzelmi közeledés jelölésére szolgál. A két magázódni kezdő személy ezzel jelezheti egymás és a többi beszélgetőpartner számára is, hogy ők más jellegű, szorosabb viszonyban vannak. Egymást más jellegű, más témáról beszélgető fórumról ismerő partnerek egyike így üdvözlí a másikat: *„Hát maga meg hogy kerül ide, Casanova úr?”* A hangnem és a szövegkörnyezet is bizonyítja a bizalmasságot a következő megnyilatkozásban: *„Ezek után bármennyire is tartanom kellene a haragjától, közölnöm kell önnel, hogy magácska meg egy pirított gesztenyepástétom”.* Egyes beszédpartnerek tehát a nemtegező formák révén különülnek el a többi tegeződve társalgótól, és erre a helyzetre gyakran utalnak is, mint például a következő elköszönő formában: *„Búcsúzik topictársa, magázója: Inter”.*

A szabad megszólítási formák az internetnek ebben a szövegtípusában a legváltozatosabbak, sőt a bizalmas hangnemű, nyílt kommunikáció révén ezen a területen a bizalmas helyzetek nyelvhasználatánál is erőteljesebben érzékelhető a sokszínűség.

A közlésformák, a nyelvi kifejtettség tekintetében részben elkülönülnek egymástól a csevegőcsatornák és a fórumok. A chat, a csevegés párbeszédei ugyanis általában rövidebb megnyilatkozásokból, fordulókból állnak, illetve általában az önkifejezés és a kapcsolatteremtés az elsődleges szerepük, a különböző fórumokon pedig maga a téma nagyobb hangsúlyt kap, a referenciális funkció kerül előtérbe.

Mindkét típus olyan közléshelyzetet teremt azonban, amelyben a kommunikáló felek közvetlenül jelen vannak, illetve jelen lehetnek, a kapcsolattartás egyetlen csatornája pedig az írott szó. A beszélgetőpartnerek a kommunikációban általában nagy szerepet betöltő hangzásbeli és nonverbális eszközök hiánya ellenére igyekeznek intenzív kapcsolatot teremteni. A nonverbális eszközök pótlásának ezért sajátos eszköztára alakult ki: a nagybetűk folyamatos használata kiabálást jelent, a közléseket hangulatjelek (*emoticon*) kísérhetik (például: ☺), nagy számban fordulnak elő indulatszavak, és fontos szerepet kapnak a fatikus elemek is.

A megszólítások mint érzelemkifejező és figyelemfelkeltő eszközök ezért szintén fontos funkcióhoz jutnak az internetes csevegésben. A beszélgetni szándékozók megadott témák alapján választhatnak egy-egy szobát, amelyben esetlegesen több száz internetező is társaloghat, a belépésüket általában üdvözléssel jelzik. Az üdvözlési formák figyelemfelkeltésre törekcszenek, hiszen ez az első eszköz, amelyet nyelvi önmegjelenítésként használni lehet. A köszönésben gyakran történik utalás a többi csevegőre, a beszélgetőpartnerekre is, összefoglaló jellegű megszólítással: *Hi mindenkinek! Szevasz nép! Hello mindenki! Halihó mindenkinek! Sziasztok skaccok! Hella újak! Kedves Mindenki! Kedves Chattogók! Sszasztok csettegők!*

Az idegen nyelvű üdvözlésekben a beszélgetőpartnerre utaló elem is lehet idegen nyelvű: *Hi all!* A legnagyobb magyar csevegőoldal a www.chat.hu 300 véletlenszerűen kiválasztott üdvözlési módját vizsgálva azt láthatjuk, hogy az angol köszönésformák 7%-os aránya mellett, csak elszórtan (0,66%) fordulnak elő más nyelvű formák (például: *Zdrasztvujtye! Ciao!*), a beszélgetőpartnerre utaló általános jelentésű idegen nyelvű elemek is kizárólag angol nyelvűek.

A beszélgetőtársak széles körét jelzik azok a megszólítási formák, amelyek mindenkinek igyekeznek címezni a közlést: *Kedves Megszólítottak!* Mivel a fórumok közösségeit az azonos témáról zajló beszélgetés tartja össze, a több embernek címzett megszólítások gyakran erre a szerepre utalnak: *Fórumtársak! Kedves topictársak! Vitatársak! Kedves Fórumba Írók és Fórumot Olvasók!* Ezekben a megszólításbeli neologizmusokban a közvetlen kommunikációban napjainkban egyre inkább teret vesztő *-társ* utótag új életre kel: *topictársak, fórumtársak, vitatársak*.

A megszólítási formák sokszínűségéhez az is hozzájárul, hogy a beszélgetőpartnerek szólítása legáltalánosabban a saját maguk által választott felhasználói néven történnek. Kis Ádám szerint a név megválasztásának lehetősége az „eljátszandó szerep, az identitás megválasztását is lehetővé teszi” (2001: 15). Vagyis ezek a nevek önjellemző szándékúak, gyakran utalnak valamilyen tulajdonságra (*Agresszor, Sakál, Szabadszívű*), lehetnek valódi keresztnévek és becenevek is, néha azonban nem lehet egyértelmű jelentést társítani hozzájuk hozzá (*Ypszilon*). Ráadásul bármilyen nyelvi elem kerülhet ilyen szerepbe (például névmás: *Kedves Valahol!*), sőt az azonos nevek miatt gyakran számokkal is azonosítják magukat a felhasználók: *Olivér2*.

Ezek a nevek ugyanúgy viselkednek, mint a keresztnévek az élőbeszédben: jelzők, értelmezők bővíthetők őket, kapcsolódhatnak indulatszavakhoz, interakciós mondatszavakhoz is, ritkán - elsősorban a valódi keresztnévek esetében - birtokos személyjeles formájuk is szerepelhet.

Ezekre a felhasználói nevek, bár kétségtelen az azonosító funkciójuk, ezáltal egy újfajta névtípust jelentenek, jellemző a kisbetűs írásmód.

A vizsgált fórumokon, csevegőcsatornákon a hozzászólások felében (52,3%) szerepelt megszólítás, egyik legfőbb funkciója a közlés kiemelése, hangsúlyozása, ebben az esetben mindenre kiterjedhet: *emberek, fiúk, gyerekek, barátaim*. Másik tipikus használati lehetőségét pedig azok a helyzetek jelentik, amelyekben a több társalgó közül elsősorban egyvalakinek szánja mondandóját az internetező, valakinek egy korábbi hozzászólására válaszol.

Ezekben a helyzetekben a bizalmas viszonylatokra jellemző megszólítások sokasága jelenhet meg. A megszólítás egyéni nyelvi lelemények révén a minősítés, a véleménykifejtés eszközévé is válhat: *Igen tisztelt főttörténész-főpszichológus úr!*

A beszélgetőcsatornák megszólításainak változatossága látványosan bizonyítja, hogy a kötetlen hangvételű, bizalmas kapcsolatokban bármilyen nyelvi elem megszólítássá válhat.

7.2.3. A honlapok megszólítási változatai

Az interaktív elektronikus faliújság, a web a különböző levelezési lehetőségektől eltérő kommunikációs szituációt jelent: bárki szinte bármilyen információt bárki számára elérhető módon megjeleníthet, akár szöveggént, képként, filmként, hangként egyszerre. „A weblapok házilagosan publikált multimédia dokumentumok; mindegyiküknek saját elérhetőségi címe van, s mindegyikük kapcsolódik úgynevezett hypertext linkeken (feltűnővé tett szavakon vagy szimbólumokon) át számos más weboldalhoz. A weboldalak dokumentumoknak többé-kevésbé rögzült, könnyen áttekinthető és tanulmányozható konstellációját képezik” (NYÍRI 1999: 123). E világméretű faliújság egyes céduláin, vagyis a különböző honlapokon viszonylag elterjedt szokás a tegeződés. Sőt van, aki bemutatkozásában kijelenti: „Az interneten nincs magázódás”, s ezért ő is tegeződni fog. A személyes, a tulajdonosukat bemutató oldalaknak a mintában 79,3%-a, döntő többsége a tegező formát választotta.

Érdekes azonban, hogy igen sok, a bizalmasabbnak, informálisabbnak tartott nyelvi formát választó oldal szükségesnek érzi, hogy megmagyarázza választását, elsősorban a szokásokra hivatkozva. A vizsgált tegeződő oldalak 17,1%-a megokolja választását, így például még a rendszer használói számára tanácsokat adó Sulinet is: *Az interneten magázódás helyett inkább tegeződni szoktak, ezért ebben az anyagban is ezt a formát használjuk. Elnézést kérünk azoktól, akik ezt tiszteletlenségnek tartják. Higgyék el, nem annak szántuk!*

Néhány oldal be is mutatja azokat az érveket, mely szerint a virtuális közösségnek a megszólítást demokratizáló szerepe van: *„Kérlek, ne haragudj a tegezésért! Te is itt vagy, mi is itt vagyunk, tehát egy nagy közösség tagjai vagyunk. Az internet korra, nemre, foglalkozásra való tekintet nélkül összehozza a legkülönbözőbb embereket egy nagy közösségbe. Lehet, hogy a való életben soha nem fogunk találkozni, de itt a virtuális térben remélhetőleg gyakran”* (www.mateksuli.hu).

Valójában azonban a tegeződve megfogalmazott információk sokasága ellenére igen sokan döntenek az udvariasabbnak tartott formák mellett, még a hálózathoz kapcsolódó témákat érintve is: *„Reméljük, már elhatározta, hogy Önnek is hasznos jelen lenni az interneten”, „Miért is látogatná meg valaki pont az Ön oldalait?”, „Ön Netscape Böngészőt használ”, „Töltse le Ön is a Netscape Kommunikátort!”* Ezek a hirdetési oldalak valószínűleg olyan réteget céloznak meg, amelyről feltételezik, hogy ilyen szituációban elvárja, hogy udvariasabb, nemtegező formákkal szólítsák meg.

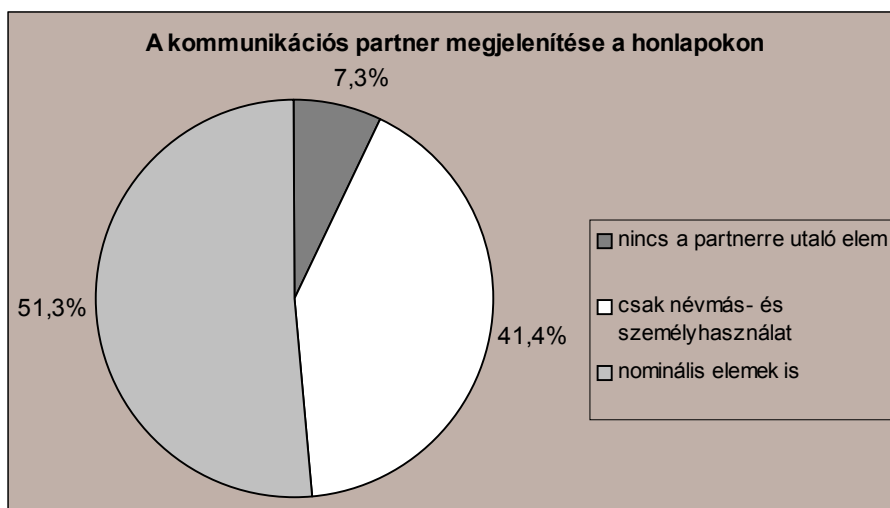
Ezek a példák is azt mutatják, hogy ebben a közegben is működnek a szociális távolság szabályozásának nyelvi eszközei, az udvariasság nyelvileg adott lehetőségeinek stratégiái. A megvizsgált honlapok összessége a tegező és nemtegező kapcsolattartás arányait tekintve meglepő arányt mutat, ugyanis az oldalak 61,8%-a, vagyis jóval több mint a fele önöző formákat használ. A nemtegező formák megnövekedett és a feltételezhetőnél magasabb száma abból adódik, hogy hivatalos, kereskedelmi célú, a kapcsolatot más kommunikációs csatornákon is fenntartó viszonylatok sokasága is megjelent a hálózat világában.

A tegeződés korábban általános szerepe és a honlapokon megjelenő szituációk, témák közötti ellentmondást jelzi a Miniszterelnöki Hivatal Informatikai Kormánybiztosságának egyik fórumán arról a kérdéssel zajló vita, hogy egy ilyen, hivatalos szerepű oldalnak hogyan illik megszólítani a felhasználókat (www.infotarsadalom.euroweb.hu).

A Karmazsin Kerámia nevű cég honlapja nyelvi udvariasság tekintetében szinte egyedülálló, hiszen kihasználva a rendszer adta technikai lehetőségeket, olyan nyitólapot szerkesztettek, ahol az oda látogató azt döntheti el először, hogy a szöveg tegeződő vagy magázódó változatát kívánja-e olvasni (www.softcell.hu/karmazsin). Hasonló megoldást választott az első magyar online utazási iroda is, viszont a megadott nyelvi lehetőségek miatt a felhasználó mindenképpen tegezi a gépet, ugyanis a *Tegezz!* és *Magázz!* felszólításokkal választhatunk a személyhasználat módjai közül (www.letsgo.hu)

A személyhasználat megválasztásán túl differenciáló szerepe van annak is, hogy használnak-e a honlapok az olvasók megnevezésére nominális megszólításokat, szerepel-e rajtuk figyelemfelkeltő vokatívusz. Az általam vizsgált honlapok egy része csak a tegező vagy magázó forma révén jelöli a feltételezett kommunikációs partnert, másik részük azonban él azzal a lehetőséggel, hogy nominális elemekkel is jelezzék a honlapokon elérhető információk befogadóihoz való viszonyt (22. ábra). A teljes személytelenséget választó oldalak általában hivatalos fórumok, amelyekben igyekeznek kerülni a személyes hangvételt, ilyen például a Műcsarnok honlapja is (www.mucsarnok.hu), amely csak a következő formákkal él: *belépés*, *keresés* stb.

22. ábra

A nemtegező formák választása esetén az írott közleményekhez hasonlóan az *ön* névmás használata dominál (72,4%), és csak az esetek kisebb hányadában figyelhető meg a névmáskerülés tendenciája.

A vizsgált oldalakon többször előfordult a személyhasználat keveredése is: sajátos helyzetet teremt ugyanis az, ha egy tegező oldalon más, magázó oldalakra átvezető ablakok vannak: például a www.ingyenlotto.hu tegező oldaláról a www.allasborze.hu című oldalra. A mintában csak ilyen helyzetek szerepeltek, de feltételezhetően fordított is lehet a személyhasználat váltása.

A feltételezett címzettek megszólítására leggyakrabban használt elem a *látogató*, amely a pillanatnyi szituációs szerepre vonatkozik, a honlapok megtekintésére használt, általánosan használt *meglátogat* metaforából képezve, amely a háló virtuális térbeli elhelyezkedésére utal. Gyakran előforduló az internet világára jellemző általános megszólítások még: *barangolók*, *böngészők*, *netezők*, *netböngészők*. Ritkább az azonos alakúságból adódóan tréfás *hálótársak* forma. Ezek a frissen kialakuló, gyakran egyéni használatú szerepfőnevek vokatívuszként és a mondatba épülve is előfordulhatnak.

A nominális megszólításokat tekintve a mindenkire szólás, a lehetséges befogadók körének általánossága olyan sajátos megszólítási formákat hoz létre, melyeknek főnévi névmási eleme általános jelentéskörű, az azt bővítő jelző azonban személyre szóló udvariasságot jelez: *Kedves emberek, mélyen tisztelt mindenki!*

A világháló közvetlenebb stílusa tehát teret enged ugyan az egyébként is terjedő általános tegeződésnek, de nem oldja meg a különböző formák közötti választás kérdését az egyes helyzetekben, sőt a más területeken elfogadottól eltérő norma közvetítésével még összetettebbé, átláthatatlanabbá is teheti a társas szituációk szövevényét. A választás nehézségeit, a normák, a szokások kereszteződését jelezhetik az olyan esetek is, amikor például az egyik népszerű képeslapküldő szolgálat magázódó formában, valószínűleg udvariasnak szánt, bár meglehetősen szokatlan *Kedves Ön!* megszólítással irányít át egy oldalra, ahol viszont már minden magyarázat nélkül tegez (www.tetovateve.hu).

A közvetlenebb hangnem ellenére jelen vannak tehát a nemtegező formák is a hálózat világában: s ez a nyelvi sokszínűség valószínűleg meg is fog maradni a globális falu információs piacterén, hiszen társas helyzetek, szerepviszonyok sokasága elevenedhet meg ezen a fórumon, s bármennyire széles körűvé is válik a tegeződés, önmagában ez a kifejezésforma nem felelhet meg az itt megvalósuló szituációtípusok mindegyikének.

8. A közlés címzettjére utaló elemek kombinációi mint elkülönülő kapcsolattartási csatornák

Egy-egy társas viszonylaton belül a beszélő a címzettre utaló elemeknek csak bizonyos típusait, illetve az egyes típusok társadalmilag meghatározott kombinációit használja. A beszédpartnerhez forduló közlésben szinte elkerülhetetlen annak eldöntése, hogy második vagy harmadik személyüként jeleníti-e meg a beszélő a címzettet, ezáltal a személyhasználat teremti meg a beszédpartnerre történő utalás alapját. Megszólítási rendszerünk azonban nem egyszerűen kétszatosít, a személyhasználatához járuló névmások, névszói megszólítások vagy azok hiánya további variációkat, árnyalatokat teremt a beszédpartnerhez való viszony kifejezésében. A tegező és nemtegező formák és a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmások és névszótípusok kombinációi elkülönülő, eltérő viszonytípusokban használható kapcsolattartási csatornákat hoznak létre.

A személyragozás, a névmási és névszói megszólítások tipikus együttjárása alapján, a mai nyelvhasználati gyakorlatban a következő, különböző jelölő értékű változatokat különíthetjük el:

1. a beszédpartner jelölésének kerülése,

2. második személy + a nominális megszólítás hiánya,
3. második személy + keresztnév vagy rokonsági megnevezés,
4. második személy + szerepfőnév,

5. harmadik személy + névmási és főnévi megszólítás hiánya,
6. harmadik személy + névmáskerülés + szerepfőnév, rokonsági megnevezés,
7. harmadik személy + névmáskerülés + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,

8. harmadik személy + *maga* + a nominális megszólítás hiánya,
9. harmadik személy + *maga* + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,
10. harmadik személy + *maga* + vezetéknév, szerepfőnév, rokonsági terminus,

11. harmadik személy + *ön* + a nominális megszólítás hiánya,
12. harmadik személy + *ön* + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,
13. harmadik személy + *ön* + vezetéknév, szerepfőnév,

14. tetszikelő szerkezet + a nominális megszólítás hiánya,
15. tetszikelő szerkezet + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,
16. tetszikelő szerkezet + vezetéknév, szerepfőnév.

A kommunikációs partnerre utaló elemek teljes hiánya személytelen formák (*Felállni!*), vagy pedig a többes szám első személy használata (*Csak nem betegek vagyunk?*) révén valósulhat meg (vö. ECKHARDT 1956: 68; 1957: 498; PÉTER 1960: 259-61). Ezek a jelenségek általában azt jelzik, hogy a beszélő igyekszik elkerülni a bizonytalan státuszú formákat. A másik megsértésének elkerülésére törekvő szándék ellenére nem tarthatjuk udvariasnak ezeket a közlés-módokat, mivel a kommunikáció címzettjének nyelvi jelölése elmarad, a tiszteletadás szándéka nem mutatkozik meg (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 131-2). Ezek a társalgási formák a dialógus hosszúsága, illetve az interakció gyakorisága esetén nem is tarthatók fenn, ezért a

partner jelölésének hiánya nem fogható föl elkülönülő kapcsolattartási csatornaként, az egyes interakciókban azonban választási lehetőségként számolni kell a személytelen formákkal is.

A kapcsolattartás egymástól két legélesebben elkülönülő lehetősége a második és a harmadik személyű közlés, a tetszikelő szerkezetek a harmadik személyű közlés változataiként foghatók föl. A tegező és nemtegező formák közötti váltás egy-egy viszonylaton belül a kapcsolat jellegének megváltozását, bizonytalanságát jelzi (PÉTER 1991: 112). A mai magyar nyelvhasználatban ennek a két lehetőségnek a folyamatos, többszöri, érzelmi közeledést, távolodást kifejező változtatása nem szokásos. A nemtegező formáról a tegezőre váltás általában meta-nyelvileg kísért aktus, a kapcsolat bizalmasabbá válását jelzi. Szűk körű lehetőség a váltogatásra, ha az általában kölcsönösen tegeződő partnerek a nemtegező közlést játékos, ironikus formaként használják, vagy ha a tegeződő partnerek státuszjelölt helyzetekben váltanak nemtegező formára.

A harmadik személyű kapcsolattartáson belül - a névmáshasználat lehetőségeiből adódóan - több változat különíthető el, mint második személyben. A különböző harmadik személyű megszólító névmások, a névmás hiánya és a *tetszik* segédigei használata eltérő társadalmi jelentésű érintkezési formákat hozhatnak létre. Ennek ellenére a harmadik személyű formák között egy-egy viszonylaton belül is elképzelhető a váltás: a *maga* és az *ön* ugyanis a szituációtól, a közlés érzelmi telítettségétől függően, sőt akár véletlenszerűen is váltakozhat; a tetszikelő formák pedig mindkét kapcsolattartási típust árnyalhatják. A változatok közötti váltást eredményezheti az is, hogy a keresztnév helyére a nyelvhasználati szintér státuszjelöltségétől függően szerepfőnév léphet.

Az egy viszonylaton belüli váltások lehetősége ellenére úgy látom, hogy a különböző névmáshasználati formák, illetve a *tetszik*-kel alkotott segédigés szerkezetek önálló kapcsolattartási lehetőségként értelmezhetők, amelyeken belül további, kevésbé élesen elkülönülő árnyalatok, fokozatok léteznek.

8.1. A tegező formák változatai és funkciói

A kommunikációs partnerrel való kapcsolattartásra alapvetően a grammatikai második személy szolgál (MMNyR. 238-9). A második személyű érintkezés eredetileg minden viszonylat-típusban alkalmazható, sajátos társadalmi jelölő értéke minden nyelvben csak a különböző nemtegező kapcsolattartási formák kialakulásával párhuzamosan jelent meg. A tegezés legáltalánosabbnak tekinthető szerepei: az azonos rangú, illetve a szolidáris viszony érzékeltetése, másrészt a bizalmasság, közvetlenség kifejezése; nem egyenrangú viszonylatokban pedig az aszimmetrikus tegezés is elképzelhető a fölérendelt fél részéről.

A tegeződés napjainkban egyre terjedő használata számos, egymással is összefüggő társadalmi folyamattal hozható kapcsolatba: a családi szerepviszonyok ártértekelődése, a személyiség-orientált kapcsolatok hangsúlyossága, a társadalom demokratizálódása egyaránt a szolidárisabb formák felé mozdítják megszólítási rendszerünket. Mivel a tegeződő forma többféle kapcsolat-típusban alkalmazható, árnyalatai alakultak ki: a tegező formával együtt használt nominális megszólítások nemcsak stílusbeli különbségeket idéznek elő, hanem társadalmi jelölő értékük is van. BAKOS FERENC a francia nyelvben számos eltérő szerepét különböztette meg a tegezésnek, már a magázás kialakulásának időszakában is. A tegezés szerepei azonban ekkor a elsősorban az érzelmi motiváció különbségei alapján voltak szétválaszthatók (1955: 295-367). A tegező forma főbb változatai napjainkban viszont már nemcsak érzelm kifejezésre, hanem a viszonylatminőségek eltéréseinek érzékeltetésére is képesek.

A tegezéssel hagyományosan a keresztnévi, becenévi megszólítások kapcsolódnak össze: ezek kölcsönös használata szoros, bizalmas viszonyon kívül egyenrangú kapcsolatot jelez, a nem kölcsönös használat pedig csak a valamilyen szempontból alárendelt partnerrel szemben képzelhető el (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 46).

A tegezés egyik leglényegesebb terjedési iránya az, hogy a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatokban is megjelenik. A családon belüli viszonylatokban ebben a szerepben rokonsági terminusokkal, illetve a *keresztnév + néni/bácsi* változattal jár együtt; a családon kívül pedig szerepfőnevek használatával is összekapcsolódhat.

A családon belüli fokozatos terjedést a korcsoportok szerinti bontás érzékeltette, vizsgálatom eredményei révén megmutatva azt is, hogy a családon belül is lépcsőről lépcsőre szélesedik a tegező forma használatának lehetősége, a bizalmasabb viszonylatokból terjed a kevésbé szoros rokoni kapcsolatokra.

A tegezés *néni, bácsi* elemű megszólításokkal és szerepfőnevekkel együtt való használatának szerepe a tisztelet, az udvariasság kifejezése. A megszólító elemeknek ezt a kombinációját általában idősebb, magasabb rangú partnerhez fordulva használják. Az adatközlők nagy része (63,1%) él ezzel a lehetőséggel, és általában a tegezés és a magázás közötti udvarias átmenetnek tartja ezt a megszólítási módot. Ennek a változatnak a kialakulása a bizalmasságnak, a „szolidaritás szemantikájának” (BROWN-GILMAN 1975: 366-73) a társadalmi különbségeket legyűrő hatását bizonyítja. Ennek a megszólítási változatnak azért lehet lényeges szerepe a megszólítási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő, nyílt társadalomnak jobban megfelelő megszólítási rendszert, amelyben egyetlen kötött forma mellett a szabad formák változatossága teremti meg a társas viszonylatok minőségének jelölhetőségét.

A tegezés másik terjedési iránya révén - főként a fiatalabbak körében - egyenrangú, de távolságtartó viszonylatokban is használatos. Az azonos életkor nyelvhasználati szolidaritást teremtő hatásának határát GUSZKOVA ANTONYINA 1981-es felmérése még 24 éves korra tette (1981: 29), adataim alapján azonban ma már egészen 30-35 éves korra tolódik ki. A tegeződés ezekben az esetekben a szabad, nominális megszólítási formák szinte teljes hiányával jár együtt, hiszen nincsen olyan nominális megszólító formánk, amely kölcsönös tegeződés esetén, de a partner keresztnévét nem ismerve, használható lenne.

A legfiatalabb korosztályok által használt érintkezési módok között tehát a tegezésnek egy másik szerepe is elkülönülni látszik: a szabad formák nélküli tegezés a szolidaritást, a fiatalság közösségvállalását fejezi ki. A tegezésnek ezt az elkülönülő szerepét a tegeződés terjedésével párhuzamosan a svéd nyelvben is leírták. Ott azonban mára még szélesebb körűvé vált, nemcsak a fiatalok között használatos, hanem a társadalmi azonosságérzet általános kifejezője. A tegezés tehát nominális megszólítások hiányában nélkülözi a bizalmasságot, az intimitást (PAULSTON 1976: 359-86).

Ez a vokatívuszt mellőző kapcsolattartás párhuzamban van a nemtegező formák használatának alakulásával is, ugyanis a nem bizalmas viszonylatok mindegyikében egyre jellemzőbbé válik a szabad formák kerülése. A szabad megszólítás nélküli tegezés szerepe nem a bizalmasság, hanem az életkori azonosság, a szolidaritás kifejezése, vagyis az életkor mint társadalmi irányító változó felülkerekedik a hagyományosabb, a korábbi megszólítási rendszerekben erőteljesebben érvényesülő társadalmi tényezőkön: a nemen, a szituációban betöltött szerepen és a távolságtartáson.

A tegezés terjedésének folyamata azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség számára (TOLCSVAI NAGY 1995: 165) megváltozik a tegezés stílusértéke, egyes szituációkban formálisnak és választékosnak is érzékelhetik. A tegeződés terjedése ezáltal a jelenlegi stádiumban nem könnyíti meg, sőt akár meg is nehezítheti a nyelvi kapcsolatteremtést, hiszen egy-egy szituációban más-más lehet a kommunikáló felek viszonya az átértékelődőben lévő normához, így a tegezés sértő szándék nélkül is bántóvá, durva stílusminősítésűvé válhat.

A tegezés a bizalmasság és az egyenrangúság kifejezése mellett szándékos lenézést, sértést is hordozhat, ha a beszélő a megszólított alacsonyabb rendűségét hangsúlyozza ezzel a beszéd-móddal (BÍRÓ-HUSZÁR 1985: 39). Ezeket az értékeket BROWN és GILMAN az állásfoglalást kifejező névmáshasználat egyik legrégebbi szerepének tartják, a „megvetés és a düh T-je” véleményük szerint a fő szemantikai dimenzió kívül a tegezés leggyakoribb expresszív jelentése (1975: 383). Egy huszonöt éves fiatalember a szociolingvisztikai interjú során például egy ilyen szituációt idézett fel: *„egy idősebb pali odajött, és kért egy szál cigit, és akkor voltak olyan ismerőseim, olyan korombeli srácok, akik gondolkodás nélkül tegezték, gondolom, a szociális helyzetére gondolva”* (F2VK).

A tegezésnek tehát három fő változata különül el: a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó tegező forma, amely akár a korkülönbség ellenére is érvényesülő bizalmasságot fejez ki; a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezés, amely a bizalmas viszonyban meglévő tiszteletet, rangbeli különbséget képes érzékeltetni; illetve a szabad formák nélkül álló tegezés, amely nem bizalmasságot, hanem szolidaritást jelez.

A tegeződés egyre szélesebb körűvé válása, amely szimptomatikusan jelzi, hogy a társas kapcsolatok egyre nagyobb részében nem az alá- és fölérendeltségi viszony a meghatározó, áttételesen nagy hatással van a nem tegező kapcsolattartási módok alakulására is. A nemtegező viszonyokra jellemző kapcsolattartási zavarok egy része ugyanis arra vezethető vissza, hogy - mivel ezek a viszonyok a társas kapcsolatok egyre szűkebb területét fedik le - a nyelvi szocializáció folyamatában kevés lehetőség, alkalom van a különböző árnyalatok elsajátítására, gyakorlására.

8.2. A nemtegező formák változatai és funkciói

A beszédpartnerrel való kapcsolattartás elsődleges formája a második személy használata, a tegezés mellett azonban az európai nyelvek többségében kialakult egy közvetettebb kapcsolattartási mód, amely alapvetően a hatalom, az alá- és fölérendeltségi viszonyok érzékeltetésére szolgált (BROWN-GILMAN 1975: 359-88). A magyar érintkezési formák között a 16. században jelenik meg a harmadik személyű kapcsolattartás csírája. A 16. századi levelekben a címzettre utaló, kötött, azaz a mondatba épülő megszólításként szerepelnek a *te kegyelmed, te nagyságod* szintagmák, amelyek belső szerkezetüket tekintve második, a mondat szerkezetét tekintve azonban harmadik személyűek. Ezért alanyként „3. személyű igei állítmányhoz kapcsolódnak akkor is, ha a távolabb álló szövegrészekből kitetszik, hogy a felek között udvarias tegező viszony van” (G. VARGA 1992: 462). A beszédpartnerre való tárgyiasító utalásban és az egyeztetés kényszerében lephetjük meg tehát a magyar nyelvben a nemtegező formák forrását. A harmadik személy önálló udvariassági funkciója - akár az egyeztetést előíró alany nélkül állva is - a 18. század elejére szilárdul meg (PUSZTAI 1967: 304). A beszédpartner harmadik személyű megjelenítésének így önálló, tiszteleti funkciója alakul ki. A beszédpartner harmadik személye sajátos egyeztetési helyzetet idéz elő: bár az egyeztetést az alany irányítja, sok közléshelyzetben csak az alany grammatikai személye egyértelmű, verbálisan viszont különböző névmási és névszói változatok tölthetik be. A nemtegező kapcsolattartás történetét

és jelenleg is élő, különböző értékű típusait ezáltal éppen a harmadik személy mellett álló névmások és névszók változatai szabják meg.

A nemtegező formák használatát napjainkban többféle, egészen eltérő viszonylattípus követelheti meg, s ennek megfelelően sokszínűek a nem tegeződő viszonyokra jellemző nyelvi lehetőségek is. A mai magyar nyelvhasználatban a nem tegező viszonyon belül az *ön* és a *maga* megszólító névmások, a különböző nominális megszólító formák, a megszólító elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek közötti választás lehetősége tükrözi a társadalmi kapcsolatok sokféleségét. Vagyis verbális érintéseinket nem elemezhetjük egyszerűen a formális és az informális nyelvhasználat kétválasztásos rendszerén belül (REMÉNYI 1994: 85); nem egyszerűen a T forma áll szemben a V formával, hanem a különböző nem tegező formák állnak szemben külön-külön a tegező formákkal és egymással is.

Ezek a megszólítási formák keveredhetnek ugyan, egy-egy kapcsolaton belül is változhatnak, sőt a tetszikelés gyakran egyértelműen csak a magázás vagy az önözés árnyalására szolgál, azonban mivel az egyes formák bizonyos helyzetekre, szituációkra specializálódtak, és ezekben a szerepekben el is különülnek egymástól, különböző helyzetjelölő szerepük, stílusértékük van. Napjaink magyar nyelvhasználatát vizsgálva legalább három nemtegező formát - a magázást, az önözést és a tetszikelést (vö. DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 59) - kell megkülönböztetnünk, sőt tipikus kapcsolattartási lehetőségnek tekinthető a névmáshasználat kerülése is a harmadik személyű igealakok mellett.

A nemtegezés változatai közötti váltás sokszor akár egy-egy interakción belül is megfigyelhető. A *maga* és az *ön* névmás felváltott használata, esetleg tetszikelő formákkal való árnyalása leginkább a 35-55 év közötti korosztályra jellemző. Az idősebbek körében ugyanis a variációs lehetőségek körének szűkülése, illetve a magázó forma dominanciája figyelhető meg, a 35 év alatti korosztály pedig élesen elkülöníti egymástól a névmások társadalmi jelentését.

A nemtegező formák megválasztásának gondjai azért is válhatnak napjainkban a kommunikáció buktatóivá, mert az a korábbi megszólítási rendszereinkhez viszonyítva viszonylag szűkebb terület, ahová ezek a formák visszaszorultak, igen rétegzett; a különböző viszonytípusok, helyzetek különböző nem tegező formákat igényelnek.

Az interjúk eredményei alapján a nemtegező formák használatának gondjai elsősorban a 14 és 25 év közötti korosztályra jellemzők: egyrészt ez a csoport a legbizonytalanabb az egyes formák helyzetjelölő értékének megítélésében, másrészt az ő kapcsolattartási stílusuk értékelése a legmegosztottabb a többi korcsoportban. Ez az állapot részben természetes, hiszen összefügg a gyermekszerep és a különböző felnőtt szerepek közötti átmenet konfliktusaival, másrészt azonban az anyanyelvi nevelés, a tudatos nyelvi szocializáció hiányosságaiból is adódik. A nemtegező formák használatának bizonytalanságában véleményem szerint ugyanis meghatározó szerepet játszik az, hogy a nyelvi udvariassági normák, szabályok nagy részének elsajátítása a másodlagos nyelvi szocializáció kései szakaszára, 14-17 éves korra, sőt még későbbre, a harmadlagos nyelvi szocializáció elejére, a munkába állás időszakára tolódik. A nemtegező kapcsolattartási formák egy részének késői elsajátítása főként azzal magyarázható, hogy sem a család, sem az iskola nem ad alkalmat a különböző társadalmi szereptípusok megélésére, megismerésére. A legfiatalabb korosztály kapcsolattartási jellemzőit tehát nem egyszerűen a nyelvi különbözőzés vágya, a nyelvi önkifejezés lehetőségeinek keresése okozza, hanem a nemtegező formákat igénylő kapcsolatokban, helyzetekben való jártasság hiánya is.

A különböző nemtegező formák a közvetlen kommunikáció szinte minden színterén nagy változatosságot mutatnak. Az egy szituációtípusban használt különböző formák arra utalnak, hogy egyik változatnak sem egységes a használati köre és megítélése a társadalomban. Ebből az is adódik, hogy egyik forma sem használható általános érvénnyel. A névmási megszólítások kerülése ezért szinte általános tendenciának tekinthető, ahogy az egyik adatközlő fogalmazott: „*Én soha nem mondom senkinek azt, hogy maga, mert valahogy az a maga az olyan pórias, olyan közönségesebb. Valahogy olyan durvának tűnik. Az ön meg már nekem túl finom. Tehát a kettő között én szépen elevickélek mind a két szó használata nélkül*” (N3FK).

A tetszikelés egyre szélesebb körűvé válásának is az az egyik oka, hogy lehetővé teszi a megszólító névmások kerülését. A névmások kerülésén kívül megfigyelhető egy olyan, főként a 35 év alatti korosztályban általános stratégia, hogy ha a beszélő ismeri a megszólítottat, akkor indirekt megszólításként keresztnevet vagy szerepfőnevet használ, ha pedig nem ismeri, akkor a távolságtartó *ön* névmást alkalmazza.

A nemtegezés változatainak használatában az életkori csoportok szerint eltéréseket találunk: a fiatalabbak nyelvhasználatában csökken a magázó formák szerepe, megnő az önöző formák használati aránya, a tetszikelés pedig a bizalmas, szoros viszonyban lévő, idősebb beszédpartnerekkel való kapcsolattartás módja lesz.

8.2.1. A magázás funkciói és megítélése

A *maga*, *maguk* névmás beszédpartnerre utaló használata a 18. században alakult ki a *maga kegyelmed* szószerkezetből önállósodva (D. MÁTAI 1999: 456). Értékelése kialakulása óta gondot jelent, mivel nem volt egyértelműen udvarias hangulatú már fölbukkanása idején sem. BÁRCZI GÉZA szerint a kényes ízlésűek kegyetlen szólásmódnak, szörnyű szónak minősítették már az 1850-es évek táján is (1963: 262), és az arisztokrácia és a köznemesség leveleiben a 18. században nem is fordult elő (NyKk. II. 1985: 87). Használatának minden időszakban szoros kötöttségei voltak, a 20. század első felének használati szabályairól SINOR DÉNES azt mondja, hogy azonos neműek között csak enyhítő szavakkal, vagyis nominális megszólításokkal együtt volt használható, és csak társadalmilag egyenrangú nő és férfi között volt általános (1973: 545-52). Ennek a megszólító névmásnak a használata tehát a Nyelvi illetmen megállapításával szemben soha nem volt általános érvényű a harmadik személyű kapcsolattartásban (DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 459), annak ellenére sem, hogy egyes nyelvjárási területek nyelvhasználatában csak ez a forma él (KISS 1995: 273), tehát feltételezhető, hogy érzelmi színezetét tekintve ezeken területeken semleges.

Egy 1994-ben megjelent illetmentankönyv szerint a *maga* „korábbi mellékízei megszűntek, ez az alapvető udvariasságot kifejező köznapi formula. Nincs benne sértés, nincs benne túlértékelés” (SILLE 1994: 113). A kérdőívekből és interjúkból kirajzolódó kép azonban megcáfolja ezt a megállapítást, ugyanis az adatközlők 59,4%-a tartotta negatívnak, bántónak a *maga* névmást. Ez az arány ráadásul a 35 év alattiak körében magasabb (81,2%), mint az idősebbek körében, és ez jelzi azt, hogy napjainkban erősödik a névmás bántó értékének érzete.

A *maga* névmás jelenleg is zajló visszaszorulása azzal is magyarázható, hogy mivel kizárólag egyenrangú partnerek bizalmas viszonyában, illetve aszimmetrikus viszonylatban a fölérendelt fél részéről használva nem számít sértőnek, a legfiatalabb korosztály számára viszont az ilyen típusú viszonyokban teljesen elfogadottá vált a kölcsönös tegeződés, a fiatal korosztály nagy része már nem ismeri fel a bizalmas szerepet, s már a névmás szinte minden előfordulásába beleérzi a bántó jelentéstöltetet.

A 35 év alatti adatközlők nagy része csak kifejezetten sértő szituációkban tartja elképzelhetőnek a *maga* névmást, még keresztnévvel, más nominális elemekkel együtt való használatától is idegenkedik, sőt 76,2% úgy ítéli meg, hogy egyáltalán nem használja.

Látványosan mutatja a *maga* visszaszorulásának folyamatát, hogy már a nyelvi iránymutatást is magukra vállaló illemtankönyvekben is megjelenik az ezt a formát teljesen elutasító vélekedés. Egy tizenéveseknek szánt protokollkönyv például a kommunikációs konfliktusok kerülése érdekében a névmás használatának teljes elvetését javasolja: „magázó viszony esetén ne használjuk a *maga* megszólítást, mert fölényesnek és udvariatlannak tűnhetünk” (SZAFKÓNÉ 1998: 66).

A kérdőívekben megadott stílusminősítések egy része is erre a bántó jelentésárnyalatra utal: *nem olyan udvarias; illetlen; kemény, udvariatlan; szinte lenéző; kissé bunkó; tiszteletlen, negatív tartalom van benne; degradáló; durva, sértő; közönséges; elég spród; primitívebb megfogalmazás; udvariatlan, goromba, dühös; pejoratívan hangzik; förtelmes, irritál; pongyola és durva; ingerültebb, feszültebb; stílustalan, nem tartom intelligens megszólításnak.*

E megfogalmazások egy része szerint a magázás nemcsak a megszólítottat, hanem magát a beszélőt, a beszélő nyelvi kulturáltságát, udvariasságát is minősítheti. A *Milyen szituációban használná?* kérdésre kapott válaszok egy része is ezt a képet erősíti: *ha felháborodom valamin; ha valaki udvariatlan velem; ha valakit meg akarok sérteni; ha dühös vagyok az illető ismeretlen személyre, és lekezelő akarok lenni; ha valaki kihoz a sodromból, de akkor sem megfelelő; ha valaki túl zavaró, tolakodó; nem rajongok érte, veszekedésnél annál inkább használom; vitatkozás során; elmarasztaláskor vagy nemtetszés kifejezésekor.*

A magázás változatainak folyamatos átértékelődését jelzi az a tény is, hogy míg korábban csak a nominális elemek nélkül használt formáját tekintették sértőnek, a 35 év alatti adatközlők 63,2%-a már ezt a lehetőséget is udvariatlannak érzi.

A 35 évnél idősebbek körében alacsonyabb, de viszonylag itt is magas a negatív minőséget érzékelők aránya (42,3%). Ezekben a korcsoportokban néhányan általános értékűnek tartják: *bármikor megfelelő; a legtöbb szituációban megfelelő, köznapi stílusú.*

A durva stílusminőség kiemelt érzékelésén túl meglepő ellentmondást is találhatunk a *maga* névmás megítélésében. Csak az adatközlők viszonylag kisebb hányada, 17,9%-a utal a forma bizalmas jellegére, közel azonos arányban, 14,7%-ban viszont már távolságtartóbbnak is érzékeli az *ön*-nél:

<i>bizalmasabb</i>		<i>távolságtartóbb</i>
<i>kedvesebb</i>	↔	<i>visszautasítóbb</i>
<i>közvetlen ismerőshöz szól</i>		<i>hideg, merev, ridegebben hat.</i>

A névmás használatának megítélésében mutatkozó különbségek szoros összefüggést mutatnak az életkorral, ugyanis az 55 év fölötti korosztályban még az adatközlők 46,5%-a utal a bizalmas hangvételtre, a 18-35 év közötti korosztályban már csak 3,9%; a távolságtartó minősítés viszont csak ebben a korcsoportban jelent meg.

Tanulságos lehet a bizalmasságot érzékeltető funkció megítélésében az első kérdőívben szereplő *Hogyan kérdezné meg ellenkező nemű, nem tegező viszonyban lévő, de régóta ismert munkatársa véleményét?* zárt kérdésre kapott válaszok eredménye is (I. kérdőív: 123). A megadott válaszlehetőségek a következők voltak:

- a) *És Ön mit gondol erről?*
- b) *És Maga mit gondol erről?*
- c) *És Maga, Péter/ Éva mit gondol erről?*

Ebben a szituációban, keresztnévvel enyhítve 62,1% elfogadhatónak tartja a *maga* névmás használatát, azonban néhányan megalkottak egy negyedik válaszlehetőséget:

- d) *És Ön, Péter/ Éva, mit gondol erről?*

A keresztnévvel együtt járó magázó megszólításra a munkahelyet és a felsőoktatást jelölték meg az adatközlők. Magas arányban (29,1%) fogalmaztak meg azonban olyan vélekedést, hogy ha tudják a partner keresztnévét, akkor felesleges a *maga* névmás használata.

Néhány olyan értékelés is szerepelt az adatok között, amely e megszólítási forma nyelvjárási jellegére utalhat: *népies; a falumban általánosan ezt használják; póriasabb, de engem nem zavar, mert sokkal bizalmasabb, mint az ön.*

Az interjúk során több falun élő adatközlő is elmondta, hogy a falujában senkit sem szólít az *ön*-nek, hanem a *maga* számít elfogadottnak. Annak ellenére, hogy a népnyelvben egyes területeken csak ez a forma él, a fiatal korosztályban még azoknál a beszélőknél is tapasztalható a *maga* névmás kerülése, akiknek az anyanyelvjárásában csupán ez a forma szerepel, hiszen ők is csupán közvetlen környezetükben, falujukban használják. Kikerülve onnan, a városban, ismeretlen környezetben azonban mellőzik, érzékelve eltérő megítélését. A megszólítások használatának ilyen differenciálódása ezért a nyelvjárási kettősnyelvűség jelenségén belül értelmezhető. Az egyik interjúalany így fogalmazta meg az ezzel a helyzettel kapcsolatos véleményét: „Csak a közvetlen környezetemben használom, falusi stílus, de abban a környezetben ez van rendben” (F2FK).

A kérdőívek eredményeit és a megfigyelések tapasztalatait összevetve úgy tűnik, hogy az adatközlők az aktív módszerű adatgyűjtés során nagyobb arányban utasítják el a *maga* névmás használatát, mint amennyire a valós nyelvhasználatukból érzékelhető.

A főnévi kicsinyítőképzős megszólítási módok analógiájára létrejött *magácska* (GUSZKOVA 1981: 50) napjainkban periférikus, de élő változatnak tekinthető: a kérdőívek anyagában egyáltalán nem fordult elő, viszont több interjúalany is beszámolt róla. A 18-55 év közötti nő interjúalanyoknak 62,1%-a vélte úgy, hogy már szólították így meg idősebb férfiak; egy 49 éves orvosnő azt említette meg, hogy bántónak találja, ha a betegek így szólítják meg. A megfigyeléseim nemcsak férfi által használva dokumentáltak, hanem a tömegközlekedésben, piacon ismeretlen nők közötti érintkezésben is előfordult, megerősítve GUSZKOVA vélekedését (1981: 50).

A magázás lehetséges változatait tekintve úgy látszik, hogy a névmás önmagában, nominális elemek nélkül való használata egyértelműen negatív stílusminősítésűvé, bántóvá vált. Keresztnévvel, keresztnévi elemű megszólítással bizalmas és egyenrangú viszonylatokban kölcsönösen használható, illetve aszimmetrikus, de nem távolságtartó, nem személytelen viszonylatokban a fölérendelt fél élhet vele. Ez a használati mód a 35 év alatti korosztályok nyelvében már kevésbé mutatható ki, ugyanis a bizalmas, egyenrangú viszonylatok döntő többségére kiterjedt a tegező megszólítás. A *maga* megszólítás szerepfőnevekkel, rangra, pozícióra utaló elemekkel elsősorban vidéki adatközlők nyelvhasználatában, falusi közösségeken belül elfogadott megszólítási formaként mutatható ki.

8.2.2. Az önözés funkciói és megítélése

A magyar megszólítási rendszer változásainak egyik fő mozgatórugója, hogy soha nem alakult ki általános érvényű, a nemtegező viszonyokban bárkihez fordulva használható megszólító névmás. A megoldáskeresés eredménye az *ön* névmás nyelvújításkori megszületése is: elvonással keletkezett az *önmaga*, *önként* szavak előtagjából. Elsőként Révai Miklós *Elaboratio Grammatica Hungarica* című munkájában szerepelt, eredeti jelentése *ő* (TESz.). Népszerűsítését Széchenyi nevéhez kötik, aki szorgalmazta általános érvényű használatát. A Nyelvművelő Kézikönyv a *magá*-nál választékosabb, megtisztelőbb, hivatalosabb formának tartja (1985: 88). A személyes, de nemtegező kapcsolatokban azonban hosszú ideig nem tudott udvarias megszólításként sem teret nyerni.

Napjaink nyelvhasználatában a magázás visszaszorulásával egyidejűleg az *ön* megszólító névmás viszont egyre szélesebb szerepet kap, ugyanis napjaink tizen- és huszonevesei már kevésbé érzékelik túlzottan hivatalos jellegét, egyre kevesebben tartják túl tiszteletteljesnek, túl hidegnek, esetleg modorosnak, mesterkéltnek. Bár még az elmúlt években megjelent illemtankönyvek között is vannak, amelyek azt tanácsolják, hogy beszélgetésben csak nagyon fontos személyekkel szemben használjuk (OTTLIK 1997: 90), mert „hivatalos, kimértén udvarias, esetleg kissé fellengzős” (GÖRÖG 1998: 19) is lehet, a 35 év alatti korcsoportok mégis ezt tartják a legmegfelelőbbnek az egyenrangú, de nem tegező viszonylatok nyelvi jelölésére is.

Az 1970-80-as évek nyelvművelő irodalma még használatának csökkenéséről, szerepvesztéséről számolt be, arról hogy a fiatalok nyelvéből szinte kiveszett az önözés (NEMES 1975; LADÓ 1980: 284); mára azonban ez a folyamat megfordult, hiszen a fiatalok nyelvhasználatában domináns a megjelenése a többi nemtegező változat között, sőt olyan értékeléseket is lehet találni a kérdőívek anyagában, amelyek a *magá*-t régimódi, régies megszólítási módnak, az *ön* használatát pedig újszerű, modern kapcsolattartási stílusnak tartják.

A korcsoportok között jelentős eltérést találunk, amely a nyelvhasználat változását is jelzi: az ismeretlenek megszólítására kapott adatok szerint a fiatalabb korosztályok felé haladva fokozatosan nő az *ön* használatának aránya a *maga* előfordulásának rovására.

Az *ön* értékeléseiben, stílusminősítéseiben hasonló ellentmondást találhatunk, mint a *maga* megszólítás esetében. Az adatközlők általában érzékelik hivatalos, távolságtartó jellegét, de kisebb részük (6,5%), főként a 35 év alattiak már bizalmasságot is tulajdonítanak neki:

<i>hivatalosabb</i>		<i>szívélyesebb</i>
<i>távolságtartóbb</i>	↔	<i>közvetlenebb</i>
<i>illedelemesebb</i>		<i>kedvesebb</i>
<i>több tiszteletet fejez ki</i>		<i>kevésbé rideg</i>
<i>udvarias, de távolságtartó</i>		<i>kevésbé elutasító</i>
<i>udvariasabb, de nekem hűvösebb is</i>		
<i>választékos</i>		
<i>szebb, kellemesebb</i>		
<i>finomabb</i>		
<i>felemelőbb</i>		

A gyermek-felnőtt viszonyból kinőve a 18-35 év közötti korcsoportból sokan csupán az önözést tartják megfelelő kapcsolattartási módnak: idegenhez fordulva az adatközlők nagyobb része ezt a formát választja, sőt bizalmas, de nemtegező helyzetben is ezt ítéli kívánatosnak.

A bizalmas, de nemtegező helyzetekben való megjelenését mutatja a keresztnévvel együtt használt változata, amely csak a 35 év alatti adatközlők nyelvhasználatában jelenik meg. A korosztály egy része ugyanis ezt a formát tartja alkalmasnak a nem tegeződő viszony-

ban lévő munkatársak megszólítására is. A megszólító elemek ilyen összekapcsolása az *ön* távolságtartó alapértékét és a keresztnéven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, de talán éppen a névmás merevségének enyhítésére alakult ki ez a lehetőség. Az összekapcsolás terjedését mutatja az is, hogy már több illemtankönyv is utal rá: „A tegezés és a magázás közötti átmeneti forma a keresztnév és az *ön* személyes névmás együttes használata” (OTTLIK 1997: 92; SZAFKÓNÉ 1998: 14). Az *ön* hivatalos, távolságtartó stílusminősítése így enyhül, s - talán előre jelezve a nyelvi változás irányát - ebben a korosztályban képes betölteni az általános, minden nem tegező viszonyban elfogadható megszólító névmás szerepét. JAKAB ISTVÁN megállapítását, mely szerint „a városokban, főként a műveltebbek nyelvhasználatában már elég gyakori” (1995: 213), adataim is igazolják.

A *maga* névmástól való idegenkedés miatti terjedését jól szemléltetheti az a sajátos hiperkorrekt forma is, amelyet a televízió nyelvhasználatát megfigyelve jegyeztem föl: *Kérem, zárja be Ön után az ajtót!* fordult egy televíziós játék műsorvezetője a játékoshoz, a *maga* visszaható névmási szerepe helyett is az *önt* alkalmazva. Ez a példa azért is lehet fontos, mert a televízió nyelvhasználatának igen nagy szerepe van abban, hogy az *ön* egyre általánosabb szerepűvé válik.

Az *ön* megszólítás nominális elemek nélkül az ismeretlenekkel való kapcsolattartásra vált alkalmassá, ez a szerepe elsősorban nem a megszólított társadalmi rangját, pozícióját, hanem a beszélő udvariasságát hivatott érzékelteni. Hivatalos iratokban, a nagyobb közönséget megszólító rádiós és televíziós kommunikációban is ez a funkciója mutatható ki. Rangra, pozícióra utaló megszólítások mellett a státuszjelölt nyelvhasználati szinterek legáltalánosabb megszólítási változata, ebben a helyzetben minden korosztály nagy arányban részéről általános, nagyfokú tiszteletet kifejező forma. A keresztnévvel együtt használt változata új, elsősorban a fiatalok körében használt fejlemény a megszólítási rendszerben, amely jelzi a névmás használatának egyre szélesebb körűvé válását.

8.2.3. A tetszikelés funkciói és megítélése

A harmadik személyű, nemtegező kapcsolattartás formái között sajátos szerepet tölt be a *tetszikelés*-nek, *tetszikezés*-nek, *tessékelés*-nek is nevezett jelenség, vagyis a *tetszik* főnévi igenévvel kiegészülő, segédigei használata (vö. LENGYEL 2000: 256) a beszédpartnerrel való kapcsolattartásban. A 18. század első évtizedétől kezdve találhatunk adatokat erre az érintkezési formára, mely a *méltóztatik*-kal alkotott kifejezések mintájára jött létre, azonban azoknál kisebb fokú tiszteletet fejezett ki (KERTÉSZ 1931: 166).

KERTÉSZ MANÓ szerint már a magázó formák is hasonló lélektani indíttatásból keletkeztek, mint később a még nagyobb távolságot, tiszteletadást érzékelteni akaró tetszikelés: „a beszélő nem is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat” (KERTÉSZ 1931: 137); a *méltóztassék*, *tessék*, *szíveskedjék* pedig még fokozottabban érzékelteti azt a távolságot, amely a nagyobb rangút az alacsonyabbtól elválasztja.

A Nyelvi illemtan a tetszikelést az udvariasság egyik megnyilvánulásának tartja a magázó-önöző viszonylatok kérését, érdeklődést kifejező, felvilágosítást kérő megnyilatkozásaiban (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 435), és úgy ítéli meg, hogy egyenrangúság tükröződik benne, nem tegező viszonyban bárki bárkihez szólva használhatja (DEME-GRÉTSY-WACHA 1987: 75). LADÓ JÁNOS véleménye eltér ettől, ő ugyanis úgy látja, hogy bár „a megszólítási zűrzavar önálló megszólításformává tette”, csak gyermekek részéről felnőttöz fordulva elfogadható (1983: 14). Az illemtankönyvek egy része nem ejt szót erről a jelenségről, néhány pedig körülményes formának, „megszólítási pótléknak tekinthető nyakatekert nyelvi formulának”

(SILLE 1994: 114) tartja, sőt el is utasítja használatát, mert „szegény fiatalok a szörnyű és nevetséges *tetszik*-kel kénytelenek teletűzdelni az idősebbekkel való beszélgetésüket” (FEJÉR 1966: 169).

Kutatásom eredményei alapján a tetszikelésnek - ellentmondva e vélekedések egy részének - igen fontos szerepe van az udvariassági nyelvhasználatban, sőt bizonyos viszonylattípusokban önálló, a magázástól, önözéstől elkülönülő kapcsolattartási móddá is válhat ez az előzékeny és udvarias megszólításnak tartott forma (HOLLÓS 1995: 3). A kérdőívek és interjúk eredményei azt mutatják, hogy e kifejezésforma használata eltérően alakul az egyes korosztályokban, a megfigyelhető eltérések pedig összefüggenek a tetszikelés lehetséges szerepeivel, különböző társas jelentéseivel is.

A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesen elválik a magázó és önöző formáktól: a kérdőívek adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztálynak mintegy 90%-a kizárólag ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, nagy részük egyértelműen magázó vagy önöző alakot egyáltalán nem használ, inkább kerüli a másik verbális megérintését. A magázó és önöző formák csak 14-16 éves korban jelennek meg nagyobb számban, ezért a *tetszik*-kel szerkesztett kifejezésmódnak szinte mindenféle közlésre alkalmassá kellett válnia. A *tetszik* + infinitívuszi formáknak ezt a szerepét feltehetőleg a szülők és az iskola elvárásai, nyelvi irányító tevékenysége erősítette meg, a gyermek és a felnőtt egyenlőtlen viszonyának állandó kifejezőjévé téve az eredetileg a magázódás árnyalására, udvariasabbá tételére szolgáló formát.

A tetszikelés azonban néhány esetben semmiképp nem épülhet be a mondat szerkezetbe. Elterjedtsége ellenére a kifejezésmód nyelvrendszertani, grammatikai megítélése bizonytalan, a gyűjtött nyelvi adatok ráadásul minden grammatikai megállapításra rácsafolnak.

A Magyar grammatika a *tetszik*-et ebben a funkciójában pragmatikai szerepű segédigének tekinti, amely főnévi igenévi alakokkal olyan összetett igealakot hoz létre, amely alanytalan mondat főtagja (LENGYEL 2000: 256), és az az egyeztetésszerű sajátosság is jellemző rá, hogy többes száma a mondat részeshatározójával van egyeztetve. A grammatikai megállapításoknak ellentmondva még fiatal felnőttek nyelvhasználatában is előfordulnak azonban alanyt is tartalmazó mondatok: *Tetszik még valaki kérni kávét?* Sőt a többes számú formában több olyan mondatot is találhatunk a kérdőívek anyagában, amelyekben a megszólítás már egyértelműen alanyként épül be a mondat szerkezetbe: *Kati néniék is el tetszenek menni?*

A kérdőívek anyagában ugyan nem szerepelt ilyen forma, de a KÁLMÁN BÉLA olyan előfordulásait is feljegyezte ennek a szerkezetnek, amelyben az állítás logikai alanya nem is a közlés megszólítottja: *Valaminek tetszik lenni a néni haján!; Tetszik az elvtársnak órájának lenni?* (1980: 287). A szerkezet szabálytalan alkalmazásának lehetőségeit mutatja a megfigyelések során feljegyzett példám, a megszólított nevét tudakoló kérdés is: *Hogy tetszik hívni a nénit?*

A Magyar grammatika szerint a *tetszik* segédigére jellemző az időbeli paradigma hiányossága (LENGYEL 2000: 256), hiszen jövő idejű alakjait nem használjuk. Valóban nehézkes, körülményes szerkezetek jönnek így létre, a gyűjtött adatok szerint azonban 14 éves korig széles körben jellemző az ilyen szerkesztésmód, sőt később is előfordulnak ilyen alakok, például: *El fog tetszeni jönni velünk kirándulni?*

A *tetszik* segédige felszólító módú alakjával alkotott szerkezetek azonban nem alkalmasak a fokozott udvariasság kifejezésére, hiszen a *tessék* + főnévi igenév erőteljes, akár durva felszólításnak is hathat. A kérdőívek felszólítást tetszikelő formában kifejező adatai ezért további enyhítő, udvariassági elemeket hordoznak, például: *Tessék szíves lenni elengedni Katit*

a moziba! Ennek a bevett, gyakori szerkezetnek a körülményességét jelzik a grammatikai státusának megítélésében felmerülő nehézségek is: a *tessék* segédigeként értelmezve nem egyszerűen egy főnévi igenévvel, hanem egy névszóval és egy segédigenévvel egészül ki. Még bonyolultabb a grammatikai szerep értelmezése azokban a megnyilatkozásokban, amelyekben a *lenni* segédigenév elmarad: *Tessék szíves megmondani Péternek, hogy késni fogok!* Ebben a helyzetben a *szíves* mondatrészi szerepének megítélése válik bizonytalanná, a *tessék megmondani* összetett igealak mellett - bár felismerhető, hogy valójában szabálytalan elliptikus szerkezetről van szó - csak modális szerepet tölt be.

A legfiatalabb korosztálynak a tetszikeléssel kapcsolatban kifejtett véleményeiből az derül ki, hogy a gyerekeket nem zavarja a formák bonyolultsága, nehézkessége, sőt akár a grammatikai szabályokat is megszegve próbálják így árnyalni megszólalásaik mindegyikét, ugyanis felnőttekhez fordulva túl erőteljesnek, tolakodónak érzik az enyhítés nélküli egyes szám harmadik személyű igealakokat. A tetszikelés önálló kapcsolattartási csatornává válását a felnőttek és a gyerekek között nem nehezítette meg a körülményesség, a néha túlságosan hosszú és bonyolult fogalmazásmód. Sőt, az udvariassági nyelvhasználat általános törvényszerűségeit ismerve még azt is feltételezhetjük, hogy talán éppen ezek a sajátosságok erősítették meg tiszteleti funkciójában. A japán nyelv udvariassági formáit vizsgálva kimutatták ugyanis, hogy általában úgy érzékeljük, hogy „minél hosszabb egy megnyilatkozás, annál udvariasabb” (MARTIN 1975: 353); sőt az udvariassági kifejezőkészletben igen gyakran fordulnak elő „nyelvtani és logikai képtelenségek” (KERTÉSZ 1931: 168).

A 18-35 éves korosztályban a tetszikelő viszonylatok aránya nagymértékben csökken: az önöző formákra való áttéréstől, tehát 14-16 éves kortól a viszonytípusok többségében elutasítják a forma használatát, mivel a gyermeki szerep kifejezőjének érzik. Ebből is adódhat az, hogy a magázó és önöző formák finomítására ez a korosztály szinte egyáltalán nem él vele. Ha megvizsgáljuk, hogy a különböző viszonylattípusokat tekintve, hogyan szorul vissza az életkor növekedésével a tetszikelés, akkor azt tapasztaljuk, hogy a boltban, szomszédságban, iskolában, vagyis a semleges, távolságtartó kapcsolatokban csökken leghamarabb; legtovább pedig a bizalmas, elsősorban családi viszonyokban marad meg. Ebben a korosztályban tehát a **bizalmaság kifejezésére** szolgál a nem tegeződő viszonylatokban. Ezt igazolja a *Kiket illik tetszikelni?* kérdésre megfogalmazott vélemények sokasága is: *azokat az idősebb embereket, akiket régebben ismerek, és a magázás túl formális lenne; akiket magázok, de nem idegenek számomra; akiket magázok, de szorosabb velük a kapcsolatom; idősebbeket, akikkel bizalmasabb viszonyban vagyok; olyan idősebb felnőtteket, akikkel közvetlenebb viszonyban vagyok, akikkel valami érzelmi kötelék fűz össze, mert közvetlenebb; a gyermekkorban megismert embereket, mert szerintem, ha most elkezdeném magázni őket, az furcsa lenne számukra, mert nincs közöttünk távolságtartás; olyan idősebbeket, akiket gyerekkorom óta ismerek, ezen nem szívesen változtatok.*

A tetszikelés ebben a szerepében keresztnévi elemű megszólításokkal, illetve rokonsági megnevezésekkel jár együtt.

A fiatalok nagy része tehát az önöző és magázó formáktól elkülönítve használja a tetszikelést a bizalmas, de nem egyenrangú kapcsolatokban, elsősorban nagy korkülönbség esetén. A korosztály adatközlőinek 17,8%-a azonban minden viszonylatban elutasítja, kerülni igyekszik használatát, a forma körülményességére, erőltettségére hivatkozva.

A 35 év fölöttiek körében is megmarad egyes bizalmas helyzetekben való használata, de ebben a korosztályban már nem különül el élesen a tetszikelés a magázástól, gyakran szerepel valóban árnyaló, enyhítő szerepben, egyes szám harmadik személyű igealakokkal felváltva, a **fokozott tisztelet kifejezésére**. A nagy társadalmi, elsősorban életkori

távolságot érzékeltető szerepét mutatja az a tény is, hogy a nagyon idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosnak tekinthető, a korcsoportok összességét nézve is 97,1%-os. A tetszikelés ebben a szerepében a nominális megszólítások széles körével járhat együtt.

Elsősorban a 35 év fölöttiek nyelvhasználatában megfigyelhetjük a szerkezet egy másik tipikus előfordulását is: a szolgáltatások területén, akár azonos életkorúak között is igen gyakori, a másikkal szembeni *n a g y f o k ú u d v a r i a s s á g*, *e l ő z é k e n y s é g é r z é k e l t e t t é s é* re. A tetszikelés ebben a helyzetben kölcsönösen használt nyelvi érintkezési formává is válhat; ezen a szerepen kívül azonban főként aszimmetrikus viszonylatokban jelenik meg. A gyerekek és fiatalok olyan felnőttekhez fordulva használják, akik őket egyoldalúan tegezik, és minden korosztályban előfordul az alacsonyabb korú, rangú beszédpartner részéről, tegezésre és magázásra, önözésre felelve egyaránt.

A középkorúak és idősebbek nyelvhasználatában egy-egy viszonylaton belül is kapcsolódhat a tetszikeléshez az *ön* vagy a *maga* névmási megszólítás (*Önöknek is megmutatom a lakást. Tetszettek már hasonlót látni?*), a fiatalabbak azonban csak névszói megszólításokkal együtt, esetleg mindenféle megszólító elemet kerülve használják.

A tetszikelés egyik gyakori szerepe a névmási és névszói megszólítások választásának bizonytalanságaiból adódik, ugyanis ez a nyelvi érintkezési forma megkönnyíti a beszédpartnerre utaló névmási és nominális elemek elhagyását. A tetszikelés mellől ebben a szerepében nemcsak a névmási, hanem a beszédpartnerre utaló nominális elemek is elmaradhatnak.

A felszólító módú alakkal, a *tessék*-kel alkotott szerkezetek stílusértéküket és használati körüket tekintve is eltérnek a tetszikeléstől, ezeket ugyanis tegeződő és magázódó viszonylatokban egyaránt használjuk, s igen erőteljes, akár durva felszólításként is hathatnak. A gyerekeknek és a fiataloknak a tetszikelést önálló, elkülönült érintkezési módként kezelő nyelvhasználatában emiatt ez a forma nem válhatott alkalmassá a kérés kifejezésére. Udvariasságnak szánt felszólításaikban, kéréseikben ezért további árnyaló elemeket találhatunk: általában a *tessék szíves lenni* forma egészül ki főnévi igenévvel.

A felnőttek közötti tetszikelésben nemek szerinti eltéréseket tapasztalhatunk: nőkhez fordulva a férfiak és a nők egyaránt gyakrabban használják, a bizalmas, családon belüli, nagyszülőkkel, a házastárs szüleivel, idősebb rokonokkal való kapcsolattartásban és a távolságtartó udvariasságot követelő helyzetekben is.

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezet tehát udvariassági kifejezőkészségünk egyik gyakori elemeként különböző társas viszonylatokat jelezhet: az önözéstől elkülönülve egyrészt a gyermek és felnőtt közötti kapcsolattartás fő eszköze, másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja; a magázást és önözést árnyalva pedig a fokozott udvariasság érzékeltetője.

9. A mai magyar megszólítási rendszer

9.1. A mai magyar megszólítási rendszer főbb jellegzetességei, a jelenleg zajló változások

A mai magyar megszólítási rendszer a személyhasználat dichotómiája ellenére nem egyszerű kétválasztásos rendszer (vö. ERVIN-TRIPP 1997: 514), hanem egy olyan, tizenhat eltérő társadalmi jelentésű kimeneti lehetőséget tartalmazó modell, amelyben számos társadalmi, relációs és szituációs tényező szabja meg a beszélő számára a lehetőségek közötti választást.

Azok a megszólítási rendszerek, amelyekben a személyhasználat grammatikailag kötött utalási módjának társadalmi jelölő értéke van, általában két alapvető megszólítási lehetőséget biztosítanak: ez a magyar nyelvben a második és a harmadik személyű kapcsolattartás lehetősége. ERVIN-TRIPP megfigyelése szerint azokban a nyelvekben, amelyekben grammatikailag kötött megszólítások strukturálják a kapcsolattartási rendszert, nincs lehetőség a beszédpartnerrel való kapcsolatunk társas minőségének nyelvi jelölésétől való tartózkodásra (1997: 522), s erre valóban csak körülményes, személytelen szerkezetek alkalmazása ad lehetőséget.

A két alapvető megszólítási lehetőség kétpólusú, elsősorban az azonosságokat és a különbségeket hangsúlyozó megszólítási rendszert hoz létre, amely nem elégséges a társadalomban megvalósuló viszonylatok sokféleségének nyelvi megjelenítésére. Ezért a két alapvető változaton belül a névmások további differenciálódása, illetve a különböző jelentésű nominális elemek kapcsolódása és hiánya révén további változatok alakulhatnak ki.

A megszólítások rendszere illeszkedik a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez, a megszólítások lehetséges változatai „talán a legjobb szeizmográfjai a társadalmi helyzetnek, változásoknak” (BALÁZS 1998: 74). A magyar megszólítási rendszerben megkülönböztethető lehetőségek a társadalmi viszonylatok, szituációtípusok sokféleségét jelenítik meg.

A rendszer egészének az egyén általában csak egy szeletét ismeri, azt, amelyben a különböző beszédhálózatain keresztül jártasságot szerez, ezáltal az egyes csoportokra jellemző részrendszerek, résznormák jöhetnek létre. Ez a helyzet a rendszer különböző változatait használó beszélők viszonyában konfliktusokat eredményezhet.

A megszólítási rendszer egyes elemeinek megismerésében erőteljes szerepe van a nyelvi szocializációnak. A mai magyar megszólítási rendszer módosulásainak egyik oka például éppen az, hogy a legfiatalabb korosztályok csak korlátozottan használják a megszólítási lehetőségeket. A 14 éven aluliak nagy része által használt kapcsolattartási rendszer csupán kétosztatú: az egyenrangú kapcsolatok, illetve részben a különrangú, aszimmetrikus, de bizalmas viszonylatok kifejezőjeként a kölcsönös tegeződést; a különrangú kapcsolatok kifejezőjeként pedig a tegezésre felelő tetszikelést sajátítják el. Így a nyelviség által a viszonylatok hierarchiájáról közvetíthető tapasztalat egy része elvész, hiszen szinte egyáltalán nem kapnak mintát az azonos rangú, de kölcsönös tiszteletet igénylő viszonyok nyelvi megjelenítésére. Ez a helyzet pedig hozzájárul ahhoz, hogy nem alakul ki általános érvényű, nemtegező forma.

A mai magyar nyelvhasználatban szinte a kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, tehát a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó formák: a második személy, illetve a keresztnéven szólítás terjedése tapasztalható.

A tegezésen belüli változatok társadalmi jelölő értékének elkülönülése azért lényeges folyamat a megszólítási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő, nyílt társadalomnak jobban megfelelő megszólítási rendszert (BROWN-GILMAN 1975: 380), amelyben egyetlen kötött forma mellett a szabad formák változatossága teremti meg a társas viszonylatok minőségének jelölhetőségét.

A tiszteletadó, távolságtartó megszólítási módok egyre szűkebb területre szorulnak vissza. Az általános érvénnyel használható távolságtartó kapcsolattartási mód kialakulását ez a helyzet is nehezíti. A magyar megszólítási rendszer változásának egyik legfőbb nyelvi mozgatórugója ugyanis éppen az, hogy nem alakult ki a harmadik személyű közlésben egy semleges stílusértékű, kötött szintaktikai helyzetekben minden viszonylattípusban használható megszólító névmás. A napjainkban élő két forma, a *maga* és az *ön* használatának is szoros kötöttségei vannak. Az ezen a területen érzékelhető legfőbb változás: a *maga* fokozatos visszaszorulása, az *ön* használati körének kiszélesedése, illetve a névszói formák kötött helyzetben való használatának gyakorisága.

Megszólítási rendszerünk egyik pólusán a bizalmas megszólítási módok sokasága, a másik pólusán pedig távolságtartó érintkezés egysíkúsága, a beszédpartner jelölésének, a szabad formák használatának kerülése tapasztalható. Emellett pedig a névmások és névszói megszólítások tekintetében is érzékelhető a két pólus közötti, semleges formák hiánya.

Az elkülöníthető megszólítási lehetőségek megítélése eltér a társadalom különböző csoportjaiban, a legnagyobb szerepe ezekben a különbségekben az életkornak van. A legfiatalabb korosztályok által használt megszólítási módok ezért előre jelezhetik a megszólítási rendszer változásának irányát.

A 35 éven aluliak által használt megszólítási módok a jelenleginél kevesebb választási lehetőséget tartalmazó szokásrendet mutatnak. Ebben a megszólítási rendszerben a tegezés változatainak a korábbinál meghatározóbb szerepe lehet: kifejezhetnek ugyanis a bizalmasságon kívül azonos rangúságot, sőt tiszteletet is. A nemtegező formák közül a magázás visszaszorul: szerepét a személyes, nem státuszjelölt helyzetekben a tegezés, a személytelen szituációkban és a státuszjelölt helyszíneken pedig az önözés veszi át. A nemtegező változatok közül az önözés funkciói maradnak meg: a nominális megszólítások kerülésével a távolságtartó, felszínes viszonylatokban; rangra, pozícióra utaló szabad megszólításokkal pedig a státuszjelölt nyelvhasználati színtereken. A magázás szerepvesztésén kívül a tetszikelés használati köre is csökken, a nagy életkori különbség aszimmetrikus jelölőjévé válik, elsősorban a gyermek-felnőtt viszonylatot, illetve a nagy korkülönbséget jelölő funkciója marad meg.

A megszólítási rendszer ilyen átalakulása összhangban van a társadalom átalakulásával: a modernizált társadalomban ugyanis a személyes viszonylatok személyiségorientálttá váltak, és ez egyértelműen a tegező formák felé mozdítja a megszólítások használatát. A személytelen viszonylatok szolidaritásorientáltságát pedig nem csak a kölcsönösen használt távolságtartó formák, hanem a kölcsönös tegeződés is képes megjeleníteni. A státuszjelölt színterek szerepének érvényesülése a megszólítások differenciálásában arra utalhat, hogy a személyiség szerepének nyelvi kifejeződése ellenére a társadalom értékrendjében jelen van a formák tisztelete. Vagyis a hierarchia, a pozíciók nyelvi érzékeltetésének nem elsősorban a beszédpartnerek közötti viszonyban, hanem a mások számára való megjelenítésben van fontos funkciója.

A tegezés általánossá szélesedését a személytelen viszonylatokban KEMÉNY GÁBOR megközelítőleg húsz-harminc év múlva tartja elképzelhetőnek (2002: 5), ez a folyamat azonban ennél lassabb is lehet, ugyanis szinterről szintérre, fokozatos terjedést figyelhetünk meg. A státuszjelölt színtereken pedig valószínűleg még tovább meg fognak maradni a nemtegező formák, nem a partnerek viszonyát, hanem a helyzet, a szituáció szerepét jelezve.

A megszólítások választásában meglévő bizonytalanságokat HANKISS ELEMÉR a viselkedéskultúra fejletlenségével, elmaradottságával magyarázza (1979: 29-44), a mozgásban lévő társadalmakban azonban gyakori, szinte természetes jelenségnek számítanak a megszólítási, kapcsolattartási válságok (BROWN-GILMAN 1975: 381), vagyis nem a kultúra fejletlenségét, hanem a kulturális szokások átalakulásának folyamatát jelzik. A megszólítások használatának konfliktusai ezért inkább a normaváltás állapotával magyarázhatók: a normaváltás lassú, több nemzedék szokásrendjében is bizonytalanságokat okozó folyamat, a társadalom átalakulásának, modernizációjának természetes nyelvhasználati következménye.

9.2. A megszólítások használatának általánosítható szabályszerűségei

A megszólító elemek használatában felfedezhetünk minden viszonylattípusra érvényesíthető törvényszerűségeket, amelyek egy része más nyelvek gyakorlatában is kimutatható, így akár pragmatikai, használatbeli univerzálénak is tekinthető.

Az egy-egy viszonylaton belül használt megszólítások száma mindig összefüggésben van a kapcsolat bizalmasságával vagy távolságtartó jellegével. Általában minél bizalmasabb a viszonylat, annál szélesebb körű elemkészletből válogathatnak a beszélők a másik megszólítására. Ezt az összefüggést jelzi a mai magyar nyelvhasználatban, hogy a barátok megszólítására használható elemek gazdagságával az ismeretlenek megszólítására alkalmas elemek szinte teljes hiánya áll szemben. A bizalmas viszonylatokban tréfálkozva, ironikusan a távolságtartó kapcsolatok megszólításai is használhatók.

A lehetséges megszólítások számára és típusaira hatnak a kapcsolaton belüli hierarchikus különbségek is. A főlérendelt fél általában többféle megszólítást használhat egy viszonylaton belül, mint az alárendelt: a kutatás során összegyűlt nyelvi anyagban mutatja ezt a családban az idősebb generáció által, a munkahelyen pedig a felettesek által használt megszólítási lehetőségek nagyobb száma. Az egyenrangúságot a megszólítások azonos típusának használata jelzi, sőt az is előfordulhat, hogy visszhangszerűen azonos módon szólítják egymást a partnerek, például a házastársak azonos nevet adnak egymásnak.

Minél ritkább egy megszólítási forma egy-egy viszonylaton belül, érzelmileg annál telítettebbnek érzékelik használatát a beszédpartnerek; a nyelvi formától függetlenül a gyakran használt forma válik semleges értékűvé. Például ha a szülő-gyermek viszonylatban a becézett keresztnév számít a leggyakoribb megszólításnak, akkor a teljes keresztnév használatának is lehet érzelmkifejező szerepe.

Minél lényegesebb egy szituációban a nyelvhasználati szintérnek, illetve a beszédpartnereknek a státusza, annál kisebb a lehetséges megszólítások száma. Státuszjelölt szintereken például az egyébként keresztnévi és egyéb bizalmas formákat is használó adatközlők is gyakran csak szerepfőnevekkel szólítják egymást. A közvetett kommunikáció jobban szükségessé teszi a státusz jelöltségét, mint a közvetlen, ezt jelzik a hivatalos levelezésben a szóbeli érintkezésben tegezett személyek önöző megszólításai is.

A megszólításra alkalmas nominális elemek nemcsak a partnerek viszonyának jelölőjeként használatosak, hanem tükrözhetik egy harmadik, általában a közös interakciókban gyakran részt vevő személy nézőpontját is: például a házastársak gyermekük megszületése után gyakran a szülőknek kijáró megnevezésekkel szólítják egymást. A nézőpontváltó megszólításátvitel általában a közösség legfiatalabb tagjának megfelelő megszólítási formát érvényesíti.

A nominális megszólítások használata kiterjeszthető, az eredeti jelentéstől szinte teljesen függetleníthető (*öcsém, anyukám, apukám*), a leggyakrabban megőrzött jelentésmozzanat ezekben a kiterjesztett megszólításokban a nemre utalás.

10. A megszólításkutatás eredményeinek felhasználási lehetőségei

Társadalmunk nyelvhasználati igényei között kiemelten szerepel az udvarias, vagyis a címzett és a beszélő kedvező arculatát is megőrző kapcsolattartásra való törekvés. Igazolja ezt az empirikus kutatási eredmény is, hogy a szépnek és választékosnak tartott beszéd jellemzőinek rangsorában egy reprezentatív szociolingvisztikai felmérés szerint az udvariasság került az első helyre. Ebben a pozitív értékelésben „az interperszonális kapcsolatok és érintkezési módok kulturálatlanságának, a nyelvi agresszivitásnak, durvaságnak és tiszteletlenségnek az elutasítása tükröződik” (TERESTYÉNI 1990: 37-8).

A különböző személyközi kapcsolatokat jelölő különböző nyelvi formák rendszerének megismerése és elsajátítása azonban kommunikációs nehézségeket okozhat a beszélő számára, egyrészt mert minden egyes új társadalmi szerep új nyelvi szerepeket, új nyelvi magatartásformákat is megkövetel, másrészt pedig mert az elmúlt évtizedek változásai átértékelődéseket eredményeztek társadalmunk kommunikációs szokásrendjében is. A megfelelő nyelvi eszközök megválasztásában ezért a személyes tapasztalatokon kívül további iránymutatásra is szükség lehet. Emiatt is tartozik a megszólítás kérdésköre a nyelvművelés sokszor tárgyalt területei közé (HERNÁDI 1974; GYÁRFÁS 1980; LADÓ 1980, 1983; DEME 1983; BÍRÓ-HUSZÁR 1985: 31-40; TOLCSVAI NAGY 1985: 13-30; DEME-GRÉTSY-WACHA 1987; DEME 1988; ROZSLAY 1994; KOVÁTS 1995; JAKAB 1995, 1998; NÁDASDY 1999; SCHIRM 2000).

A nyelvi viselkedés átalakulóban lévő normáinak ismeretére való igényt ezen kívül mutatja a protokollkönyvek, illetankönyvek népszerűsége is, amelyek a nyelvi útbaigazítást is magukra vállalják, gyakran nyelvészeti megalapozás nélkül, a nyelvhasználati gyakorlat feltárásának hiányában (HALÁK 1984; KÖVES J. 1985; OTTLIK 1997; SILLE 1994; GÖRÖG 1998; SZAFKÓNÉ 1998).

A nyelvi tervező tevékenységnek ezért mindenképpen törekednie kell arra, hogy fogódzót tudjon adni a mindennapi nyelvi bizonytalanságokban. A hatékony ajánlások megalkotásához azonban szükséges egyrészt a nyelvhasználati gyakorlat és a nyelvközösség elvárásainak empirikus megismerése, másrészt pedig a megszólítások főbb típusainak és lehetséges funkcióinak feltárása is.

A nyelvművelést érő kritikákban az elmúlt években is többször élesen szembeállították egymással az empirikus nyelvtudományt és a nyelvművelő tevékenységet: „A nyelvtudomány azt vizsgálja, hogy miként használják/beszélik az emberek nyelvüket, miközben élnek mindennapi életüket. Az ilyen kutatás jóval nehezebb, de sokkal több új, tudományosan megalapozott ismeretet eredményez, mint a magyar nyelvi ideál magasugrólécét felállító és a léccé állandó leverésén szomorkodó nyelvművelés, ami persze nem is tudomány, ha tudományon olyan valamit értünk, ami új, érvényes ismereteket hoz létre” (KONTRA 1999: 15). Holott nem a szociolingvisztika és a nyelvművelés, nyelvi tervezés ellentétét, hanem egymásra utaltságát kellene hangsúlyozni mindkét részből. A nyelvművelés oldaláról azért, mert a társas szemléletű nyelvészet módszereinek segítségével lenne megteremthető a nyelvi tervezés empirikus bázisa, például csak a szociolingvisztika módszereivel nyerhetünk megbízható adatokat a megszólítási rendszerről is; a szociolingvisztika oldaláról pedig azért, mert a nyelvművelés révén teljesebben ki tevékenysége. A szociolingvisztika ugyanis sohasem szorítkozott pusztán a nyelvhasználat leírására, hanem a kezdetektől felismerte és kiemelte kutatásainak társadalmi hasznosíthatóságát, önálló tudománygá válásában is szerepet játszott számos megoldandó társadalmi probléma. Az első nagy metodikusának tartott LABOV véleménye szerint a nyelvészeti kutatások eredményei a társadalmi problémák közül jó néhányal összekapcsolhatók

(1972: 165-6). A kapcsolattartás terén végzett szociolingvisztikai felmérések is jelentősen hozzájárulhatnak például a társadalom nyelvi érintkezési formáinak alakításához.

Kommunikációs kultúránk fejlesztése nagy feladatot ró a nyelvi tervezésre, hiszen a kommunikáció személytelené szürkülése ellenében kellene hatnia, ezt azonban csak akkor érheti el, ha nyomon követi az egyes formák társadalmi jelölő értékének változásait, figyelembe veszi a megszólítást igénylő szituációk és viszonylattípusok sokaságát, illetve a beszédpartnerre utaló elemek grammatikailag elkülöníthető típusait és a közlésben megragadható funkcióit, majd e szempontok mindegyikének érvényesítésével alkotja meg nyelvhasználati ajánlásait.

A nyelvi tervezés a dolgozatban bemutatott felmérésekhez hasonló kutatások révén térképezheti föl a nyelvi kapcsolattartás jelenlegi szokásrendszerét és változásait. Kutatásom adatai, a kimutatott változási irányok, értékítéletek, a különbségek alapján érzékelhető eltérő csoportnormák, résznormák ismerete hozzájárulhatnak ahhoz, hogy további, mikroszociolingvisztikai kutatások után a nyelvi tervezés napjaink szokásrendszerének megfelelően határozhassa meg a nyelvi illetlen területére tartozó célkitűzéseit.

A felmérések eredményeit felhasználva szükséges lenne egy új, napjaink igényeihez igazodó nyelvi illetlen összeállítása is, hiszen a DEME LÁSZLÓ, GRÉTSY LÁSZLÓ és WACHA IMRE szerkesztette Nyelvi illetlen 1987-es megjelenése óta nagymértékben átalakult társadalmunk nyelvi szokásrendszere, sőt új érintkezési formák is kialakultak, például az internet nyújtotta kommunikációs lehetőségek révén. A nyelvi illetlen szokásrendjének minden területét áttekintő összefoglaló mű 1999-es, második kiadásának szótári részében történt ugyan néhány módosítás, de csupán egyetlen, a változásokat érintő fejezet született, amely a televíziózás és a rádiózás nyelvi érintkezési formáit tárgyalja, elsősorban a mintaadásra törekedve (DEME-GRÉTSY-WACHA 1999²: 333-48). Ez a munka azonban ennek ellenére még ma is hasznos útmutató lehet, hiszen stílusminősítései, történeti megállapításai helytállóak, leginkább az egyes udvariassági formák használati arányai módosultak a kötet első kiadása óta.

Fontos feladatok hárulnak a nyelvi kapcsolattartás fejlesztése terén az anyanyelvi nevelésre is, hiszen a felmérések eredményeinek fényében módszereket kellene kidolgoznia a nyelvi udvariassági szokások megismertetésére és elsajátíttatására. Kutatásom tapasztalatai szerint ugyanis anyanyelvi nevelésünk szinte teljességgel elhanyagolja a kapcsolattartási kompetencia fejlesztését, sőt az iskola előírt kapcsolattartási módja csupán a gyermeki szerepet erősíti, ezzel is későbbre tolva az egyenrangú viszonyokban szükséges formák elsajátítását. A nyelvi tervező tevékenységnek ezért a nyelvi illetlen területén is elsősorban az iskolára kell irányulnia (vö. TOLCSVAI NAGY 1996: 246): hiszen a nyelvileg legérzékenyebb korosztályok nyelvi attitűdje és használati gyakorlata még alakítható, és a mintaadás meg is könnyítené a korosztály nyelvhasználati bizonytalanságainak megoldását.

11. Összegzés

11.1. A kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemeknek társadalmi jelölő értékük révén sajátos szerepük van a kommunikációban. Megkülönböztethetünk önálló grammatikai szerepű szabad és a mondat szerkezetébe épülő kötött megszólításokat. A megszólítások ilyen szempontú elkülönítése a magyar nyelvészetben eddig nem volt szokásos, holott a típusok grammatikai különbségei a használatra és ezáltal a megszólítási szokások alakulására is hatással vannak. A kötött formák használata ugyanis szinte elkerülhetetlen, a személyhasználat révén a partnerek közötti kapcsolat jellege általában folyamatosan jelölve van; a szabad formák kerülése viszont a mai magyar nyelvhasználatban, a személytelen viszonylatokban szokásos jelenségnek számít.

11.2. A közvetlen kommunikáció színtereit tematikusan vizsgálva nyelvhasználati színterenként, viszonylattípusonként eltérő, a partnerek viszonyát és a színtér státuszát is megjelenítő használati arányokat, sajátosságokat mutattak kutatásom adatai. A nagyszámú adatközlő megkérdezése hiteles és számszerű képet nyújt azokról a jelenségekről, változási tendenciákról, amelyeket mindennapjainkban érzékelhetünk.

A családi megszólításokban adataim alapján egyre erőteljesebben érvényesül a szolidaritás, az összetartozás érzésének kifejezése. A tegező formák a családmagon belül, a nagyszülők megszólításában, a távolabbi rokonok körében az azonos generációhoz tartozók között, illetve a fiatalabbakat tekintve már egy generáció különbséggel is általánossá váltak. A nemtegező formáknak elsősorban a házastárs szüleinek, illetve az idősebb generációhoz tartozó távolabbi rokonoknak a megszólításában van szerepe. A nominális megszólítások terén a családi viszonylat jellegét jelölő szerepfőnevek az idősebb generációhoz fordulva érvényesülnek, de bizonyos viszonylatokban már kezdik átadni szerepüket az általánosabb használatú (*keresztnev; néni, bácsi*) formáknak.

A családi megszólítások átalakulásának véleményem szerint az egész megszólítási rendszerre nézve lényeges hatásai vannak. Adataim ugyanis azt igazolják, hogy azok a generációk, amelyek a szűkebb családon belül nem sajátítják el annak gyakorlatát, hogy a nemtegező formák bizalmas viszonylatokban is érvényesülhetnek, később, más kapcsolatokban is elutasítják a nemtegezés ilyen értékű használatát.

Az oktatás és nevelés színterein a középiskola végéig a grammatikai második és harmadik személy aszimmetriája jelöli a hierarchiát. Ez az egyenlőtlen nyelvi helyzet szintén hatással van a megszólítási rendszer változására. A jelenlegi iskolásoktól gyűjtött adatok arányai, miszerint csaknem 90%-uk csupán a tetszikelést használja a nemtegezés változatai közül, azt igazolják, hogy az iskola által megkövetelt nyelvi formák akadályozzák a nemtegezés változatainak elsajátítását. A felsőoktatásban a személyhasználat szimmetriája érvényesül. Adataim alapján ez az a színtér, amelyen - még a munkahelyek világánál is egyöntetűbben - a névmási és főnévi megszólítások különbsége erőteljesen jelzi alá- és fölérendeltségi viszonyokat.

A bizalmas viszonylatokon belül a kapott adatok alapján el lehet különíteni a barátok között használatos, teljes egyenrangúságot jelző, tegező formához járuló igen széles megszólításrepertoárt, illetve a generációs különbség miatt megteremtődő aszimmetrikus megszólítási helyzetet. Az interjúk anyaga és megfigyeléseim arra hívják fel a figyelmet, hogy a baráti viszonylatokba megszólításátvitel révén bármilyen más viszonylattípus megszólítási módjai

használhatók. A bizalmas viszonylatokon kívüli megszólításátvitel - amely eredményeim szerint szintén gyakori jelenség - azonban szinte mindig sértővé, bántóvá válik.

A bizalmas viszonylatokon belüli aszimmetrikus személyhasználat sajátos rétegét jelenti kapcsolattartási rendszerünknek: a nagy korkülönbség ugyanis megengedhetővé teszi a nemtegezésre felelő tegezést, és ez a jelenség akár a munkahelyen, a közvetlen lakókörnyezetben is érvényesülhet.

A munkahelyeket tekintve nehezen értékelhető, összesíthető adatokat kaptam, ugyanis a megszólításhasználat alapján státuszorientált és szolidaritásorientált közösségeket különíthetünk el, amelyek megszólítási szokásrendje eltérő sajátosságokat mutat. A főként tegezéshez járuló keresztnévi formákat alkalmazó, nyelvileg szolidáris munkahelyek száma fokozatosan nő. Bár az egyöntetűen tegeződő munkahelyek aránya az adatfelvétel alapján ma még csak 28,6%, ebbe a csoportba számíthatjuk azokat a munkahelyeket is, amelyekben csak nagy beosztásbeli különbség hív elő nemtegező formákat. A nagycsoport jellegű, többszintű hierarchikus szerveződésű munkahelyek viszonylatai általában nem teszik lehetővé a tegeződés általánossá válását. A megszólításválasztást leginkább meghatározó társadalmi tényezőnek ezen a szinten a nem és a beosztáskülönbség számít. A munkahelyi kommunikációban a bizalmas nyelvi viszony terjedése ellenére egyes szituációk megkövetelik a státusz jelöltségét: a rangra, pozícióra utaló hivatalos megszólításoknak elsősorban a nyilvános, mások előtti helyzetekben van szerepe. Megfigyelhető tehát az egy kapcsolaton belüli a szintértől függő váltás a megszólítási lehetőségek között.

A közvetlen lakókörnyezetben gyakran a szorosabb kapcsolat hiánya ellenére fatikus kommunikáció által összetartott közösségek jönnek létre, még városi környezetben is. A dolgozat adatai - melyek szerint az adatközlők 83,4%-a, sőt a városiaknak is 68,3%-a használ a szomszédok megszólítására keresztnévet - azt igazolják, hogy ezekre a helyzetekre a bizalmas viszonylatok megszólítási módjai jellemzők. A fatikus elemek azonban ebben a helyzetben elveszíthetik eredeti szerepüket, a közlés lehetőségének megteremtését, és teljesen a tartalmi közlés helyébe lépnek, vagyis a nyelvi érintkezés erre az egyetlen funkcióra szűkül le. A megszólításválasztást leginkább meghatározó társadalmi tényező az életkor, illetve a generációhoz tartozás.

Az utcai kommunikáció, vagyis az ismeretlenekkel teremtett felszínes nyelvi kapcsolat távolságtartó közléshelyzetére 30-35 éves korig a második személyű kapcsolattartás jellemző, ugyanis a 18 és 35 év közötti adatközlők 84%-a tegező formát adott meg a vele egykorúak és fiatalabbak megszólítására. A tegező forma ezekben a helyzetekben a nominális megszólítások hiányával jár együtt, e jelenség alapján vélem úgy, hogy kialakult a tegezésnek egy nem a bizalmasságot, hanem az életkori szolidaritást megjelenítő változata. Idősebbek körében a harmadik személyű, a beszédpartner jelöletlenségére, a névmások és nominális elemek kerülésére törekvő kapcsolattartás jellemző: az adatközlők többsége csak különböző figyelemfelkeltő formulákat adott meg az ismeretlenek megszólítását tudakoló kérdésre. A megszólítások kerülésének a szituáción kívül nyelvi okai is vannak, ugyanis a mai magyar nyelvben nincsen az egész beszélőközösség által semleges stílusértékűnek tartott általános jelentésű névmási és névszói megszólító forma sem. A megítélések különbségeit bizonyítják az egyes formák használati köréről kapott, sokszor egymásnak ellentmondó vélekedések is. A közömbös helyzeteken kívül előfordulhatnak érzelmi töltetű szituációk is, ezekben a beszédpartner jelöletlenségének igénye megszűnik, és bizalmaskodó, bántó értékben a megszólítások sokasága vehet részt a kapcsolattartásban.

A szolgáltatások színterein a partnerek szituációs szerepek révén vesznek részt az interakciókban. A falusi közösségekben azonban a szolgáltatások során megvalósuló viszonylat nem csupán szituációs jellegű, a partnerek ezért úgy szólítják meg egymást, ahogy a nemből és az életkorból adódóan a közösség szokásai egyébként is megkívánják. A városi kommunikációban a távolságtartó megszólítási módok hiánya érzékelhető, viszont az interakció hossza és jellege miatt kevésbé lehet kerülni a beszédpartnerre utalást. Helyet kapnak egyrészt a foglalkozásra, szituációs szerepre vonatkozó megszólítások, másrészt pedig a bizalmas megszólítások egy része is szerepelhet. A megszólítások a helyzetek és a helyzeten belüli szerepek egymáshoz viszonyított státuszától függően oszlanak meg.

A hivatalos kommunikációban, a státuszjelölt színtereken a harmadik személy használata általános; a szabad megszólítások viszont több okból is visszaszorulóban vannak. A távolságtartó, hivatalos megszólítások szerepvesztésének egyik oka a személyközi viszonylatok többségének szolidaritásorientálttá válása, vagyis az, hogy a személyes kapcsolatokban egyre kisebb szerepe van a pozíció, a rang nyelvi megjelenítésének. A másik ok pedig az, hogy a magyar megszólítási rendszerben a 20. században a politikai változások függvényében a hivatalos érintkezés szférája ment át a legmeghatározóbb változásokon, és ez használatbeli bizonytalanságokat, kételyeket eredményezett. Egyes színterek viszont megkövetelik ezeknek a formáknak az alkalmazását, ezért napjainkban megfigyelhető egy olyan folyamat, hogy a korábban társadalmilag megosztott megítélésű változatok közül fokozatosan kiválasztódnak a szélesebb körben elfogadott megszólítási módok, amelyekben általában vezetéknevi és általános társjelölő funkciójú elemek szerepelnek.

11.3. A közvetett kommunikáció egyes közléstípusaiban a befogadók lehetséges köre bizonytalan, ezért háttérbe szorul a partner jelöltségének igénye. A legkülönbözőbb típusú levelek viszont éppen a kommunikációs partner szerepét hangsúlyozzák, ezért bennük a megszólítás szinte kötelező szövegszerkezeti elemnek számít. Az írásos kommunikáció a másik iránti tisztelet intenzívebb nyelvi kifejezését kívánja meg, mint a szóbeli: ez adataim alapján a bizalmas megszólításokat tekintve a becézett, szerkezetes, melléknevekkel bővített vokatívuszokban, a hivatalos kommunikációban pedig ezen kívül a státusznak, rangnak, pozíciónak a közvetlen kommunikációnál nagyobb fokú jelölésében nyilvánul meg. A beszédpartner jelöltségének igénye ellenére az összegyűjtött írásos korpusz a formai kötöttségek lazulásáról, a kötelező formulák egyszerűsödéséről és használatuk visszaszorulásáról is árulkodik.

A közvetett kommunikációban a tranzakcionális szerepet jelző, a közvetlen kommunikációban ilyen megszólító funkcióra nem alkalmas főnevek sokasága válhat megszólítássá (pl.: *ügyfelünk, kártyatulajdonos, gázfogyasztó*), elkerülve ezáltal az általános értékű megszólítások hiányából adódó nyelvhasználati nehézségeket.

11.4. Az elektronikus tömegkommunikáció és a hálózati kommunikáció a közvetlen és közvetett viszonylatokban is használt megszólítási elemkészlettel él, módosíthatja azonban a használati arányokat. Az elektronikus kommunikációban a státuszjelölő megszólítások dominálnak, és ezért tetten érhető a semleges értékű távolságtartó megszólítások hiánya. Ez a kommunikációs közeg megfigyeléseim szerint sajátos közléshelyzete által hozzájárul a nemtegező formákon belül az önözés terjedéséhez, illetve a semleges értékű szabad formák kiválasztódásához.

A hálózati kommunikációra kezdetben a felhasználók nyelvileg vállalt szolidaritása, az általánosan használt második személyű forma volt jellemző, mára azonban olyan közléshelyzetek sokasága is megjelent a háló világában, amelyek megkövetelik a távolságtartó kapcsolattartást. Az általános tegező formák csak az internetnek azokban a szövegtípusaiban maradt meg, amelyekben a társadalmi paramétereiket nem vállalva kommunikálnak a partnerek

(beszélgető-csatornák, fórumok). Ezekben a helyzetekben a bizalmas viszonylatokra jellemző, érzelm kifejező megszólítások is megtalálhatók. A hálózat közvetítésével magvalósuló többi viszonylatban azonban a más színtereken is elfogadott megszólítási módok maradnak meg. A nyelvi hatás elsősorban abban nyilvánul meg ezekben a helyzetekben, hogy a hálózat révén gyakori interakcióban lévő partnerek viszonya hamarabb válik nyelviileg szolidárisá, mintha nem ezen a csatornán érintkeznének.

11.5. A kötött és szabad megszólítási módok tipikusan együtt járó formái meglátásom szerint önálló kapcsolattartási lehetőségeket hoznak létre. Ezek elkülönítésében a legerőteljesebb szerepe a kötött formáknak van, ezért a különböző névmáshasználatú formák, illetve a *tetszik*-kel alkotott segédigés szerkezetek önálló kapcsolattartási csatornákként értelmezhetők, amelyeken belül további, kevésbé élesen elkülönülő árnyalatok, fokozatok léteznek. A korábbi értelmezésektől eltérően ezért nem önmagában a személyhasználatot vagy a névmáshasználatot, hanem a beszédpartnerre utaló elemek tipikus kombinációi révén létrejövő kapcsolattartási lehetőségeket célszerű szociolingvisztikai változóként értelmezni.

A tegezésen belül három fő változatot különböztettem meg az összegyűlt adatok alapján: egyrészt a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó tegező formát, amely bizalmasságot, személyes, közvetlen viszonyt jelenít meg; másrészt a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezést, amely a bizalmas viszonyban is meglévő hierarchiát, rangbeli különbséget képes érzékeltetni; harmadrészt a szabad formák nélkül álló tegezést, amely nem bizalmasságot, hanem szolidaritást jelez.

A nemtegező formák változatai belül is eltérő társadalmi jelentésű változatokat különböztettem el. A *maga* nominális megszólítások nélkül általános érvényű megszólításként csak egyes nyelvjárási területeken használható, a beszélőközösség egy része - adataim alapján a fiatalok többsége - azonban az indulatos beszéd jellemzőjének tartja, bántó stílusminőséget tulajdonít neki. A *maga* névmás nominális formákkal kiegészülve jelölheti egyrészt egyenrangúak bizalmas viszonyát, másrészt aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt által használható forma. A kérdőívek tanúsága szerint azonban a 35 év alatti korosztály nagy része ezekben a helyzetekben is kerüli. A *maga* megszólítás szerepfőnevekkel, rangra, pozícióra utaló elemekkel elsősorban vidéki adatközlők nyelvhasználatában, falusi közösségeken belül elfogadott megszólítási formaként mutatható ki.

Az *ön* névmás használata nominális formák nélkül távolságtartó, és hivatalos jellegű, csak szerepfőnevekkel együtt járva válik egyértelműen tiszteletadóvá. A legfiatalabb korosztályokban keresztnévi elemmel használva is megfigyelhető, enyhítve a névmás hivatalos jellegét.

A névmáshasználat kötöttségei miatt a legudvariasabbnak a szerepfőneveket, illetve névelemű megszólításokat kötött formaként a mondatba építő kapcsolattartási változatok tűnnek. A tetszikelő változatok szintén alkalmasak a névmáshasználat elkerülésére, önmagukban állva általában a nagyfokú udvariasság megjelenítői, nominális megszólításokkal együtt pedig leggyakrabban a társadalmi, életkori különbség ellenére is meglévő bizalmasságot jelezhetik az alárendelt partner részéről.

11.6. Az elkülöníthető megszólítási lehetőségek a társadalom sajátosságaihoz igazodó rendszert alkotnak. A mai magyar megszólítási rendszerben meglévő választási lehetőségek sokasága és a változatok eltérő társadalmi megítélése jelzi a szokásrend átalakulását, a megszólítási normák módosulását. A tegezésen belül megkülönböztethető, a távolságtartást és a tiszteletet is érzékeltetni képes változatok arra utalnak, hogy kialakulóban van egy, a

társadalmi szerepek nyitottságához illeszkedő megszólítási rendszer, amely akár egyetlen kötött forma mellett is képes érzékeltetni a társadalmi viszonylatokat.

A megszólítási lehetőségek használatában a korosztályok között meghatározó eltéréseket találunk. A legfiatalabb korosztályok által használt megszólítási módok előre jelezhetik a megszólítási rendszer változásának irányát. Ezek a megszólítási módok olyan szokásrendet mutatnak, amelyben a tegezés változatainak meghatározó szerepük van. A nemtegező formák közül elsősorban az önözés funkciói érvényesülnek: a nominális megszólítások kerülésével a távolságtartó, felszínes viszonylatokban; és rangra, pozícióra utaló szabad megszólításokkal a státuszjelölt nyelvhasználati szintereken.

11.7. A megszólítási módokról és rendszerükről kapott átfogó kép felhasználható lehet a nyelvi tervezésben, hiszen a megszólítási rendszer átmeneti stádiuma miatt sok bizonytalanság tapasztalható a megfelelő kapcsolattartási formák megválasztásában. A jelenségkör teljes feltérképezéséhez azonban további kutatásokra is szükség van: a legfontosabb feladatnak a határon túli területek összehasonlító vizsgálata látszik; ezen kívül további mikroszociolingvisztikai felmérések segíthetnek az egyes változatok területi kötöttségeinek feltárásában, illetve az egyes szintereken belül tapasztalt különbségek további magyarázatában is.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1968. *Dunántúli misszilisek a XVI. századból*. MNyTK. 121. Budapest.
- AGER, D. E. 1990. *Sociolinguistics and Contemporary French*. Cambridge University Press. Cambridge.
- ALRABAA, SAMI 1985. The use of address pronouns by Egyptian adults: a socio-linguistic study. *Journal of Pragmatics* 645-657.
- ANDORKA RUDOLF 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó. Budapest.
- ANGELUSZ RÓBERT-TARDOS RÓBERT 1995. Megszólítások egy átalakuló világban. *Jel-Kép* 3/4: 39-52.
- ARIÈS, PHILIPPE 1987. *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Az óvodai nevelés programja*. 1989. Országos Pedagógiai Intézet. Budapest.
- BABBIE, EARL 1998. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó. Budapest.
- BAKOS FERENC 1955. Contributions a l'étude des formules de politesse en ancien français. *Acta Linguistica Hungarica* 295-367.
- BALÁZS GÉZA 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 402-412.
- BALÁZS GÉZA 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések. 137. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BALÁZS GÉZA 1994. Normaváltás napjaink megszólításformáiban. (Az elvtárs/úr kapcsán). In: KEMÉNY GÁBOR-KARDOS TAMÁS (szerk.): *A nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes. 16. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézete. 75-78.
- BALÁZS GÉZA 1995. Antropológiai nyelvészet vagy nyelvészeti antropológia? In: LACZKÓ KRISZTINA (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István 70. születésnapjára*. ELTE. Budapest. 22-29.
- BALÁZS GÉZA 1998. *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A-Z Kiadó. Budapest.
- BALÁZS GÉZA 1999. A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. *Magyar Nyelvőr* 9-27.
- BALÁZS GÉZA 2000. *Médianyelv. Az igényes sajtó/média nyelve*. Magyar Rádió Részvénytársaság Oktatási Osztálya. Budapest.
- BALÁZS GÉZA 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó. Budapest.
- BALÁZS GÉZA-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) 2001. *Nyelvi illem - nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest.
- BALÁZS JÁNOS 1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- BÁNHÍDI ZOLTÁN 1973. A magyar megszólítás nehézségei. *A Magyar Nyelvért és Kultúráért* 18-22.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest.

- BATES, ELIZABETH-BENIGNI, LAURA 1975. Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society* 271-288.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-DRESSLER, WOLFGANG 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó. Budapest.
- BELL, R.T. 1976. *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. Batsford. London.
- BENCZIK VILMOS 2001. *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó. Budapest.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ-CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelvi változó - nyelvi változás*. JGYF Kiadó. Szeged. 171-178.
- BERNSTEIN, BASIL 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: PAP MÁRIA-SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest. 393-431.
- BÍRÓ ÁGNES 1982. Tegeződve egyszerűbb? *Édes Anyanyelvünk* 1: 7-8.
- BÍRÓ ÁGNES-HUSZÁR ÁGNES 1985. Te, Maga, Ön. In: BÍRÓ ÁGNES-TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *Nyelvi divatok*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- BÍRÓ FERENC 1996. Egri szakmunkástanulók megszólításformái. In: V. RAISZ RÓZSA (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. MNyTK. 207. Budapest. 133-141.
- BÍRÓ FERENC 1999. Névvel (is) nevel(het)ünk? In: V. RAISZ RÓZSA-H. VARGA GYULA (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. MNyTK. 212. Budapest. 443-456.
- BÓDI ZOLTÁN 1998. Internetes kommunikáció - beszédkommunikáció. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció. Beszédkutatás '98*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 178-188.
- BÓDI ZOLTÁN 2001. *Az internet nyelvhasználata*. Kézirat.
- BÖSZÖRMÉNYI GÉZA 1906. *A jánosfalvi nyelvjárás*. Budapest.
- BRAUCH MAGDA 2001. Nyelvi illem Aradon és környékén. In: BALÁZS GÉZA-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Nyelvi illem - nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest. 35-40.
- BRAUN, FRIEDERIKE 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- BROWN, P.-S. LEVINSON 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press. Cambridge.
- BROWN, ROGER-GILMAN, ALBERT 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAP MÁRIA-SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest. 359-388.
- BROWN, ROGER-FORD, MARGARITE, 1961. Address in American English. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 375-385.
- BROWN, GILLIAN-YULE, GEORGE 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- BUDA BÉLA 1979. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest.

- BÜHLER, KARL 1934. *Sprachtheorie*. Jena.
- CHANDRASEKHAR, A. 1970. Personal pronouns and pronominal forms in Malayalam. *Anthropological Linguistics* 246-255.
- CSÁKVÁRI JÓZSEF-MALINÁK JUDIT 1998. *Média-galaxis. A tömegkommunikáció nyelve és társadalmi kérdései*. Szimbiózis Kiadó. Budapest.
- CSATKAI ENDRE 1954. A tegezés. *Magyar Nyelvőr* 187-190.
- CSÜRY BÁLINT 1928. Ön. *Magyar Nyelv* 203.
- DÁLNOKINÉ PÉCSI KLÁRA 2001. Az iskola belső világa - Kommunikáció. *Új Pedagógiai Szemle* 7: 32-41.
- DEME LÁSZLÓ-GRÉTSY LÁSZLÓ-WACHA IMRE 1987/1999². *Nyelvi illemtan*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó/ Szemimpex Kiadó. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1968. A nyelvi kultúra kérdései és feladataink. *Magyar Nyelvőr* 165-174.
- DEME LÁSZLÓ 1983. A modortalanság egyenlősége. *Élet és Irodalom* okt. 7.
- DEME LÁSZLÓ 1983. Maga, te vagy Ön? *Jel-kép* 4: 96-101.
- DEME LÁSZLÓ 1984. A beszédkultúra ábécéje. *Kincskereső* 2-3.
- DEME LÁSZLÓ 1988. Átrétegződés vagy lepusztulás? (Kommunikációs kultúránkról). In: KISS JENŐ-SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 251-260.
- DEME LÁSZLÓ 1997. *A nyelvi érintkezésformák problémái a rádiózásban*. Magyar Rádió Részvénytársaság Oktatási Osztálya. Budapest.
- DÓRA ZOLTÁN 1999. Mi van a szótáradban? (Kisiskolások köszönési és megszólítási formái). *Magyartanítás* 1: 21-30.
- ECKHARDT SÁNDOR 1956. Kalauz-imperativus. *Magyar Nyelv* 68.
- ECKHARDT SÁNDOR 1957. A kalauz-igeragozás további fejlődése *Magyar Nyelv* 498.
- ENKVIST, NILS ERIK 1995. Bevezető: Stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció. *Helikon* 252-265.
- ERVIN-TRIPP, SUSAN 1997. A szociolingvisztikai szabályokról: változtatás és együttes előfordulás. In: PLÉH CSABA-SÍKLAKI ISTVÁN-TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.): *Nyelv - Kommunikáció - Cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 507-541.
- F. DORNBACH MÁRIA 1999. A kapcsolatteremtés mint kódváltás pedagógiai szituációban. In: V. RAISZ RÓZSA-H. VARGA GYULA (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. MNyTK. 212. Budapest. 202-210.
- FAY, P.B. 1920. The use of *tu* and *vous* in Molière. *University of California Publications in Modern Philology* 227-286.
- FEJÉR ISTVÁN 1966. *Tudni illik, hogy mi illik*. Minerva Kiadó. Budapest.
- FOX, J. 1969. The pronouns of address in Spanish. *Actes du Xe congrès international des linguistes*. Bucarest. 685-693.
- FRIEDRICH, PAUL 1972. Social context and semantic feature: The Russian pronominal usage. In: GUMPERZ, J.J.-HYMES, D. (eds.): *Directions in Sociolinguistics*. Holt, Rinehart and Winston. New York. 270-300.

- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1994. *A verbális érintés*. Linguistica. Series C, Relationes 7. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- FÜRSTNÉ DR. KÓLYI ERZSÉBET é.n. *Hogyan viselkedjem? Hasznos tanácsok tizenéveseknek és szüleiknek*. Konsept Kiadó. Budapest.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1953. Ön. *Magyar Nyelv* 472-473.
- GELÉNNÉ KÖRÖZSI ESZTER 2001. A békésiek nyelvi illetanából. In: BALÁZS GÉZA-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Nyelvi illem - nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest. 65-70.
- GIDDENS, ANTHONY 1997. *Szociológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- GOFFMAN, ERVING 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- GÖNCZ LAJOS 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó - Fórum Kiadó - MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest-Újvidék.
- GÖRÖG IBOLYA 1998. *Protokoll - az életem*. Atheneum Kiadó. Budapest.
- GRAND, C. 1930. „Tu, voi, lei”; *etude des pronoms allocutoires italiens*. Ingebohl.
- GRÉTSY LÁSZLÓ-KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) 1980-1985. *Nyelvművelő Kézikönyv. I-II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GRÖBER ALADÁR 1947. A szülők tegezése és az „öregem”. *Magyarosan* 53.
- GUSZKOVA ANTONYINA 1981. *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések. 106. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GUSZKOVA ANTONYINA 1978. A tegezés és a tegeződés a mai magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 303-316.
- GYÁRFÁS ENDRE 1980. Papás-mamás. In: FELDE GYÖRGYI-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Új anyanyelvi kaleidoszkóp*. Gondolat Kiadó. Budapest. 289.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770-1970)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: B. GERGELY PIROSKA-HAJDÚ MIHÁLY (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. 471-477.
- HALÁK LÁSZLÓ 1984. *Illemkocka*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- HANKISS ELEMÉR 1979. Felemás világ? - Viselkedéskultúránk buktatóiról. *Valóság* 6: 29-44.
- HANKISS ELEMÉR 1982. *Diagnózisok*. Gyorsuló idő. Budapest.
- HERNÁDI SÁNDOR 1980. Miért tegez, ha magáz? In: FELDE GYÖRGYI-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Új anyanyelvi kaleidoszkóp*. Gondolat Kiadó. Budapest. 285.
- HOLLÓS, MARIDA 1975. Comprehension and Use of Social Rules in Pronoun Selection by Hungarian Children. *Working Papers in Sociolinguistics* 1-20.
- HONFFY PÁL 2000. *Levelezési Tanácsadó. Hivatalos és magánlevelezés*. Műszaki Kiadó. Budapest.
- HOPP LAJOS 1974. A magyar levélműfaj történetéből. In: SZAUDER JÓZSEF-TARNAI ANDOR (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest. 501-566.

- HORÁNYI ÖZSÉB 1999. A személyközi kommunikációról. In: BÉRES ISTVÁN-HORÁNYI ÖZSÉB (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó. Budapest. 57-85.
- HORVÁTH ENDRE 1906. *A bakonyalji nyelvjárás*. Budapest.
- HYMES, H. DELL 1975. A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA-SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest. 91-146.
- IMRE RUBENNÉ 2001. A tegezés és magázás színei és színváltozásai férj és feleség kapcsolatában Móricz Zsigmond „Rokonok” című regénye alapján. *Magyar Nyelvjárások* 103-114.
- JAKAB ISTVÁN 1995. Tegezés, magázás, önzés. In: *Értsünk szót egymással!* Kalligram Kiadó. Pozsony. 111-113.
- JAKAB ISTVÁN 1998. Te, maga, ön. In: *Nyelvünkről - önmagunkért. Válogatott, részben átdolgozott nyelvművelő írások*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 188-190.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. Nyelvészet és poétika. In: *Hang - jel - vers*. Gondolat Kiadó. Budapest. 211-257.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1983. Szövegtani vázlatok. (A megszólítás funkciói a szövegben). In: RÁCZ ENDRE-SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó. 152-157.
- KÁLMÁN BÉLA 1980. Udvariasság. In: FELDE GYÖRGYI-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Új anyanyelvi kaleidoszkóp*. Gondolat Kiadó. Budapest. 287.
- KELEMEN JÓZSEF 1970. *A mondatzók a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. Tegezés és magázás. *Édes Anyanyelvünk* 1: 5.
- KENESEI ISTVÁN (szerk.) 1984. *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- KENNEDY, ARTHUR G. 1915. *The pronoun of address in English literature of the thirteenth century*. Stanford.
- KERTÉSZ MANÓ 1908. A magázás. *Magyar Nyelv* 401-403.
- KERTÉSZ MANÓ 1931, 1996². *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. KuK Könyvkiadó. Budapest.
- KIEFER FERENC 1977. How to greet and address people in Hungarian. In: CLAES-CHRISTIAN EBERT-STIG ELIASSON-SIGURD FRIES-STURE URELAND (eds): *Dialectology and sociolinguistics*. Essays in honor of Karl-Hampus Dahlstedt. Umea Universitet. 63-70.
- KIS ÁDÁM 2001. Az írott párbeszéd. www.szak.hu/nyelweb/cikkek/sz15.htm
- KIS TAMÁS 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: KIS TAMÁS (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó. 237-293.
- KISS JENŐ 1993. Köszönés és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 208-228.
- KISS JENŐ 1995. *Nyelvhasználat és társadalom. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- KISS JENŐ (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- KÓKAI SÁNDORNÉ 1995. Pronouns of power and solidarity in Hungarian: A sociolinguistic perspective. In: *Ötödik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Veszprém. 223-226.

- KONTRA MIKLÓS 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica, Series A. Studia et dissertationes 5. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- KONTRA MIKLÓS 1999. Sorozatszerkesztői előszó. In: GÖNCZ LAJOS 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó - Fórum Kiadó - MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest-Újvidék. 15-17.
- KOVÁCS JUDIT-OSVÁT KATALIN 1978. *Nemcsak illetan*. Móra Könyvkiadó. Budapest.
- KOVALOVSZKY MIKLÓS 1976. Nyelvünk rétegeinek és a napjainkban végbemenő nyelvi átrétegződésnek áttekintése és értékelése. In: GRÉTSY László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KOVÁTS DÁNIEL 1995. Az emberi kapcsolatok változásának tükröződése a nyelvhasználatban. (A nyelvi illem és magatartásforma problémái). In: *Egyetemi Fonetikai Füzetek*. Budapest. 61-71.
- KÖRMENDY ZSUZSANNA 2001. Kis magyar glossza tiszteletszakértőknek. *Magyar Hírlap*. január 18. 7.
- KÖVES J. JULIANNA 1985. *Illik tudni. A kulturált viselkedés szabályai*. Minerva Kiadó. Budapest.
- KUGLER NÓRA 2000. A mondattan általános kérdései. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 369-393.
- LABOV, WILLIAM 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.
- LABOV, WILLIAM 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: PLÉH CSABA-TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 365-398.
- LABOV, WILLIAM 1981. What Can Be Learned about Change in Progress from Synchronic Description. In: D. SANKOFF-H. CEDERGREN (eds.): *Variation Omnibus*. Linguistic Research Inc. Edmonton.
- LACZKÓ KRISZTINA 1996. A mai asszonynévhasználat Budapesten. *Magyar Nyelvőr* 161-167.
- LADÓ JÁNOS 1958. Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 422-430.; 1959: 23-26.
- LADÓ JÁNOS 1980. Maga vagy Ön? In: FELDE GYÖRGYI-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Új anyanyelvi kaleidoszkóp*. Gondolat Kiadó. Budapest. 284.
- LADÓ JÁNOS 1983. Uram, Maga vagy Ön? *Magyar Nemzet* jan.15.
- LAMBERT, WALLACE E.-TUCKER, G. RICHARD 1976. *Tu, Vous, Usted: A Social-Psychological Study of Address Patterns*. Newbury House. Rowley.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A segédigék és származékaik. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 252-258.
- LOFLAND, JOHN 1984. *Analyzing Social Settings*. Wadsworth. Belmont.
- LŐCSEI GABRIELLA 1993. Danton úr. *Magyar Nemzet* július 21. 9.
- LUKÁCS LŐRINC 1896. Kegyed és Ön. *Magyar Nyelvőr* 306-307.
- LYONS, JOHN 1977. *Semantics*. Cambridge University Press. Cambridge.

- MARSOVSZKI VIKTÓRIA 2001. A múlt értékeit meg kell mutatni. In: BALÁZS GÉZA-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Nyelvi illem - nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból.* Budapest. 111-130.
- MARTIN, SAMUEL R. 1975. A beszéd szintjei Japánban és Koreában. In: PAP MÁRIA-SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai tanulmányok.* Gondolat Kiadó. Budapest. 339-356.
- MÁRTONFI FERENC 1972. A tiszteletiség kifejezési formái a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII*, 159-180.
- D. MÁTAI MÁRIA 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 438-464.
- MÉSZÖLY GEDEON 1920. Kegyed. *Magyar Nyelv* 149-150.
- MOLNÁR ILDIKÓ 1993. A televízió műsorvezetésének nyelvi illemtana. *Magyar Nyelvőr* 119-132.
- MULLER, H. F. 1914. The use of the plural of reverence in the letters of Pope Gregory I. *The Romanic Review* 68-89.
- NÁDASDY ÁDÁM 1999. Tegezés, magázás. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ-NÁDASDY ÁDÁM (szerk.): *Hárompercesek a nyelvről.* Osiris Kiadó. Budapest. 154-155.
- NAGY FERENC 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- NAKHIMOVSKY, A. D. 1976. Social distribution of forms of address in contemporary Russian. *International Review of Slavic Linguistics* 79-118.
- NAVARRO, TOMAS T. 1923. „Vuesasted”. *Revista de filología española* 310-311.
- NEMES GYÖRGY 1975. Ön és maga. *Magyar Nemzet* szept.12. 7.
- NYÍRI KRISTÓF 1999. Az írásbeliségről és néhány újabb médiumról. In: BÉRES ISTVÁN-HORÁNYI ÖZSÉB (szerk.): *Társadalmi kommunikáció.* Osiris Kiadó. Budapest. 115-128.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1981. Irodalmi nyelv - köznyelv - népnyelv. *Magyar Nyelvjárások* 19-30.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 277-284.; 1999: 145-149.
- OLÁH GÁBOR 1906. *A debreceni nyelvjárás.* Budapest.
- OTTLIK KÁROLY 1994. *Viselkedéskultúra a mindennapok gyakorlatában.* Protokoll 96 Kiadó. Budapest.
- ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÖSTÖR ÁKOS 1982. Terms of Address and Hungarian Society. *Language Sciences* 55-68.
- PAPP LÁSZLÓ 1962. A magázás története. *Magyar Nyelvőr* 403-404.
- PAPP LÁSZLÓ 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században.* Nyelvtudományi Értekezések. 44. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- PAULSTON, CHRISTINA 1976. Pronouns of address in Swedish: Social class semantics and changing system. *Language in Society* 359-386.
- PAUNONEN, HEIKKI 1976. Kotikielen Seura 1876-1976. *Virittäjä* 310-414.

- PÉTER MIHÁLY 1960. Megjegyzés a „közlekedési felszólító mód”-hoz. *Magyar Nyelv* 259-261.
- PÉTER MIHÁLY 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- PONORI THEWREWK EMIL 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 9-15.; 101-108.
- PUSZTAI FERENC 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 297-307.
- RAFFAI ÉVA 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelvi változó - nyelvi változás*. JGYF Kiadó. Szeged. 179-188.
- RÉCZEY FERENC-PEKÁRI DAGMAR-GONDI FERENC 1961. *Etikett, társasélet, protokoll. A hazai és a nemzetközi érintkezés szabályai egykor és ma*. Minerva Kiadó. Budapest.
- REMÉNYI ANDREA ÁGNES 1994. Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied. Linguistics* 85-109.
- REMÉNYI ANDREA ÁGNES 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41-59.
- RÓNÁKY EDIT 2001. Ajándékba kapott anyanyelv. In: BALÁZS GÉZA-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Nyelvi illem - nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest. 145-161.
- ROZSLAY GYÖRGY 1994. Néhány szó a magázódásról. *Édes Anyanyelvünk* 3: 3.
- SÁNDOR ANNA 1996. Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 303-318.
- SANKOFF, G. 1974. A Quantitative Paradigm offor the Study of Communicative Competence. Idézi: WARDHAUGH 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó. 1995.
- SÁROSY ZSÓFIA 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In: KISS JENŐ-SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 841-848.
- SCHIRM ANITA 2000. A tegezés és a magázás. *Édes Anyanyelvünk* 5: 6.
- SCHIRM ANITA 2001. Társadalom és nyelvi illem. In: BALÁZS GÉZA-GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Nyelvi illem - nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest. 163-185.
- SCHLIEBITZ, V. 1886. *Die Person der Anrede in der französischen Sprache*. Breslau
- SILLE ISTVÁN 1994. *Illem, etikett, protokoll*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1911. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 1-8; 149-155.
- SINOR DÉNES 1974. A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közötti időben. *Nyelvtudományi Értekezések*. 83. 545-552.
- SLOBIN, D.I. 1963. Some aspects of the use of pronouns of address in Yiddish. *Word*. 193-202.
- SNELL, B. 1950. *Der Aufbau der Sprache*. Hamburg.
- SOLTÉSZ KATALIN 1951. Elvtárs. *Magyar Nyelvőr* 200-202.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- SVENNUNG, J. 1958. *Anredeformen. Vergleichende Forshungen zur indirekten Anrede der dritten Person und zum Nominativ für den vokativ*. Almquist & Wiksell-Harrassowitz. Uppsala-Wiesbaden.
- SZABÓ MIKLÓS 1980. A „szó válsága” a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján. *Magyar Nyelvőr* 409-411.
- SZAFKÓNÉ ÁCS MÁRTA 1998. *Tinédzserprotokoll*. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1986. Személytelen formák a mai magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 385-392.
- SZENDE TAMÁS 1979. *A szó válsága*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- SZENDE TAMÁS 1995. FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: A verbális érintés. *Magyar Nyelvőr* 419-421.
- SZÉPE GYÖRGY 1972. A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII* 181-199.
- SZILI KATALIN 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 261-281.
- SZIRÁK PÉTER 1994. Folytonosság és változás a 80-as évek magyar prózájában. In: KÁROLYI CSABA (szerk.): *Csipesszel a lángot*. Nappali Ház Alapítvány. Budapest. 23-32.
- TAKÁTS LAJOS 1926. *Az apátfalvi nyelvjárás*. Makó.
- TANCSIK MÁRIA 1976. Én, te, maga, ön. *Népszabadság*. márc. 6.
- TERESTYÉNI TAMÁS 1987. *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest.
- TERESTYÉNI TAMÁS 1990. Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In: BALOGH LAJOS-KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 32-55.
- TERESTYÉNI TAMÁS 1995. Styles of knowledge and greeting habits in Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language* 47-55.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1985. Hogyan köszönjek? - Hogyan szólítsam? In: BÍRÓ ÁGNES-TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *Nyelvi divatok*. Gondolat Kiadó. Budapest. 13-23.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1992. A mennyiség tagolódása. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica Seies A. Studia et dissertationes, 9. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 165-170.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 237-249.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.) 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó. Budapest.
- TOLNAI VILMOS 1908. Ön. *Magyar Nyelv* 82.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961-1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- TÓTH MIHÁLY 1983. *Köszönések és megszólítások Bag községben*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 20. Budapest.
- TÓTH SZERGEJ 1994. A megszólítás és a társas érintkezés. *Embernevelés* 4: 24-36.
- TÖNNIES, F. 1983. *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- TRUDGILL, PETER 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó. Szeged.
- G. VARGA GYÖRGYI 1972. Szaki, szakikám, szaki bácsi. *Magyar Nyelv* 82-83.
- G. VARGA GYÖRGYI 1972. A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8: 213-217.
- G. VARGA GYÖRGYI 1992. A névmások. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A mai magyar nyelv történeti nyelvtana II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455-569.
- VARGA LÁSZLÓ 1988. A Gazdagréti Kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átirata. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 5-21.
- VÉGH JÓZSEF 1941. Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Adatok a népi udvarias beszédhez. *Magyar Népnyelv* 314-341.
- VERES ANDRÁS 1979. *Mű, érték, műérték*. Magvető Kiadó. Budapest.
- VISZOTA GYULA 1905. Az „Ön” történetéhez. *Magyar Nyelv* 78-79.
- WACHA IMRE 1994. *A korszerű retorika alapjai I-II*. Szemimpex Kiadó. Budapest.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2000. Hölgyek és férfiak. *Édes Anyanyelvünk* 5: 6.
- ZOLNAI GYULA 1897. Ön, maga, kegyed. *Magyar Nyelvőr* 163-165.

Mellékletek

1. melléklet: I. Kérdőív

Tisztelt Adatközlő!

A kérdőív kitöltésével egy nyelvi viselkedést vizsgáló kutatásban vesz részt. A kérdések első csoportjának megválaszolásához egy-egy, az adott helyzetben elképzelhető mondat felidézése, megalkotása szükséges. Például arra a kérdésre, hogy: *Hogyan kérdeznéd meg a szomszédban lakó negyvenéves nőt, hogy nem látta-e az édesanyádat?* a következő válaszlehetőségek képzelhetők el:

Elnézést, nem látta valamerre Édesanyámat?

Elnézést, Ön sem tudja, hogy hova mehetett Édesanyám?

Kati néni, nem láttad véletlenül Anyut?

Kérem, ezekben a mondatokban figyeljen a megszólításokra is (mint az aláhúzott részek)! A második csoportban feltett kérdések véleménykifejtést igényelnek.

Személyi adatok

Nem:

Szülők foglalkozása:

Életkor:

Az egy háztartásban élők:

Születési hely:

Testvérek száma, kora:

Lakóhely:

Iskolai végzettség:

Mióta él itt:

Foglalkozás, munkahely, beosztás:

I.

1. Hogyan kérné meg édesanyját, hogy segítsen a festés utáni nagytakarításban?
2. Hogyan kérdezné meg nagyanyjától, hogy érzi magát?
3. Hogyan kérdezné meg nagyapjától, hogy érzi magát?
4. Hogyan kérdezné meg édesapjától, hogy mit csinál aznap este?
5. Hogyan kérné meg a testvérét, hogy adjon kölcsön valamit?
6. Hogyan kérdezné meg édesanyja/ édesapja testvérét, testvérének házastársát hogy mikor jön Önökhöz legközelebb?
7. Hogyan kérdezi meg Öntől ő ugyanezt?
8. Hogyan kérdezné meg szülei barátait, ismerőseit, hogy mikor jönnek legközelebb vendégségbe?
9. Hogyan kérdezik meg ők Öntől, hogy hogy van?
10. Hogyan kérne kölcsön egy kevés sót a szomszédban lakó harmincéves nőtől?
11. Hogyan kér Öntől ő kölcsön?
12. Hogyan kérne kölcsön egy kevés sót a szomszédban lakó ötvenéves nőtől?
13. Hogyan kér Öntől ő kölcsön?
14. Hogyan kérne kölcsön egy kevés sót a szomszédban lakó hatvan év feletti nőtől?

15. Hogyan kér Öntől ő kölcsön?
 16. Hogyan kérne kölcsön egy csavarhúzót a szomszédban lakó negyvenéves férfitől?
 17. Hogyan kér Öntől ő kölcsön?
 18. Hogyan kérsz kölcsön egy csavarhúzót a szomszédban lakó hatvanéves férfitől?
 19. Hogyan kér Öntől ő kölcsön?
 20. Hogyan kérdezné édesapja negyven év körüli férfi munkatársától, hogy tudja-e, hogy mikor jön majd haza az édesapja?
 21. Hogyan kérdezi meg édesapja munkatársa Öntől, hogy tudja-e, hogy mikor indult el a munkahelyére?
 22. Hogyan kérne meg egy 20-25 év körüli eladólányt, hogy vegyen le valamit a felső polcról?
 23. Hogyan kérdezi meg ő, hogy pontosan melyikre gondol?
 24. Hogyan kérne meg egy negyven év körüli eladónőt, hogy vegyen le valamit a felső polcról?
 25. Hogyan kérdezi meg ő, hogy pontosan melyikre gondol?
 26. Hogyan kérne meg egy hatvan év körüli eladónőt, hogy vegyen le valamit a felső polcról?
 27. Hogyan kérdezi meg ő, hogy pontosan melyikre gondol?
 28. Hogyan kérdezné meg egy középkorú férfitől a buszon, hogy leszáll-e a következőnél?
 29. Hogyan kérdezi meg egy középkorú férfi Öntől az utcán, hogy mennyi az idő?
 30. Hogyan kéri meg a barátját, hogy adjon kölcsön valamit?
 31. Hogyan kérné meg a barátja édesanyját, hogy adja át az üzenetét a barátjának?
 32. Hogyan kéri meg Önt ő valamire?
 33. Hogyan kérné meg barátja édesapját, hogy adja át az üzenetét a barátjának?
 34. Hogyan kéri meg Önt ő valamire?
 35. Hogyan kérdezné meg partnere/jegyese/ házastársa édesanyját, hogy hogy van? Hogyan szólítja meg?
 36. Hogyan kérdezi meg Öntől ő? Hogyan szólítja meg Önt?
 37. Hogyan kérdezné meg partnere/jegyese/házastársa édesapját, hogy hogy van? Hogyan szólítja meg?
 38. Hogyan kérdezi meg Öntől ő? Hogyan szólítja meg Önt?
- Hogyan kérte meg a tanárát a középiskolában, hogy segítsen valamiben? Hogyan szólította meg?
39. fiatal nő
 40. fiatal férfi
 41. középkorú vagy idősebb nő
 42. középkorú vagy idősebb férfi

Hogyan kérte meg a tanárát a főiskolán, egyetemen, hogy segítsen valamiben? Hogyan szólította meg?

43. fiatal nő

44. fiatal férfi

45. középkorú vagy idősebb nő

46. középkorú vagy idősebb férfi

47. Hogyan kérte meg tanára a középiskolában, hogy adja be a dolgozatát?

48. Hogyan kérte meg a tanára a főiskolán, egyetemen, hogy adja be a dolgozatát?

Hogyan kérne kölcsön egy tollat munkahelyén a következő személyektől, és hogyan szólítaná meg őket?

49. egykorú nő beosztottja

50. fiatalabb nő beosztottja

51. idősebb nő beosztottja

52. egykorú férfi beosztottja

53. fiatalabb férfi beosztottja

54. idősebb férfi beosztottja

55. egykorú nő főnök

56. fiatalabb nő főnök

57. idősebb nő főnök

58. egykorú férfi főnök

59. fiatalabb férfi főnök

60. idősebb férfi főnök

61. egykorú nő azonos beosztásban

62. fiatalabb nő azonos beosztásban

63. idősebb nő azonos beosztásban

64. egykorú férfi azonos beosztásban

65. fiatalabb férfi azonos beosztásban

66. idősebb férfi azonos beosztásban

Hogyan kérne segítséget a következő személyektől? Hogyan szólítaná meg őket?

67. fiatalabb rendőr

68. egykorú rendőr

69. idősebb rendőr

70. fiatalabb nő hivatali alkalmazott

71. egykorú nő hivatali alkalmazott

72. idősebb nő hivatali alkalmazott

- 73. fiatalabb férfi hivatali alkalmazott
- 74. egykorú férfi hivatali alkalmazott
- 75. idősebb férfi hivatali alkalmazott
- 76. fiatalabb pincérnő
- 77. egykorú pincérnő
- 78. idősebb pincérnő
- 79. fiatalabb buszsofőr
- 80. egykorú buszsofőr
- 81. idősebb buszsofőr
- 82. fiatalabb ismeretlen nő
- 83. egykorú ismeretlen nő
- 84. idősebb ismeretlen nő
- 85. fiatalabb ismeretlen férfi
- 86. egykorú ismeretlen férfi
- 87. idősebb ismeretlen férfi

II.

- 88. Mi a véleménye arról, ha a családban a mindenki mindenkit tegez?
- 89. Ki az, akit semmiképpen nem tegezne a rokonságból? Miért?
- 90. Kik azok a felsőoktatásban, munkahelyén, akikkel kölcsönösen magázó viszonyban?
- 91. Előfordul-e nem kölcsönösen magázó viszony?
- 92. Mi a véleménye arról, ha a munkatársak között mindenki tegeződik?
- 93. Ki az, akit semmiképpen nem tegezne a munkatársai közül? Miért?
- 94. A tanárai közül kiket tegezett?
- 95. Ki az, akit semmiképpen nem tegezett volna a tanárai közül? Miért?
- 96. A szülei barátai, munkatársai közül kiket tegez, kiket magáz? Miért?
- 97. Közülük Önt kik tegezik és kik magázzák?
- 98. A barátai, ismerősei, munkatársai szülei közül kiket tegez és kiket magáz? Miért?
- 99. Közülük Önt kik tegezik és kik magázzák?
- 100. Utcán, boltban, közlekedésben stb. kik azok, akiket automatikusan tegez?
- 101. Utcán, boltban, közlekedésben stb. kik azok, akiket automatikusan magáz?
- 102. Véleménye szerint Önnek kiket illik tegezni és kiket magázni?
- 103. Véleménye szerint milyen viszonyokat fejezhet ki a tegezés, a magázás és a tetszikelés?
- 104. Ki az, akitől bántaná, zavarná, ha tegezné Önt? Miért?
- 105. Ki az, akitől bántaná, zavarná, ha magázná Önt? Miért?

106. Kik azok, akiket tetszik (pl. *Hogy tetszik lenni*)? Miért?
107. Véleménye szerint kiket illik tetszikelni?
108. Milyen különbséget érez a *Maga* és az *Ön* megszólítás között?
109. Hogyan figyelmeztetne sorban állásnál egy középkorú, ismeretlen személyt, hogy ő következik?
- a) *Elnézést, Maga következik!*
 - b) *Elnézést, Ön következik!*
 - c) *Elnézést, a Hölgy/az Úr következik!*
110. Megítélése szerint melyik formát szokta gyakrabban használni?
- a) *Maga* b) *Ön*
111. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek a *Maga* megszólítást?
112. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek a *Maga + keresztnév* megszólítást?
113. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek az *Ön* megszólítást?
114. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a *Maga* megszólítás használatát?
115. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a *Maga + keresztnév* megszólítást?
116. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja az *Ön* megszólítás használatát?
117. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a tetszikelő formákat?
118. Melyiket tartja udvariasabbnak?
- a) *Maga* b) *Ön*
119. Melyiket tartja bizalmasabbnak?
- a) *Maga* b) *Ön*
120. Melyiket tartja választékosabbnak?
- a) *Maga* b) *Ön*
121. Hogyan figyelmeztetne a sorban állva egy középkorú, ismeretlen személyt, hogy ő következik?
- a) *Elnézést, Maga következik!*
 - b) *Elnézést, Ön következik!*
 - c) *Elnézést, a hölgy/az úr következik!*
122. Hogyan kérdezné meg egy Önnél jóval idősebb utastól a buszon, hogy ő is leszáll-e a következő megállónál?
- a) *Leszáll a következőnél?*
 - b) *Ön is leszáll a következőnél?*
 - c) *Le tetszik szállni a következőnél?*
 - d) *Maga is leszáll a következőnél?*

123. Hogyan kérdezné meg ellenkező nemű, nem tegezõ viszonyban lévõ, de régóta ismert munkatársa véleményét?
- a) *És Ön mit gondol errõl?*
 - b) *És Maga mit gondol errõl?*
 - c) *És Maga, Péter/Éva mit gondol errõl?*
124. Munkahelyén magas rangú vendégeknek mutatják be. Hogyan üdvözli õket?
- a) *Örülök, hogy megismerhettem Magukat!*
 - b) *Örülök, hogy megismerhettem Önöket!*
125. Hogyan érdeklõdne 70 év feletti szomszédasszonyától?
- a) *Hogy van, Kati néni?*
 - b) *Hogy tetszik lenni, Kati néni?*
126. Milyen helyzetben használná az *uram* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
127. Milyen helyzetben használná az *fiatalember* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
128. Milyen helyzetben használná a *családnév + úr* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
129. Milyen helyzetben használná a *kisasszony* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
130. Milyen helyzetben használná a *fiatalasszony* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
131. Milyen helyzetben használná a *hölgyem* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
132. Milyen helyzetben használná az *asszonyom* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
133. Milyen helyzetben használná a *családnév + né* típusú megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
134. Milyen helyzetben használná a *rang + asszony* típusú megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
135. Milyen helyzetben használná a *családnév + né + asszony* típusú megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
136. Milyen helyzetben használná a *családnév + kisasszony* típusú megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
137. Milyen helyzetben használná az *úrhölgy* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
138. Milyen helyzetben használná az *úrnõ* megszólítást? Milyen stílusúnak tartja?
139. Véleménye szerint milyen helyzetekben jelent gondot a megfelelõ megszólító forma megválasztása?
140. Idézzon fel az életébõl olyan helyzeteket, szituációkat, amikor meglepõdött, csodálkozott, esetleg felháborodott azon, hogy valaki tegezte vagy magázta!
141. Idézzon fel olyan helyzeteket, amikor bizonytalan volt abban, hogy valakit tegeznie kell vagy magáznia!
142. Idézzon fel olyan helyzeteket, amikor nem találta a megfelelõ nyelvi formát, pl. tetszikelõ alakot, vagy elkerülte a magázó megszólítást stb.

2. melléklet: II. Kérdőív

Tisztelt Adatközlő!

A kérdőív kitöltésével a megszólítást és nyelvi kapcsolattartást vizsgáló kutatásban vesz részt.

A kérdőív számos lehetséges kapcsolattípusra rákérdez. Ha nincs és nem volt egy-egy megjelölt típusú kapcsolatban senkivel, húzza ki a megfelelő rubrikát. Ha korábban volt egy-egy kapcsolattípusban, csak jelenleg nincs (pl. elhunyt nagyszülő, korábbi főnök), kérem, emlékei alapján próbáljon választ adni. A viszonylatokon belül az először azt kell feltüntetnie, hogy hogyan szólítja meg Ön a megnevezett személyeket (első két oszlop), majd pedig azt, hogy ők hogyan szólítják meg Önt (második két oszlop).

- Az egyik oszlopban arról kérdezzük, hogy az adott személyeket
 - tegezi, vagy
 - magázza, illetve hogy a magázáson belül a
 - *Maga* vagy az
 - *Ön* megszólítást használja, vagy
 - magázó igealakot, a *magá*-t és az *ön*-t kerülve használja,
 - tetszikelő formákat (pl. *Hogy tetszik lenni?*) használ.
- A másik oszlopban arról kérdezzük, hogy hogyan szólítja a megjelölt személyeket. A megszólítások lehetnek nevek, szerepek, foglalkozások (*doktor úr, Nagy, Feri bácsi, uram, fiatalember* stb.).

Köszönjük segítségét!

<i>Hogyan szólítja meg a következő személyeket?</i>		<i>Hogyan szólítják meg Önt a következő személyek?</i>	
<i>tegezés, magázás, önözés, tetszikelés</i>	<i>megszólítás</i>	<i>tegezés, magázás, önözés, tetszikelés</i>	<i>megszólítás</i>

CSALÁD

1.	Édesanyja				
2.	Édesapja				
3.	Testvérei				
4.	Házastársa				
5.	Gyermekei	fiú			
6.		lány			
7.	Anyai nagymama				
8.	Anyai nagyapja				
9.	Apai nagymama				
10.	Apai nagyapja				
11.	Dédszülei				
12.	Keresztmama				
13.	Keresztapja				
14.	Anyja testvére(i)				
15.	Apja testvére(i)				
16.	Unokatestvér				
17.	Nagyszülei testvérei				
18.	Házastársa édesanyja				
19.	Házastársa édesapja				
20.	Házastársa testvérei				
21.	Házastársa nagyszülei				

BARÁTOK

22.	Szülei barátai (nők)				
23.	Szülei barátai (férfiak)				
24.	Szülei munkatársai (nők)				
25.	Szülei munkatársai (férfiak)				
26.	Barátai szülei (nők)				

27.	Barátai szülei (<i>férfiak</i>)				
28.	Partnere, jegyese anyja				
29.	Partnere, jegyese apja				

SZOMSZÉDOK

30.	Nő	fiatalabb				
31.		egykorú				
32.		idősebb				
33.	Férfi	fiatalabb				
34.		egykorú				
35.		idősebb				

TANÁROK

36.	Általános iskola	nő				
37.		férfi				
38.	Közép- iskola	nő				
39.		férfi				
40.	Felső- oktatás	nő				
41.		férfi				

MUNKAHELY

42.	főnök	Nő	fiatalabb				
43.			egykorú				
44.			idősebb				
45.		Férfi	fiatalabb				
46.			egykorú				
47.			idősebb				
48.	egyenrangú	Nő	fiatalabb				
49.			egykorú				
50.			idősebb				
51.		Férfi	fiatalabb				
52.			egykorú				
53.			idősebb				
54.	beosztott	Nő	fiatalabb				
55.			egykorú				
56.			idősebb				
57.		Férfi	fiatalabb				
58.			egykorú				
59.			idősebb				

ISMERETLENEK (Pl. Információkérés az utcán)

60.	Nő	fiatalabb				
61.		egykorú				
62.		idősebb				
63.	Férfi	fiatalabb				
64.		egykorú				
65.		idősebb				

HIVATALNOK (Pl. bank, önkormányzat)

66.	Nő	fiatalabb				
67.		egykorú				
68.		idősebb				
69.	Férfi	fiatalabb				
70.		egykorú				
71.		idősebb				

BOLTI ELADÓK

72.	Nő	fiatalabb				
73.		egykorú				
74.		idősebb				
75.	Férfi	fiatalabb				
76.		egykorú				
77.		idősebb				

PINCÉREK

78.	Nő	fiatalabb				
79.		egykorú				
80.		idősebb				
81.	Férfi	fiatalabb				
82.		egykorú				
83.		idősebb				

RENDŐRÖK

84.	Nő	fiatalabb				
85.		egykorú				
86.		idősebb				
87.	Férfi	fiatalabb				
88.		egykorú				
89.		idősebb				

ORVOSOK

90.	Nő	fiatalabb				
91.		egykorú				
92.		idősebb				

93.	Férfi	fiatalabb				
94.		egykorú				
95.		idősebb				

96. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek a *Maga* megszólítást, milyen stílusúnak tartja?

.....

97. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek a *Maga + keresztnév* megszólítást, milyen stílusúnak tartja?

.....

98. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek az *Ön* megszólítást, milyen stílusúnak tartja?

.....

99. Milyen szituációban tartaná megfelelőnek a tetszikelő formákat, milyen stílusúnak tartja?

.....

100. Véleménye szerint milyen helyzetekben jelent gondot a megfelelő megszólító forma megválasztása?

.....

.....

101. Idézzon fel az életéből olyan helyzeteket, szituációkat, amikor meglepődött, csodálkozott, esetleg felháborodott azon, hogy valaki tegezte vagy magázta, nem az elvárt módon szólította meg?

.....

.....

102. Idézzon fel olyan helyzeteket, amikor bizonytalan volt abban, hogy valakit tegeznie kell vagy magáznia, hogyan kell megszólítania?

.....

.....

103. Idézzon fel minél több, a megjelölt közléshelyzetekben használt megszólítási módot (kedveskedő, sértő és közömbös formákat is)!

104. A családban használt megszólítások

105. Baráti körben, ismerősök körében használt bizalmas megszólítások

106. A munkahelyen használt megszólítások (hivatalos és bizalmas is!)

107. Ismeretlenek megszólítása, kapcsolatteremtés (kommunikáció az utcán, tömegközlekedésben stb.)

108. Megszólítások a szolgáltatások területén (bolt, étterem, fodrász, bank, postás, ügyvéd, orvos)

109. A hivatalos érintkezés megszólításai

110. Az írásos érintkezésben használt megszólítások

3. melléklet:

Interjúvázlat a megszólítás és a nyelvi kapcsolattartás vizsgálatára

Személyi adatok

Nem:

Szülők foglalkozása:

Életkor:

Az egy háztartásban élők:

Születési hely:

Testvérek száma, neme, kora

Lakóhely, korábbi lakóhelyek:

Iskolai végzettség:

Mióta él itt:

Foglalkozás, munkahely, beosztás, korábbi munkahelyek:

- Idézzen fel az életéből olyan helyzeteket, szituációkat, amikor meglepődött, csodálkozott, esetleg felháborodott azon, hogy valaki tegezte vagy magázta; esetleg nem az elvárható megnevezéssel szólította meg!
- Idézzen fel az életéből helyzeteket, amikor tanácstalan volt, hogy valakit tegezni kell vagy magázni; esetleg nem tudott valakit megszólítani!
- Érzékel-e különbséget a magázás és az önözés között? Ha igen, melyet?
- Milyennek tartja a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteket (pl. *Sietni tetszik?*) a magázó és önöző alakokhoz képest?
- A bevezető kérdések után különböző területeket térképeznének fel, amelyek közül az első a **család**. Kit tegez és kit magáz a családban? Kit hogyan szólít meg?
- Ki hogyan szólítja Önt a családban? Tegezik vagy magázzák?
- Soroljon föl minél több, a családban használt megszólítást!
- Mi a véleménye arról, ha a családban mindenki mindenkivel tegeződik? Ki az, akit semmi-képpen nem tegezne a családban, akit szerinted családi körben nem illik tegezni?
- Tegezi vagy magázza szülei barátait? Hogyan szólítja meg őket?
- Tegezik vagy magázzák Önt a szülei barátai? Hogyan szólítják meg?
- Tegezi vagy magázza barátai szüleit? Hogyan szólítja meg őket?
- Tegezik vagy magázzák Önt a barátainak a szülei? Hogyan szólítják meg?
- Tegezi vagy magázza partnere, házastársa szüleit? Hogyan szólítja meg őket?
- Következő szintér: **iskola**. Tegezte-e valaha valamilyen tanárát?
- Tegezték vagy magázták, hogyan szólították meg tanárai?
- Mi a véleménye arról, ha a diákok tegezhetik a tanárt?
- Mi a véleménye, a tanárnak tegezni vagy magázni kell a diákjait?
- Következő szintér: **munkahely**. Kit tegez és kit magáz a munkahelyén? Kit hogyan szólít meg? Önt kik tegezik és kik magázzák? Hogyan szólítják meg?
- Következő szintér: **lakókörnyezet**. Kit tegez és kit magáz a szomszédai, pl. az egy lépcsőházban lakók közül? Kit hogyan szólít meg? Önt kik tegezik és kik magázzák? Hogyan szólítják meg?

- Következő szintér: **szolgáltatások**. Általában tegezi vagy magázza a következő személyeket: postás, számlás, bolti eladó, fodrász, pincér, orvos, hivatalnok? Magyarazza meg, általában milyen tényezők miatt dönt az egyik vagy a másik lehetőség mellett? Hogyan szólítja meg őket? Ők tegezik vagy magázzák Önt? Hogyan szólítják?
- Következő szintér: **utca**. Próbálja megmagyarázni, hogy az ismeretlenekkel való kapcsolat-teremtésben milyen tényezők alapján dönt a tegezés vagy a magázás mellett! Milyen megszólításokat használ?
- Milyen esetben, szituációban javasolna egy frissen megismert nőnek, illetve egy frissen megismert férfinak tegeződést?
- Ön szerint általában a nők vagy a férfiak javasolják, kezdeményezik a tegeződést?
- Mi a véleménye a médiában szereplők tegeződéséről és a riportalanyok tegezéséről?
- Mi a véleménye a tegeződés terjedéséről?
- Ön szerint általában tudják az emberek, hogy kikkel és mikor illik tegeződni és magázódni?

Az interjúkat jelölő kódok

1. A kód első eleme a nemre utal:
N = nő
F = férfi
2. A kód második eleme az életkori csoportot jelöli
1 = 10-18 év
2 = 18-35 év
3 = 35-55 év
4 = 55 év fölött
3. A kód harmadik eleme a lakóhelytípust jelöli
F = falu
V = város
nV = nagyváros
4. A kód negyedik eleme az iskolai végzettségre utal
A = alapfokú
K = középfokú
F = felsőfokú